

Ffermydd a'u Tirweddau ym Mharc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog

DATGANIAD CYMERIAD



Bannau
Brycheiniog



Cadw

Cynhyrchwyd y ddogfen hon gyda chyllid gan Awdurdod Parc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog a Chymdeithas Brycheiniog a Chyfeillion yr Amgueddfa.

2023

PRIF AWDURON

Prif awdur yr adroddiad hwn yw Jeremy Lake, FSA, MLI a MCiFA, ymgynghorydd treftadaeth a weithiodd mewn practis preifat cyn gweithio rhwng 1988 a 2016 i English Heritage (Historic England bellach). Roedd ei waith yn cynnwys datblygu arweiniad a ffyrdd newydd o ddeall a rheoli newid i ffermydd. Mae wedi gwasanaethu gwahanol gymdeithasau ac yn gwasanaethu ar Grŵp Cyngori Adeiladau Rhestredig yr Eglwys Fethodistaidd a Grŵp Cyngori Amgylchedd Hanesyddol yr Ymddiriedolaeth Genedlaethol. Mae hefyd yn gadeirydd Grŵp Archaeoleg Adeiladau Sefydliad Siartredig yr Archaeolegwyr ac mae'n athro gwadd gyda'r Sefydliad Ymchwil Cefn Gwlad a Chymuned, ym Mhrifysgol Swydd Gaerloyw.

Mae Sam Hale, BA (Anrh), MSc, yn ymgynghorydd adeiladau hanesyddol sydd wedi gweithio ledled y DU ar brosiectau o Werthusiadau Ardal Gadwraeth i Ddatganiadau Treftadaeth ac arolwg cenedlaethol o fannau addoli. Bu hefyd yn gweithio yn Nhŷ-Mawr Lime yn Aberhonddu fel cynghorydd asedau treftadaeth y cwmni, ac mae ganddo bellach ei bractis ymgynghori ei hun yn gweithio ar draws Cymru a'r gororau gydag arbenigedd yn y gwerinol. Mae Sam yn byw ar fferm draddodiadol o'r 17^{eg} ganrif i'r gogledd o Aberhonddu lle mae'n ymgymryd â rhaglen cadwraeth ar y tŷ hir, yr ysgubor ddyrnu a'r adeiladau cwrt tra'n gofalu am y tir o'i amgylch.

DIOLCHIADAU A CHYFRANIADAU ERAILL

Hoffai'r awduron ddiolch i Awdurdod Parc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog, yn enwedig Alice Thorne a Chymdeithas Brycheiniog a Chyfeillion yr Amgueddfa gyda diolch arbennig i John Gibbs, Liz Bickerton a Nick Jones am wella'r testun trwy eu hymchwil a'u gwybodaeth o'r ardal. Cynigiodd Richard Suggett o CBHC fewnwelediadau a sylwadau defnyddiol ar y drafft, fel y gwnaeth Bob Silvester, Richard Morgan, Jan Bailey ac ymgynghoreion eraill. Diolch yn arbennig i ffermwyr a thirfeddianwyr y Parc Cenedlaethol.

Hoffem hefyd gydnabod grant arbennig gan Gymdeithas Brycheiniog a Chyfeillion yr Amgueddfa i Awdurdod y Parc Cenedlaethol a oedd, yn ystod y cyfnod rhwng y fersiwn drafft a'r fersiwn derfynol, wedi ein galluogi i fireinio a gwella'r ddogfen mewn ffordd hynod werthfawr. Mae darpariaeth y grant hwn yn adlewyrchu diddordeb hirsefydlog y Gymdeithas yn rôl adeiladau fferm brodorol yn hanes a diwylliant Sir Frycheiniog.

Diolchwn i Gwyneth Evans, cyn Ysgrifennydd Cymdeithas Brycheiniog, a'i chefnider William John Harris am lunio rhestr o enwau Cymraeg a ddefnyddir yn lleol ar gyfer nodweddion y fferm.

CYNNWYS

CYFLWYNIAD A CHRYNODEB

Defnyddio'r ddogfen hon

Crynodeb

RHAN 1 FFERMYDD A'U TIRWEDDAU

1 DATBLYGIAD HANESYDDOL

Cynhanes a'r cyfnod Brythonig-Rufeinig

Y cyfnod canoloesol

Y cyfnodau canoloesol hwyr ac ôl-ganoloesol

Gwelliannau yn y 18^{fed} a'r 19^{fed} ganrif

Effaith diwydiant

Dirywiad ffermydd bychain

Effaith y dirwasgiad ffermio a chwalu ystadau

Yr Ail Ryfel Byd hyd heddiw

2 GOSODIAD Y DIRWEDD

Cyflwyniad ac enwau lleoedd

Tir comin yr ucheldir

Ffermydd a llwybrau

Ffermydd a thir fferm

Defnyddio mapiau hanesyddol: ystâd Blaen

Sawdde, godre Dyffryn Tywi

Defnyddio mapiau hanesyddol: Mapiau degwm Llanofor

Patrymau tirwedd: tirweddau ucheldirol yn Heol

Senni, Cymoedd Canol Wysg

Patrymau tirwedd: tirweddau dyffrynnoedd

Trawstrefa: hendre a hafod

Trawsnewid y tiroedd comin: Datblygiad Fforest

Fawr a'i ffermydd model

Trawstrefa: hendre a hafod

3 DEALL FFERMYDD 28

1 Cyflwyniad 28

Ffermydd ac archaeoleg 28

Ffermdai a thai hirion 28

2 Cynllun ffermydd 31

Ysguboriau maes a ffermydd allanol 35

Tyddynnau 36

4 DEUNYDDIAU A MANYLION 37

6 Cyflwyniad 37

Pwysigrwydd gwreiddiol pren 37

Cerrig a llechi 38

Agoriadau 44

Nodweddion mewnol 45

RHAN 2 ADEILADAU A STRWYTHURAU AR GYFER Y FFERM

CYFLWYNIAD 48

SGUBORIAU 53

CRASTAI 54

ADAR – TAI I DDOFEDNOD AC ADAR 56

ERAILL 57

TYLLAU GWENYN A THAI GWENYN 59

SIEDAU TROLIAU 63

CBEUDAI 63

TAI SEIDR 64

ODYNAU SYCHU YD A BRAGDAI 65

YSTAFELLOEDD LLAETH A CHAWS 66

GEFEILIAU (enw arall gof) 66

STORFEYDD TANWYDD 67

YDLOFFTYDD 68

YSGUBORIAU GWELLT 69

TAI HIRION 69

TYLCIAU 70

CWNINGAROEDD

STORFEYDD GWREIDDLYSIAU A STORFEYDD OER	71
CLAMPIAU a THYRAU SILWAIR	71
LLETY DEFAID	72
LLADD-DAI	73
STABLAU	73

RHAN 3 CRYNODEBAU ARDAL

CYFLWYNIAD	76
LCA 1: Troedfrynau Dyffryn Tywi	77
Y CYMOEDD DEHEUOL	79
LCA 4: Gwlad y Sgydau a Chymoedd y De	79
LCA 8: Cymoedd Cronfeydd Dŵr Talybont a Thaf	86
LCA 10: Cwm Clydach	89
LCA 15: Copa a Llethrau Blorens	90
ARDALOEDD DYFFRYN WYSG, LLYNFI A GWY	92
LCA 5: Isafonydd Gorllewin Wysg	92
LCA 6: Cymoedd Canol Wysg	94
LCA 11: Dwyrain Dyffryn Wysg	96
LCA 14: Troedfrynau Dyffryn Gwy	103
LCA 12 and 13: Ysgyryd a Phen-y-fâl (12) a'r Mynydd Du (13)	106

RHAN 4 DEALL ARWYDDOCÂD

109

RHAN 5 CWESTIYNAU YMCHWIL AC YMCHWIL PELLACH

113

FFYNONELLAU DEFNYDDIOL AR GYFER YMCHWIL 113 CWESTIYNAU YMCHWIL	115
---	-----

RHAN 6 FFYNONELLAU

120

APPENDIX 1: GEIRFA DDŴYIEITHOG

124

Cyflwyniad a Chrynodeb

Defnyddio'r Ddogfen Hon

Bwriad y ddogfen hon yw rhoi trosolwg o brif nodweddion adeiladau fferm traddodiadol ym Mharc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog, i helpu llywio ac ysgogi ymchwil, cefnogi mentrau cymunedol, cynorthwyo gwneud penderfyniadau yn y broses gynllunio a chynlluniau grantiau amaeth-amgylcheddol. Mae'n gosod ffermydd yng nghyd-destun eu tirweddau, gan ddangos sut mae pobl wedi addasu, byw, defnyddio a rhannu adnoddau'r Parc Cenedlaethol, ac yna mae'n nodi'r gwahanol fathau o ffermydd ac adeiladau rydych chi'n debygol o ddod o hyd iddyn nhw cyn ystyried sut maen nhw cyfrannu at gymeriad y dirwedd leol. Mae hefyd yn nodi arwyddocâd ffermydd a'u hadeiladau yn nhirwedd y Parc Cenedlaethol a chwestiynau i arwain ymchwil yn y dyfodol, cyn rhestru'n derfynol y ffynonellau a ddefnyddiwyd yn y ddogfen hon. Defnyddiwyd enwau lleoedd lleol drwy gydol y ddogfen, ac eithrio wrth gyfeirio at deitlau dogfennau cyhoeddedig, gan gynnwys teitlau'r LCA. Ceir hefyd atodiad gyda rhestr termau a'r geiriau Saesneg cyfatebol.



Golygfa ar hyd llwybr canoloesol i fuarth fferm Tyn-y-llwyn, Patrisio (Y Mynydd Du), yn dangos ar y chwith y stablau a'r ffermydd, ac ar y dde yr ysgubor ddyrnu. Llun © Jeremy Lake

CRYNODEB

Mae'r adran hon yn crynhoi Adrannau 1 i 3 o'r ddogfen hon.

Datblygiad hanesyddol a chyd-destun tirwedd

Mae ffermydd yn gwneud cyfraniad sylfaenol i dirwedd ddiwylliannol y Parc Cenedlaethol, gan gynnwys llwybrau, caeau, coetir a thir pori agored yn ogystal â'r wybodaeth gyfoethog a ddarperir gan enwau lleoedd. Mae gwahaniaethau cryf rhwng y cymoedd iseldir lle mae ystadau a'r ffermydd mwyaf wedi datblygu a'r cymoedd ucheldirol lle mae ffermydd teuluol wedi parhau'n rhan sylfaenol o fywyd a diwylliant lleol. Roedd gan lawer o ffermydd ledled y Parc Cenedlaethol hefyd fynediad i diroedd comin yr ucheldir, sydd wedi bod yn ffynhonnell bwysig o gyfoeth fel porfeydd haf ac oherwydd eu hamrywiaeth gyfoethog o adnoddau. Dyma ble ceir yr olion o dystiolaeth gorau yn y Parc Cenedlaethol ar gyfer ffermio ac anheddu yn dyddio o'r cyfnod cynhanesyddol.

Mae'r dystiolaeth mewn rhannau o'r Parc Cenedlaethol ar gyfer adeiladu ac ailadeiladu yn y 15^{fed} i'r 17^{eg} ganrif yn tystio i'r cyfoeth yr oedd ffermwyr a bonedd lleol (a adwaenid fel *uchelwyr* yn deillio o'r dyffrynnoedd afonydd mwy ffrwythlon ac a gafodd ffermwyr yr ucheldir o'r diwydiant porthmyn. Dros y 18^{fed} ganrif, chwaraeodd clybiau ffermwyr a chymdeithasau amaethyddol ran arwyddocaol wrth rannu a datblygu syniadau am dechnegau ffermio newydd, gyda Cymdeithas Amaethyddol Sir Frycheiniog y gymdeithas amaethyddol gynharaf ym Mhrydain. Ailadeiladwyd ffermydd a barhaodd i mewn i'r 19^{eg} ganrif ochr yn ochr ag ad-drefnu tir ffermio, amgáu tir pori agored, datblygu ystadau a datblygiad diwydiannol chwarela, mwyngloddio a chynhyrchu haearn. Ar ddiwedd y 19^{eg} ganrif gostyngodd cyfran y tir a neilltuwyd ar gyfer cnydau â'r ac, erbyn y 1930au, roedd wedi'i gyfyngu'n bennaf i'r dyffrynnoedd mwy ffrwythlon. Mae ffermydd segur hefyd yn dyst i ddiboblogi mewn rhai ardaloedd, wrth i bobl symud o'r wlad i'r dref.

Yn ystod y degawdau diwethaf mae newidiadau strwythurol yn y diwydiant ffermio wedi ei gwneud yn ofynnol i ffermwyr godi adeiladau newydd sy'n arbed llafur ac yn cydymffurfio â rheoliadau lles anifeiliaid, ac mae dyfodol adeiladau fferm hanesyddol yn fwyfwy dibynnol ar ddod o hyd i ddefnydd na'i bwriadwyd ar ei gyfer yn wreiddiol.

Mathau o ffermydd ac adeiladau

Mae ffermydd yn lleoedd lle lleolir y ffermdy a rhai neu bob un o'r adeiladau fferm gweithredol. Maent wedi eu siapio gan ddatblygiad arferion amaethyddol, a'r canlyniad yw amrywiaeth aruthrol o ran math, graddfa, ffurf a defnydd o ddeunyddiau. Er bod ffermdai sydd wedi goroesi yn aml yn dyddio'n ôl i'r 17^{eg} ganrif neu gynharach, mae'r rhan fwyaf o *adeiladau fferm traddodiadol* yn dyddio o'r 19^{eg} ganrif. Nodwedd bwysig o ffermydd yn y Parc Cenedlaethol yw eu cymysgedd cyfoethog o wahanol fathau a meintiau, o'r ffermydd cwrt mawr a geir mewn ardaloedd ffermio â'r i'r ffermydd ucheldir lleiaf. Mae rhai o'r adeiladau cynharaf y gellir eu dyddio yn dai hirion, a adeiladwyd gydag un fynedfa i'r annedd a'r beudy ar ei ben isaf. Mae enghreifftiau sydd wedi goroesi yn dyddio o'r 15^{fed} ganrif i ddechrau'r 17^{eg} ganrif, ac fe'u haddaswyd yn gyffredin trwy drawsnewid eu beudai i ddefnydd domestig. Mae *Ffermydd llinol*, lle mae'r tŷ a'r adeiladau gweithiol ynghlwm ac yn unol â'i gilydd, grwpiau gwasgaredig o adeiladau (*cynlluniau gwasgaredig*) a *chynlluniau cwrt* ar raddfa fach yn dominyddu'r ucheldiroedd a'r cyrion ucheldirol. Mae'r ffermydd mwyaf, gan gynnwys y rhai yn ffermydd â'r dyffrynnoedd yr afonydd ac ar ystadau'r uchelwyr lleol ym mhob ardal, wedi datblygu fel *ffermydd cwrt* fel arfer.

Mae gan y rhan fwyaf o ffermydd yn y Parc Cenedlaethol *ysguboriau*, *stablau* a *llety* ar gyfer *gwartheg* yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif ymlaen: mae'r rhain yn cynnwys *ysguboriau dyrnu* *ysguboriau cyfun* ac, sydd wedi'u llorio'n rhannol neu'n llawn ac sydd â storfa ar gyfer grawn, gwair ac ŷd wedi'u gosod ochr yn ochr â neu uwchben llety ar gyfer anifeiliaid ac weithiau certi. Mae'r rhai mwyaf i'w cael ar ffermydd bonedd a statws uchel ac yn y dyffrynnoedd afonydd, gan adlewyrchu'r angen am fwy o le i brosesu a chadw cnydau. Roedd angen *stablau* mwy a *siediau trol* hefyd i gadw ceffylau i weithio'r tir, mynd â nwyddau i'r farchnad a chludo tail o fuarthau fferm i gaeau. Mae *ysguboriau*, *stablau* a *siediau trol* fel arfer yn llai o ran maint mewn ardaloedd ucheldir. Roedd llaethdai fel arfer o fewn neu ynghlwm wrth y ffermdy, yn agos at *dylciau moch* ac weithiau mewn *tai lloi*. Mae *crastai*, *tai seidr* a *bragdai* sydd wedi goroesi yn brin iawn erbyn hyn, yn ogystal â *thyllau gwenyn* a *gwllau gŵydd*.

Deunyddiau a manylion

Roedd y defnydd o bren yn gyffredin drwy gydol y cyfnod canoloesol ac i mewn i'r 17^{eg} ganrif. Daeth calchfaen a thywodfaen a gloddiwyd yn lleol yn fwy cyffredin ar gyfer waliau a theils to o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif, ac yn ei holl amrywiaeth mae'n gwneud cyfraniad hollbwysig i hynodrwydd lleol yn y Parc Cenedlaethol. Manylion nodedig eraill yw gosodiadau megis parwydydd stondinau ac ysgubor a drysau, ffenestri, lloriau a graffiti hanesyddol.

Lleoliad y dirwedd ac amrywiadau ardal

Mae tirweddau amaethyddol y Parc Cenedlaethol yn cynnwys:

- y dyffrynnoedd ucheldirol lle mae tai hirion o'r 15^{fed}-17^{eg} ganrif a chynlluniau llinellol yn deillio ohonynt wedi'u crynhoi, weithiau gydag iardiau ychwanegol ac adeiladau a oedd naill ai'n wasgaredig neu wedi'u gosod o amgylch un ochr neu fwy i iard
- dyffrynnoedd afonydd eang Tywi, Wysg, Gwy a'i llednentydd, lle datblygodd y ffermydd cwrt mwyaf, gan gynnwys canolfannau maenoraidd a thai'r uchelwyr
- y dyffrynnoedd a'r llethrau deheuol, lle cafodd llawer o ffermydd bach a thyddynnod eu cynnal gan sgil-gyflogaeth mewn diwydiannau lleol.

Troedfryniau Dyffryn Tywi (Ardal 1)

Mae gan yr ardal hon i'r gorllewin o'r Parc Cenedlaethol, rhwng y Mynydd Du (Ardal 2) a Dyffryn Tywi, ddwysedd uchel o safleoedd fferm hanesyddol, llawer ohonynt yn ymwneud â phatrymau caeau a sefydlwyd erbyn yr 17^{eg} ganrif, ond ychydig iawn o adeiladau a gofnodwyd o'r cyfnod hwn. Mae'r ffermydd lleiaf wedi'u clystru mewn ardaloedd o ddiwydiant gwledig, fel y chwareli ger Dre-fach i'r de o Landeilo. Mae'r ffermydd cwrt mwyaf a'u caeau cysylltiedig i'w cael yn y tirweddau mwy agored i ganol ac i'r gogledd o'r ardal ac ar safleoedd ffermydd canoloesol statws uchel.

Y cymoedd deheuol (Ardaloedd 4, 8, 9, 10 a 15)

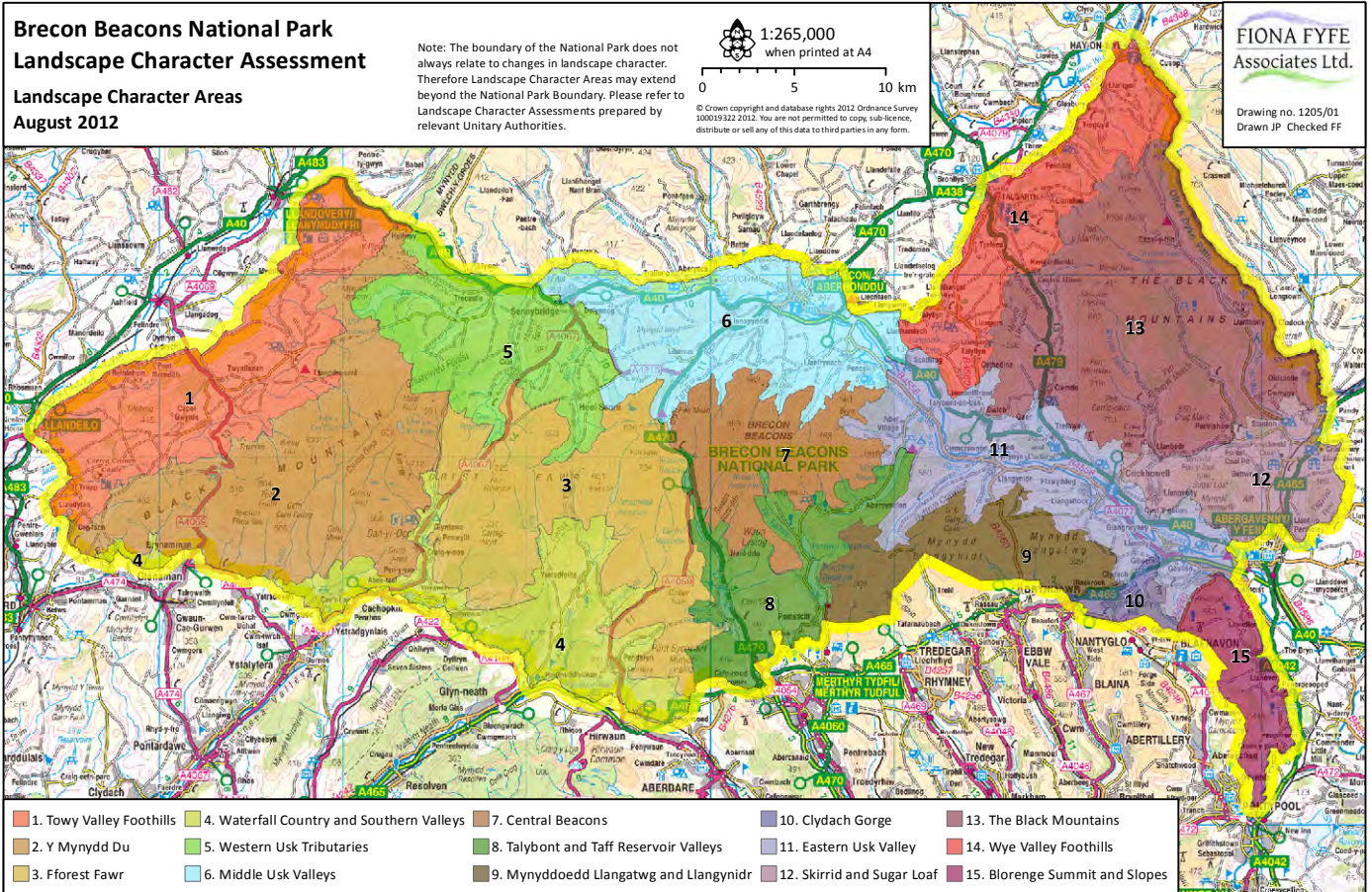
Mae gan y cymoedd deheuol, a gysgudir gan yr ucheldiroedd i'r gogledd ac sy'n ymestyn tua'r dwyrain tuag at Gopa a Llethrau Blorens, gysylltiad ffisegol a hanesyddol cryf â'r cymoedd diwydiannol i'r de. Mae'r dystiolaeth o adeiladau cynharach o'r 17^{eg} ganrif yn llawer llai cyffredin nag ymhellach i'r gogledd a'r dwyrain, er bod llawer o'r caeau o'u cwmpas wedi'u hamgáu erbyn y dyddiad hwn. Mae ffermydd ar raddfa fach hefyd wedi'u clystru mewn ardaloedd o ddiwydiant gwledig, ac roedd cyfoeth diwydiannol hefyd wedi ariannu'r gwaith o wella tir ac adeiladu ffermydd newydd mewn rhai ardaloedd.

Dyffrynnoedd Wysg a Gwy a'u llednentydd (Ardaloedd 5, 6, 11 a 14)

Mae hwn yn ardal o gyferbyniadau. Datblygodd ffermydd cwrt gydag ysguboriau mawr o amgylch canolfannau maenoraidd a thai bonedd yn y prif ddyffrynnoedd afonydd, lle gallai tirweddau ystad hefyd fod â golwg wedi'i ddylunio. Roedd gan dirweddau ucheldirol ac ucheldirol fynediad haws i borfeydd haf lle'r oedd magu gwartheg yn rhan bwysicach o lawer o fywyd ffermio: mae gan y rhain ddwysedd llawer uwch o ffermydd llai gan gynnwys tai hir a ffermydd llinol o'r 15^{fed}-17^{eg} ganrif, wedi'u gosod o fewn caeau a amgaewyd yn bennaf gan yr 17^{eg} ganrif.

Y Mynydd Du, Ysgyryd a Phen-y-fâl (Ardaloedd 12 a 13)

Mae'r ardal hon yn nodedig mewn cyd-destun rhanbarthol a Phrydeinig am y nifer uchel o dai hirion, tai ac ysguboriau o'r 15^{fed}-17^{eg} ganrif, ac am ei hamrywiaeth eang o wahanol fathau o gynlluniau fferm ac adeiladau fferm. Maent hefyd wedi'u gosod o fewn caeau afreolaidd ac weithiau lled-reolaidd a sefydlwyd yn bennaf erbyn yr 17^{eg} ganrif, gyda mynediad i goetir hynafol a phorfeydd mynyddig.



Map o Fannau Brycheiniog yn dangos yr Ardaloedd Cymeriad Tirwedd y mae wedi cael ei isrannu iddynt. Yn dominyddu Bannau Brycheiniog mae'r ucheldiroedd sy'n gorwedd uwchben llinell rhostir 2: Y Mynydd Du, 3: Fforest Fawr, 7: Bannau Canolog a 9: Mynyddoedd Llangatwg a Llangynidr. Ceir ffermydd dyffrynnoedd ucheldirol ledled yr ardal, gan ddominyddu cymoedd Isafonydd Gorllewin Wysg (5), Ysgyryd a Phen-y-fâl (12) a'r Mynydd Du (13). Mae ffermydd y dyffryn ar hyd ochr ddeheuol y Parc Cenedlaethol yn gysylltiedig yn agos ag aneddiadau diwydiannol gwledig ac etifeddiaeth diwydiannau yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif 4: Gwlad y Sgydau a Chymoedd y De, 8: Cymoedd Talybont a Chronfa Taf, 10: Cwm Clydach a 15: Copa a Llethrau Blorens. Mae'r ffermydd ar raddfa fwyaf wedi datblygu gyda mynediad i diroedd yd a dolydd cymharol ffrwythlon yn Nyffryn Wysg (6 ac 11) ac o amgylch Dyffryn Tywi (1) i'r gorllewin o'r Parc Cenedlaethol, ac yn ymestyn ar hyd Dyffryn Gwy (14). © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021

1 Ffermydd a'u Tirweddau



Rhan 1

Ffermydd a'u Tirweddau

1 DATBLYGIAD HANESYDDOL

Fel y tirweddau maent yn eistedd ynddynt, dylanwadwyd ar ffermydd hanesyddol gan batrymau lleol o ffermio, perchnogaeth tir, cyfathrebu, datblygiad trefol a diwydiant, yn ogystal â natur a dwyster defnydd tir cynharach.

Y cyfnod canoloesol

Fel mewn rhannau eraill o Gymru a rhannau o Loegr, roedd gan bob ffermwr canoloesol fynediad i dir â'r dolydd, fel arfer ar y cyd, yn ogystal ag ardaloedd o dir pori garw mewn ardaloedd o borfa ucheldir prysgog ar gyrion y tir (*ffridd*) ac ar borfeydd mynyddig. gweler tudalennau 15-16. Sefydlwyd y prif batrwm anheddu o ffermydd gwasgaredig erbyn yr 11eg ganrif, ymhell cyn goresgyniad y Normaniaid ar Frycheiniog ym 1093. Roedd aneddiadau mwy a chanolfannau ystadau wedi'u crynhoi erbyn hynny yn nyffrynnoedd afonydd Gwy, Wysg a'u llednentydd, ynghyd ag eglwysi a safleoedd eglwysig wedi'u nodi gan gerrig arysgrifedig ac addurniadol o'r 7^{fed} i'r 9^{fed} ganrif. Yn nodweddiadol roedd gan yr aneddiadau hyn, a oedd yn llawer llai na phentrefi canolbarth Lloegr gyda'u caeau agored helaeth, *lys, maerdref* (fferm beilia thai taeogion a ymgymerau â llafur am ddim yn gyfnewid am fynediad i dir fferm, pori a dulliau eraill o gynhaliath (Britnell 2006, 22–25 a 60–64; Silvester 2019, 95. Mae'n bosibl bod llawer o'r tai bonedd a'r ffermydd mawr sydd wedi'u lleoli'n agos at eglwysi wedi tarddu o'r cyfnod hwn fel canolfannau ystadau.

Chwaraeodd ystadau canoloesol rôl allweddol mewn datblygiad amaethyddol ac eithrio o fewn Fforest Fawr Brycheiniog, a ddaeth yn goedwig hela ar ôl y Goncwest Normanaidd (Rees 1966, 5-11. Roedd daliadau mynachaid hefyd yn chwarae rhan flaenllaw yn y gwaith o glirio tir a chreu ffermydd newydd, megis o gwmpas Talgarth a Mynydd Troed, gan gynnwys Trewalkin, lle'r oedd mynachod Priordy Aberhonddu yn clirio coetir ar ddechrau'r 1200au (Silvester a Hankinson 2013, 18; Coplestone-Crowe 1993, 43-9. Roedd sylfeini mynachaid eraill gyda ffermydd tir a maenor yn cynnwys Priordy Llanddewi Nant Hodni (Awstiniadi'r dwyrain ac Abaty Talylychau (Abaty Talylychau, Premonstratensiad gyda'i fferm faenor yn Nollhywel, ychydig y tu mewn i ffin orllewinol y Parc Cenedlaethol (Leighton 2012, 129. Mae gwrthglawdd ac adfeilion adeiladau canoloesol ar uchderau uchel yn y Parc Cenedlaethol yn awgrymu bod rhywfaint o enciliad o dir ymylol o ganlyniad i amodau hinsoddol gwaethgol ac epidemigau y 14eg ganrif (Silvester 2006a, 25–6).

Y cyfnodau canoloesol hwyr ac ôl-ganoloesol

Mae'r dystiolaeth ar gyfer adeiladu ac ailadeiladu o'r 15^{fed} ganrif, a welwyd gyntaf wrth ail-doi eglwysi ac adeiladu maenor a thai bonedd (Suggett 2017, 28-33, yn tystio i gyfnod o gyfoeth cynyddol. Ysgogwyd hyn gan dwf marchnadoedd, yn enwedig Aberhonddu ond roedd y Gelli Gandryll a'r Fenni i'r dwyrain a Llanymddyfri a Llandeilo i'r gorllewin yn bwysig hefyd. Mae arolygon yn y Parc Cenedlaethol wedi datgelu dystiolaeth, yn fras o'r cyfnod hwn, ar gyfer sefydlu ffermydd ucheldirol newydd o fewn eu caeau eu hunain ar lannau dyffrynnoedd, lleihad aneddiadau dyffrynnoedd gyda thai taeogion, gadael rhai ffermydd ar gyrion tir comin a dirywiad rhai o'r tiroedd pori haf (Silvester 2006, 38). Mae'r patrwm hwn wedi'i nodi mewn rhannau eraill o Gymru (Austin 2019, 114) a disgynnodd i gyfnod o ffyniant amaethyddol cynyddol, gyda datblygiad y diwydiant porthmyn yn arbennig o arwyddocaol yn hyn o beth (Powell 2007, 152-4).

Yn y cyfnod hwn roedd llawer o ffermwyr gwerin yn buddsoddi eu hincwm dros ben i adeiladu tai hirion (gweler tudalennau 29-30) gyda neuaddau un bae a llety diogel i wartheg ar y llethr i lawr. Mae'r rhain yn fath arbennig o bwysig a nodedig o adeilad. Mae rhai yn dyddio o'r 15^{fed} ganrif ond mae'r rhan fwyaf yn dyddio o'r cyfnod ar ôl i'r tenantiaethau bondiau gael eu diddymu (lle'r oedd cyfraith Cymru yn dal i fod yn gymwys) wedi'u selio gan Ddeddf Uno 1536. Awgrymwyd hefyd bod ffaldio gwartheg ar ben isaf ffermdai yn cynnig rhywfaint o sicrwydd rhag lladradau gwartheg a oedd, fel mewn rhannau eraill o Gymru a ffiniau gogledd Lloegr, yn ddigwyddiad rheolaidd i mewn i'r 17^{eg} ganrif (Suggett 2006, 187 -8).



Golygfa i Ddyffryn Ewyas gydag olion Abaty Llanddewi Nant Hodni. Llun © N Forster



Anheddiad segur yn Nhro'r Derlwyn i'r gogledd o Frynaman ar y Mynydd Du i'r gorllewin o'r parc. Llun © Alice Thorne

Arddangosai tai bonedd a adeiladwyd neu a addaswyd o ddiwedd yr 16^{eg} ganrif eu cyfoeth mewn parlyrau cain a hyd yn oed esgyll parlwr. O ddiwedd yr 17^{eg} ganrif ymlaen dechreuodd ystadau brynu prydlesi, codi rhenti'r farchnad ac ehangu a rhesymoli ffermydd lle'r oedd hynny'n bosibl. Fodd bynnag, parhaodd ffermwyr yn y cymoedd ucheldirol i elwa ar denantiaethau etifeddol hir i mewn i'r 19^{eg} ganrif (Richardson 2014, 165). Eto fel mewn mannau eraill, dylanwadodd y tai newydd hyn ar drawsnewid tai hirion gydag estyll parlwr newydd neu drwy drosi'r beudy wrth ymyl y brif fynedfa yn barlwr (gweler tudalennau 29-30, a hefyd Suggett 2017 am grynodedb o'r datblygiadau hyn).

Cynyddodd cyfradd adeiladu bythynnod (*tyddynod*) mân-ddalwyr a bythynwyr heb dir wrth ymyl neu o fewn tir agored – gan gynnwys ardal Fforest Fawr ar ôl i'r Goron ei brynu yn 1521 – hefyd o'r 16^{eg} ganrif. Adeiladwyd y tai hyn yn gyffredin ar draws y llethr, yn wahanol i dai hirion, ac yn aml roedd ganddynt gaeau bach ar gyfer tyfu tatws ac ar gyfer da byw (Britnell 2006, 23; Silvester 2006, 33; Silvester 2007, 63-66; Suggett 2005, 256–259).



Roedd y ffermyd yn Llwynceilyn, a leolir i'r dwyrain o'r Parc Cenedlaethol ac a adferwyd gan y Landmark Trust, yn gysylltiedig yn hanesyddol ag Abaty Llanddewi Nant Hodni a daeth yn fferm lewyrchus yn y cyfnod ôl-ganoloesol. Mae wedi cadw neuadd agored o ddechrau'r 15^{ed} ganrif (gyda nenfwd a lle tân wedi'u gosod ym 1696) gydag adain groes â lloriau cyfoes ar ben uchaf y neuadd. Mae'r ysgubor yn dyddio o'r 17^{es} ganrif. Llund © Sam Hale



Mae Tŷ Mawr, ar ymyl dwyreiniol Llyn Syfaddan, wedi'i leoli'n agos at fwnt Normanaidd a daeth yn llys maenoraidd i'r plwyf lleol. Cafodd y tŷ sy'n tarddu o'r 15^{fed} ganrif (mae'r rhes hon bellach wedi'i ddyrchwyl i raddau helaeth) ac adeiladau fferm, gan gynnwys ysgubor fawr o'r 17^{es} ganrif, eu hailfodelu'n helaeth tua 1800 ac fe'i datblygwyd ymhellach fel fferm weithredol fawr. Llund © Sam Hale

Gwelliannau yn y 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif

Aeth y bonedd a ffermwyr yr ardaloedd â'r ymlaen i chwarae rhan sylfaenol mewn gwelliannau amaethyddol, gan gyfnwio syniadau a hefyd uno, amgáu ac ad-drefnu tir amaeth ac ardaloedd o dir pori garw. Dros y rhan fwyaf o'r 18^{fed} ganrif, ac ar wahân i'r ardaloedd diwydiannol a'r porthladdoedd cynyddol i'r de, parhaodd y prif ganolfannau marchnad ar gyfer ffermwyr a masnachwyr Cymreig sy'n allforio da byw a gwlan i orwedd i'r dwyrain yn Lloegr. Daeth rhai ffermydd, ac yn enwedig y rhai yn nyffrynnoedd yr afonydd a dyfai yd, eto yn fwy ac yn fwy amrywiol yn y modd y defnyddient gnydau a chylchdroadau newydd; arweiniodd hyn at ad-drefnu caeau a chau mwy o ardaloedd o borfa hir. Chwaraeodd clybiau ffermwyr a chymdeithasau amaethyddol ran arwyddocaol wrth rannu a datblygu syniadau am dechnegau ffermio newydd, megis cylchdroi cnydau gan ddefnyddio maip a meillion a defnyddio gwrtaith fel calch. Sefydlwyd y gymdeithas amaethyddol gynharaf ym Mhrydain, sef Cymdeithas Amaethyddol Sir Frycheiniog, yn Aberhonddu ym 1755: ffigwr cynnar allweddol oedd y pregethwr enwog Howell Harris (1714–1773, yn gweithio o'i fferm yn Nhrefeca ger Talgarth (Edmunds 1957, 32). Disgrifiodd Walter Davies, awdur un o adroddiadau ar gyfer Bwrdd Amaethyddiaeth y llywodraeth, y gymdeithas amaethyddol fel 'brawdoliaeth gymdeithasol perchnogion tir' (Davies 1815, 128): 'Ehangodd eu gwelliannau yn raddol i gorneli mwyaf anghysbell y sir; hyd yn oed yn y cannoedd o Ddyfynog a Buallt yr oeddem yn cydnabod adeiladau a buarthau fferm gorau Cymdeithas Aberhonddu.'

Nid oedd portread Davies yn fêl i gyd: nododd fod angen gwell tai ac ysguboriau, gwell rheolaeth ar fuarthau ar gyfer casglu tail a'r problemau a grëwyd gan brydlesi a adawodd y tenantiaid i dalu am atgyweiriadau a seilwaith hanfodol (Davies 1815, 130–133). Erbyn 1815 roedd y Gymdeithas hefyd wedi bod yn arbennig o weithgar yn cyflwyno gwartheg Henffordd i ddisodli neu gael eu croesi â'r Gwartheg Duon Cymreig brodorol, cnydau gwraidd i helpu i godi cnwd a bwydo gwartheg dros y gaeaf a cheffylau i dynnu'r erydr ysgafnach newydd. Bu hefyd yn weithgar wrth annog amgáu tir comin, a welodd leihad enfawr mewn maint dros y 150 mlynedd nesaf, a gwella ffyrdd (Edmunds 1957, 53–55). Gwelodd y cyfnod rhwng 1750 a 1880, ac yn enwedig blynyddoedd 'Ffermio Uchel' cyfalaf-ddwys o'r 1840au i'r 1870au, gynnydd arbennig o sydyn mewn cynhyrchiant yd. Chwaraeodd ailadeiladu ffermydd ran allweddol i helpu i gyflawni hyn. Cafodd cyflwyniad y rhwydwaith rheilffyrdd i'r ardal o'r 1860au hefyd effaith ddofn, gan ysgogi twf aneddiadau a marchnadoedd ymhellach a galluogi cludo cynnyrch llaeth a da byw yn gyflym i farchnadoedd trefol yn ne Cymru a Lloegr. Cyflymodd hefyd ddiwedd diwydiant y porthmyn. Gwelodd yr un cyfnod ddatblygiad cyflym economi drefol a diwydiannol yn cwmpasu llawer o dde Cymru gyda ffocws ar gloddio am lo, gweithgynhyrchu haearn a dur a mwyndoddi mwyn copr o Gernyw. Roedd cynnydd cyflym cysylltiedig yn y boblogaeth.

Mae prydlesi'n dangos bod landlordiaid ers yr 16^{eg} ganrif wedi gofyn i denantiaid wella eu tai a'u hadeiladau fferm, gan gynnwys drwy osod cerrig yn lle waliau ysgubor ffrâm bren (Suggett 2017, 45). Erbyn y 19^{eg} ganrif, er gwaethaf neu oherwydd beirniadaeth a mudiad cynyddol dros ddiwygio tir, cymerodd rhai ystadau yr awenau wrth ariannu codi adeiladau fferm newydd - tra'n mynnu weithiau bod tenantiaid yn cyfrannu drwy lafur, trafndiaeth neu mewn ffyrdd eraill. Buddsoddodd ystadau mewn adeiladu ffermydd mawr, yn aml mewn un cyfnod, yn y dyffrynnoedd afonydd ac mewn rhai lleoliadau gweundirol lle gwnaed gwaith amgáu a ffurfiau eraill ar wella tir. Roedd yr ystadau'n amrywio o'r rhai a oedd wedi bod yn cydgrynhoi eu daliadau dros genedlaethau trwy gaffaeliad a phriodas (Morgans Tredegar er enghraifft) i'r rhai a gaffaelwyd gydag elw diwydiant, yn fwyaf nodedig y datblygiad o'r 1820au - o'i sylfaen ger Crucywel yn Nyffryn Wysg - o stad enfawr Glanusk gan y meist'r haearn Joseph Bailey (gweler Davies 2014). Mae ystadau wedi cael effaith weledol iawn ar y dirwedd, gan gynnwys datblygu ffermydd, tai ac adeiladau eraill mewn arddulliau nodedig, ar hyd afon Wysg a dyffrynnoedd afonydd ffrwythlon eraill gan gynnwys ystadau Buckland y teulu Gwynne-Holford ac ystad Camden o amgylch Trecastell ac Aberhonddu. Gosododd rhai, megis ystad Beaufort, un o gefnogwyr cryf Cymdeithas Amaethyddol Sir Frycheiniog, amodau yn eu prydlesi ar gyfer atgyweirio adeiladau, plannu coed a gwrychoedd ac adeiladu a chynnal a chadw waliau sychion. Yn y cymoedd ucheldirol, mae



Golygfa o Gamlas Mynwy ac Aberhonddu i'r fferm ym Mrynhyfryd (Copa a Llethrau Blorens), Llanofar. Mae gan y tŷ o'r 17^{eg} ganrif gerrig dyddiad o 1762 a 1765, a chafodd ei ailfodelu ar ôl adeiladu'r gamlas yn y 1790au. Codwyd yr adeiladau fferm hefyd bryd hynny. Llundun © Jeremy Lake

buddsoddiad gan ystadau yn anos i'w ganfod ac roedd awduron amaethyddol yn gyflym i wneud sylwadau ar amodau anodd i denantiaid oherwydd prydlesi llai ffafriol a thymor byrrach: yma roedd ffermwyr yn dibynnu ar fynediad i dir comin helaeth ac ni allent wneud llawer mwy na tyfu digon o yd i fwydo'r teulu a'u hanifeiliaid (ceirch a rhyg yn bennaf) a'i oi i lawr fel had ar gyfer y flwyddyn ganlynol.

Yn ogystal â'r ystadau sefydledig mawr roedd nifer o ystadau llai yn aml yn cynnwys dwsin neu fwy o ffermydd a gronnwyd dros amser ac o dan berchenogaeth mân foneddigion Aberhonddu a'r cymunedau cyfagos. Mae rhai o'r rhain yn dangos dilyniant hirdymor ond newidiodd rhai ddwylo sawl gwaith yn y 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif.

Effaith diwydiant

Roedd diwydiannau gwledig wedi bod yn seiliedig ers y cyfnod canoloesol o amgylch chwarela a chloddio ar raddfa fach, ac yn arbennig y defnydd o bŵer dŵr i felino yd a pharatoi gwlân i'w wneud yn frethyn (proses a elwir yn bannu). Dablygodd melinau gwlân ar raddfa fwy ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif, yn enwedig yn ardal Dyffryn Tywi, gan gymryd llafur oddi ar ffermydd a thyddynwyr ar raddfa fach. Hwylusodd tramffyrdd o'r 1790au, Camlas Mynwy ac Aberhonddu o 1812 a rheilffyrdd o'r 1860au fewnforio glo, calch a gwrtaith eraill, ac agorodd farchnadoedd ar gyfer allforio cig a chynnyrch llaeth (Edmunds 1957, 39). Cynyddodd cyflymder amgáu'r ucheldiroedd yn y 1790au, gyda dyfodiad Rhyfeloedd Napoleon. Roedd rhai caeau yn dilyn llechfeddiant ar dir comin gan sgwatwyr. Tyfodd landlordiaid yn aml i oddef y newydd-ddyfodiaid ac i gasglu rhywfaint o rent o ddaliadau newydd. Roedd cloddio am lo a mwynau, mwynoddi haearn a chloddio am gerrig, llechi a mwynau eraill yn galluogi ffermwyr bach a oedd yn gweithio dim ond tair neu bedair erw ar gyrion deheuol yr hyn sydd bellach yn Barc Cenedlaethol i gyfuno ffermio a diwydiant (gweler tudalennau 79-91).



Melin y Priordy o'r 18^{fed} ganrif, Aberhonddu ar afon Honddu – melin yd a arferai fod yn rhan o ystâd Marcwis Camden. Llundain © Sam Hale



Odynau calch diwydiannol yng Nglanfa Goetre ar hyd Camlas Mynwy ac Aberhonddu. Llund gan Geograph, © David Martin ac wedi'i drwyddedu i'w aildefnyddio dan Drwydded Creative Commons



Odynau maes wedi datblygu o odynau clamp cynharach. Mae'r rhan fwyaf yn dyddio o ddiwedd y 18^{fed} ganrif. Llund © Alice Thorne

Roedd calch wedi'i ddefnyddio fel gwrtaith yng Nghymru o'r 16^{eg} ganrif, ond cynyddodd chwarela am galchfaen a gwneud calch tawdd i'w ddefnyddio i wella tir amaeth yn sylweddol o ddiwedd y 18^{fed} ganrif. Mae llawer o odynau calch o'r 19^{eg} ganrif (ar raddfa sylweddol) hefyd i'w cael ar hyd Camlas Mynwy ac Aberhonddu. Mae odynau calch gwasgaredig wedi goroesi ar dir fferm ac ar draws tiroedd comin yr ucheldir lle roedd gan gominwyr yr hawl i gloddio a llosgi calchfaen. Hefyd o fewn tiroedd comin yr ucheldir mae gweithfeydd diwydiannol ar gyfer allforio calch i'w ddefnyddio mewn diwydiant a gwelliannau amaethyddol, gan arwain ym 1821 i Dramffordd Coedwig Aberhonddu o Ystradgynlais i Bontsenni (Rees 1966, 25). Dechreuwyd y ffordd dramiau gan John Christie o Stirling a oedd wedi gwneud ei ffortiwn yn y fasnach indigo Indiaidd ac wedi cymhwyso egwyddorion gwelliant amaethyddol i eithaf nad yw'n cyfateb yn aml mewn mannau eraill yn Ynysoedd Prydain: o 1819 amgaeodd ardal enfawr o Fforest Fawr, y Goedwig Fawr (gw. tudalennau 26-27).



Ffermyd segur ar ymyl deheuol ardal Cymoedd Canol Wysg. Llun © Jeremy Lake



Mae trosi ffermyd i ddefnydd amaethyddol yma wedi gadael y lle tân agored a thrawst o'r llawr uchaf. Llun © Alice Thorne

Dirywiad ffermydd bychain

Roedd cylchoedd o ffyniant a methiant yn nodweddu llawer o'r 19^{eg} ganrif, ac roedd hyn wedi'i osod yn erbyn cefndir o renti cynyddol i ffermwyr tenant wrth i hen brydlesi ddisgyn a chynnydd cyffredinol mewn cynhyrchiant amaethyddol. Lleihaodd y boblogaeth ffermio a chyflymwyd y broses o adael ffermydd yn segur. Roedd ffermydd teuluol bach yng Nghymru, lle chwaraeodd merched rôl fwy arwyddocaol nag yn Lloegr, yn gynyddol o dan bwysau yn y 19^{eg} ganrif (Ashby ac Evans 1944, 76; Richardson 2014. Tra bod tai newydd yn cael eu hadeiladu ar gyfer gweithwyr amaethyddol a gweithwyr eraill, roedd diwydiant ac atyniad ffyrdd trefol o fyw hefyd yn achos diboblogi. Dros y 19^{eg} ganrif, gostyngodd cyfran y boblogaeth sy'n byw mewn ardaloedd gwledig o bedair rhan o bump i un rhan o bump, gyda Bannau Brycheiniog a'r Mynydd Du yn un o'r ardaloedd yng Nghymru â'r gyfran uchaf o dai gadawedig yn 1801 (Jenkins 2007, 175. Effeithiwyd yn arbennig ar yr ardaloedd agosaf at y meysydd glo a'r gweithfeydd haearn i'r de (Thomas 1963, 104–5. Mae gwaith arolygu yn rhan orllewinol y Parc Cenedlaethol, o fewn Sir Gaerfyrddin, wedi cofnodi llawer o adfeilion o dai a ffermydd sy'n tystio i ostyngiad yn y boblogaeth o ail hanner y 19^{eg} ganrif (Whitewar 2015). Mae nifer y melinau gwlan yn yr ardal hon yn tystio i ailstrwythuro'r diwydiant o gynhyrchu ar ffermydd i gynhyrchu canolog ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a dechrau'r 19^{eg} ganrif.



Mae'r ffotograff hwn o'r ffermdy ym Mlaensawdde yn dangos rhai o'r cysylltiadau hanesyddol y gellir eu darganfod. Fe'i cymerwyd yn ystod y Rhyfel Byd Cyntaf, ac ymhlith y grŵp mae rhai Gwrthwynebwyr Cydwybodol a fu, ymhlith tasgau eraill, yn gweithio ar argaeau Llyn y Fan Fach. Llundun © Mary Walmsley



Mae'r adeiladau hyn i'r gogledd o Aberhonddu yn enghreifftiau prin o adeiladau fferm a godwyd o dan gyfarwyddyd pwyllgorau 'Amaeth Rhyfel'. Cyflenwyd swil o Farics Aberhonddu i'r cwtiau moch. Llundun © Sam Hale



Haearn rhychiog, gyda'r proffil crwm yn nodweddiadol o doeau o ddiwedd y 19^{eg} ganrif i ganol yr 20^{fed} ganrif. Llundun © Sam Hale



Plac gwneuthurwr ar set o siediau haearn rhychiog o'r 1950au. Llundun © Jeremy Lake

Effaith y dirwasgiad ffermio a chwalu ystadau

Fe wnaeth ffermwyr oroesi effaith dirwasgiad ffermio'r 1870au–1930au yn well na llawer o ranbarthau eraill, oherwydd y galw cynyddol am gig, cynnyrch llaeth a dofednod a hefyd gwair a gwellt (Howell 1977, 12–17. Mae adroddiadau Arolygon Defnydd Tir y 1930au yn tystio i'r ehangu yn yr ardal o dan laswellt parhaol o ganlyniad i'r datblygiadau hyn, wedi'i hybu gan gynnydd yn y galw am laeth hylif a phrisiau cynyddol cig dafad a chig oen (Davies a Miller 1944, 511-17; Whyte a Howell 1943, 368 a 393.

Cafodd chwalu'r ystadau mawr, a gyflymodd o'r 1880au, effaith aruthrol ar gymdeithas wledig. Tra bod dros 90% o dir Sir Frycheiniog yn eiddo i ystadau ym 1887, erbyn y 1970au roedd 64% yn nwylo rhydd-ddeiliaid – llawer o'r rhain yn ddisgynyddion i denantiaid a oedd wedi prynu eu tir yn y degawdau o boptu'r Rhyfel Byd Cyntaf (Davies 2014, 69-70, 79-81

Fel mewn manau eraill yn y wlad, defnyddiwyd dulliau newydd o adeiladu parod mewn deunyddiau diwydiannol gan gynnwys haearn rhychiog (patentwyd ym 1836) ac (i raddau llawer llai) concrit o ddiwedd y 19^{eg} ganrif.

Yr Ail Ryfel Byd hyd heddiw

Arweiniodd yr Ail Ryfel Byd hefyd at gyfnod o newid gydag ymdrechion mawr yn cael eu gwneud i gynyddu cynhyrchiant bwyd. Cynyddwyd maint y caeau trwy ddefnyddio tractorau a chwalwyr ongl i gael gwared ar wrychoedd ffiniau, a draeniwyd porfeydd garw. Ar rai o'r tiroedd comin (gan gynnwys Llandyfalle ychydig y tu allan i'r Parc Cenedlaethol, cafodd y tir ei glirio o redyn, ei aredig â thractorau Lindysyn, ei drin ag ogau disg ac yna ei blannu gan gangiau o ferched a phlant ysgol (*The Commercial Motor* 1942, 30). Chwaraeodd pwyllgorau lleol 'War Ag' (Pwyllgor Amaethyddol Rhyfel y Sir) ran amlwg yn hyn, ochr yn ochr ag aelodau Byddin y Tir y Merched. Anogodd y 'War Ags' ddraenio tir pori garw a thynnu ffermydd anghynhyrchiol oddi ar ddwylo eu perchnogion neu eu tenantiaid: mewn achosion prin, gallent hyd yn oed fuddsoddi mewn adeiladau newydd ar gyfer storio porthiant a stoc tai. Cydlynwyd hyn oll y tu allan i Aberhonddu lle'r oedd depo canolog yn cyflenwi'r holl beiriannau ac yn cyflogi mecanyddion a pheirianwyr (Moore-Colyer 2006). Yn ddiweddarach yn y 1940au, roedd timau o garcharorion rhyfel Eidalaid ac Almaenig yn gweithio ar ffermydd Sir Frycheiniog, gan deithio o wersylloedd fel yn Nhalgarth a Felinfach.

O'r 1950au mae nifer ffermydd teuluol wedi crebachu ymhellach, wrth i faint ffermydd a dwyster cynhyrchu gynyddu. Mae newidiadau strwythurol yn y diwydiant ffermio wedi ei gwneud yn ofynnol i ffermwyr godi adeiladau newydd sy'n arbed llafur ac yn cydymffurfio â rheoliadau lles anifeiliaid. Y canlyniad fu gwerthu llawer o ffermydd a diswyddiad llawer o adeiladau fferm traddodiadol ar ffermydd gweithredol. Mae dyfodol adeiladau fferm hanesyddol felly yn dibynnu fwyfwy ar ddod o hyd i ddefnydd gwahanol i'w bwriad gwreiddiol.

2 GOSODIAD Y DIRWEDD

Cyflwyniad ac enwau lleoedd

Mae ffermydd gwasgaredig y Parc Cenedlaethol yn ymwneud ag amrywiaeth gyfoethog o *gaeau* a ymestynnai ar draws y rhan fwyaf o loriau a llethrau'r dyffrynnoedd erbyn diwedd yr 16^{eg} ganrif, ac a ehangodd yn ddiweddarach i fod yn ardaloedd agored o dir pori garw prysgog (*ffriddoedd* a phorfeydd mynyddig). Roedd y system ffermio gyfan yn dibynnu – ac mae'n dal i fod mewn sawl ardal – ar gydweithredu, er mwyn sicrhau rheolaeth briodol o'r *ffriddoedd* a darparu cymorth ar adegau prysur megis cynhaeaf gwair ac yd a hel defaid i'w golchi a'u cneifio. Mae'r enwau a roddir i ffermydd a chaeau yn elfen sylfaenol o'u harwyddocâd yn y dirwedd, a cheir mwy o arweiniad ar hyn yn Adran 4.1 (gweler tudalen 115).

Tir comin yr ucheldir

Wrth graidd y Parc Cenedlaethol mae ei ucheldiroedd, sydd wedi bod yn adnodd hanfodol dros y canrifoedd o ran pori a thanwydd i ffermydd a chymunedau cyfagos. Mae eu cymeriad fel ardaloedd agored helaeth yn deillio'n rhannol o glirio'r coedwigoedd ucheldirol brodorol yn yr Oes Neolithig a'r Oes Efydd. Maent yn cadw tystiolaeth helaeth o safleoedd defodol a chladdu cynhanesyddol, ac ar gyfer aneddiadau â systemau caeau cysylltiedig cyn i'r hinsawdd oeri rhwng tua 1000 a 500 CC. Nodweddion nodedig eraill yw ffyrdd Rhufeinig a gwrsylloedd y fyddin, ac olion gweithgarwch diwydiannol o'r 17^{eg} ganrif ac yn ddiweddarach – chwareli, odynau calch a mwyngloddiau, tramffyrdd a llinellau rheilffordd i'w hallforio. Datblygodd saethu grugieir fel gweithgaredd mawr o ddechrau'r 19^{eg} ganrif, yn nodedig yn y broses hon oedd datblygiad hen goedwig hela ganoloesol Fforest Fawr gan Ystâd Cnewr ac ar Blorens gan berchnogion Gwaith Haearn Blaenafon. O'r 19^{eg} ganrif ymlaen, datblygodd cronfeydd dŵr a systemau crynhoi dŵr cysylltiedig hefyd yn nyffrynnoedd yr ucheldir.

Ffermydd a llwybrau

Lleolir ffermydd wrth ymyl neu yn y man cyfarfod â llwybrau, gan gynnwys y rhai sy'n darparu mynediad i borfeydd yr ucheldir a'r llwybrau porthmyn a ddatblygodd wrth i'r fasnach wartheg dyfu mewn pwysigrwydd o'r 15^{fed} ganrif. Erys rhai o'r rhain yn weladwy fel ceuffydd. Mae llwybrau syth a thyrpeg (sy'n dyddio o'r 18^{fed} ganrif i'r 1830au yn nodweddiadol o'r cyfnod ôl-1750 ac maent naill ai'n torri trwy gaeau cynharach neu'n rhan o gaeau cynlluniedig o ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif ac ad-drefnu tir ffermio cynharach (Bissell 2001).



Y llwybr yng Nghors-ddu sy'n ymestyn i Flaensawdde, wal gerrig sychion yn cadw'r clawdd. Llund © Sam Hale

Un o'r llwybrau sy'n arwain i lawr o'r Mynydd Du i Landdeusant. Llund © Alice Thorne



Ffridd yn Heol Senni i'r de o Ddefynnog, gan ddangos yn y pellter ffermdy wedi'i leoli ar y gyffordd rhwng ffriddoedd a chaeau wedi'u trin yn ymestyn i waelod y dyffryn. Llun © Alice Thorne



Mae caeau a llwybrau mewn tir caeedig fel arfer wedi'u ffinio gan waliau sychion (chwith: fel yma ar un o'r ffyrdd dynesu at y fferm ganoloesol yn Llwyncelyn yn y Mynydd Du), gwrychoedd neu gloddiau (ar y dde): a all fod ag wyneb cerrig neu wedi eu plannu â gwrychoedd. Mae'n bosibl bod clogfeini mawr iawn (orthostat) yn dynodi dyddiad cynnar y waliau ac mae rhywfaint o dystiolaeth bod waliau a gwrychoedd yn cael eu hadeiladu dros ffiniau neu gloddiau clirio cynharach. Lluniau © Sam Hale



Mae'r Parc Cenedlaethol yn cynnwys milltiroedd o wrychoedd hynafol yn ogystal â gwrychoedd diweddarach sy'n gysylltiedig â chaeau o'r 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif. Mae yna wahanol arddulliau o osod gwrychoedd. Mae pob arddull wedi ei ddatblygu dros nifer o flynyddoedd i ymdopi â hinsawdd yr ardal, arferion ffermio gwahanol a'r math o goed a llwyni sy'n tyfu yn y clawdd. Mae gwrychoedd ardal Brycheiniog yn defnyddio arddull prysg dwbl ac yn ogystal â defnyddio coesynnau byw, mae llawer o goesynnau'n cael eu prysgoedio a'u gosod fel pren marw i ddiogelu'r aildyfiant rhag defaid. Lluniau © Jono Vernon-Powell

Ffermydd a thir fferm

Nodweddir tirwedd y Parc Cenedlaethol gan batrwm gwasgaredig o aneddiadau, gyda ffermydd a thai gwasgaredig. Mae cymunedau cnewyllol bach wedi'u crynhoi yn y cymoedd sefydlog eang gyda'u marchnadoedd a'u coridorau trafniadaeth. Mae'r rhain wedi bod yn fwy agored erioed i ddylanwadau allanol gan gynnwys erbyn dechrau'r 19^{eg} ganrif dwyieithrwydd mewn rhai enwau lleoedd ac enwau caeau (Morgan a Powell 1999, 13-20).

Mae llawer o gwestiynau ynghylch pa fathau o gaeau oedd yn bodoli ac o ba gyfnod y maent yn dyddio. Mae'r dystiolaeth ar gyfer arferion ffermio un cyfnod yn nodweddiadol wedi gorliwio a chuddio'r hyn a geir mewn cyfnodau cynharach. Mae'n debygol bod plâu a chynnwrf eraill y 14^{eg} ganrif ac ailadeiladu ffermydd rhwng y 15^{fed} a'r 17^{eg} ganrif yn gysylltiedig â chrebachu ac anghyfannedd rhai aneddiadau cynharach a sefydlu ffermydd newydd o fewn eu caeau caeedig eu hunain. O amgylch rhai pentrefi yn y dyffrynnoedd afonydd, mae tystiolaeth o lain-gaeau canoloesol a ffurfiwyd gan erydr trwm, y mae'n bosibl bod rhai ohonynt yn rhagddyddio'r Goncwest Normanaidd (Silvester 2006a, 25-27; Silvester a Hankinson 2013, 10, 29-31; Britnell; 2006, 56. Mae'n bosibl bod ffermydd yn y cymoedd ucheldirol, gan gynnwys y rhai ar safleoedd aneddiadau llai, yn dyddio o'r cyfnod canoloesol neu - fel y nodwyd yn Sir Faesyfed a Sir Drefaldwyn i'r gogledd (Silvester 2006a, 27-31 - yn dyddio o ad-drefnu tir amaeth rhwng y 14^{eg} a'r 17^{eg} ganrif (Silvester 2006a, 27-31

Dros amser, mae caeau yn aml wedi cynyddu o ran maint a therfynau wedi'u dileu, eu teneuo neu eu sythu wrth i ddaliadau gael eu cyfuno neu eu hehangu, lleiniau aradr yn cael eu dwyn ynghyd ac i ffermydd dyfu'n fwy. Ceir y dwyseddau isaf o ffermydd a'r ysguboriau a'r caeau mwyaf mewn ardaloedd lle datblygodd ffermydd â'r mawr. Mae'r dwyseddau uchaf a'r caeau a'r ysguboriau lleiaf wedi'u crynhoi mewn ardaloedd o fagu gwartheg a llaetha ar raddfa fach yn ogystal ag mewn ardaloedd lle bu anheddiad (tresmasiad anghyfreithlon yn aml ar dir comin gynt. Y prif fathau eang o gaeau a geir ar draws y Parc Cenedlaethol yw:

- *clostir afreolaidd a lled-reolaidd* a all fod yn amrywiol iawn o ran eu cynllun ac a all ddyddio o unrhyw gyfnod, er eu bod yn fwyaf tebygol o fod yn rhagddyddio'r 17^{eg} ganrif gyda rhai yn tarddu o asartio
- *clostiroedd tameidiog o lain-gaeau*, mae rhywfaint o dystiolaeth o'r rhain ac amaethu cefnen a rych canoloesol wedi'i ganoli o amgylch aneddiadau yn y dyffrynnoedd afonydd; gallant gadw ffiniau coes ci nodedig o amgylch bwndeli o leiniau a therfynau troellog yn dilyn lleiniau aredig cynharach
- *clostir rheolaidd neu gynlluniedig*, a geir yn gysylltiedig â 'phlas' neu ffermydd maenor o statws uchel ond sydd fel arfer yn ganlyniad proses ddiweddarach o gytundeb ffurfiol (a seliwyd yn achlysurol gan ddeddf seneddol) ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif

Roedd gan ffermydd â thir â'r (*caeau*) a dolydd (*meysydd*) hawliau i ardaloedd helaeth o *ffriddoedd* a oedd wedi'u lleoli o dan borfeydd mynydd uchel (*mynydd*) neu y gellid eu gwasgaru ar draws y dyffrynnoedd. Roedd y ffordd hon o ffermio mewnfaes-allfaes, gyda chraidd o dir wedi'i gynaeafu ar gyfer gwair ac yd ac ardaloedd helaeth o dir pori, yn cael ei arfer yn gyffredin ar draws y rhan fwyaf o Ynysoedd Prydain (Comeau 2019, 135-143). Torrwyd gwair ac eithin mâl o'r *ffridd* ar gyfer porthiant ynghyd â dail o goed mewn *ffriddoedd*, o wrychoedd a choetir (*coed*). Roedd pren a choed wedi'u prysgoedio yn cyflenwi deunyddiau adeiladu, ffensio a gwneud offer, mawn ar gyfer gwresogi a brwyn ar gyfer gwasarn, ar gyfer gwneud matiau, ar gyfer goleuadau domestig a defnyddiau eraill. Roedd coed a chlystyrau o eithin (hefyd yn cael eu defnyddio fel tanwydd) ar *ffriddoedd* yn cynnig lloches werthfawr i famogiaid a'u hŵyn yn y gwanwyn. Gallai ardaloedd o *ffridd* hefyd gael eu haredig bob rhyw ddeng mlynedd, ar ôl i'r haen uchaf gael ei llosgi a'i thorri (gan haearn gwthio).

Mae coed hynafol ar dir fferm, a all ddangos arwyddion eu bod wedi'u prysgoedio neu eu tocio, hefyd yn arwyddocaol. Plannwyd Pinwydd gwyllt hefyd fel cyfeirbwyntiau yn y dirwedd i borthmyn gwartheg. Mae llawer o ffermydd ar draws y Parc Cenedlaethol wedi'u henwi ar ôl coed neu grwpiau o goed fel derw, gwern a chelyn.

Mae pyllau o waith dyn yn agwedd arwyddocaol arall ar ffermydd a thir fferm, a chyn y 1940au roedd pyllau yn hollbresennol ar dir fferm. Mae'r rhan fwyaf yn dyddio o'r 17^{eg} i'r 19^{eg} ganrif. Gyda dwysâd amaethyddol, yn enwedig yn ystod y 1950au-70au, llenwyd nifer helaeth o byllau. Wrth arsylwi argraffiad 1^{af} ac 2^{il} argraffiad mapiau'r AO ar gyfer y Parc Cenedlaethol gwelir nifer fawr o byllau coll. Mae gan y Parc Cenedlaethol hefyd enghreifftiau o safleoedd amffosog cynnar (yn enwedig o amgylch ardal Afon Llyfni) a phyllau pysgod cynnar (Trefeca Fawr) yn ogystal â phyllau gwllith o'r 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif ar gyfer da byw, pyllau abwyd a golchfeydd troliau ar gyfer troliau a cheffylau trol gyda waliau a llifddorau (Tŷ-Mawr, Llangasty a Charreg Cennen).

Yn defnyddio mapiau hanesyddol: ystâd Blaensawdde, Troedfrynïau



Blaensawdde a Gorsddu, Troedfrynïau Dyffryn Tywi

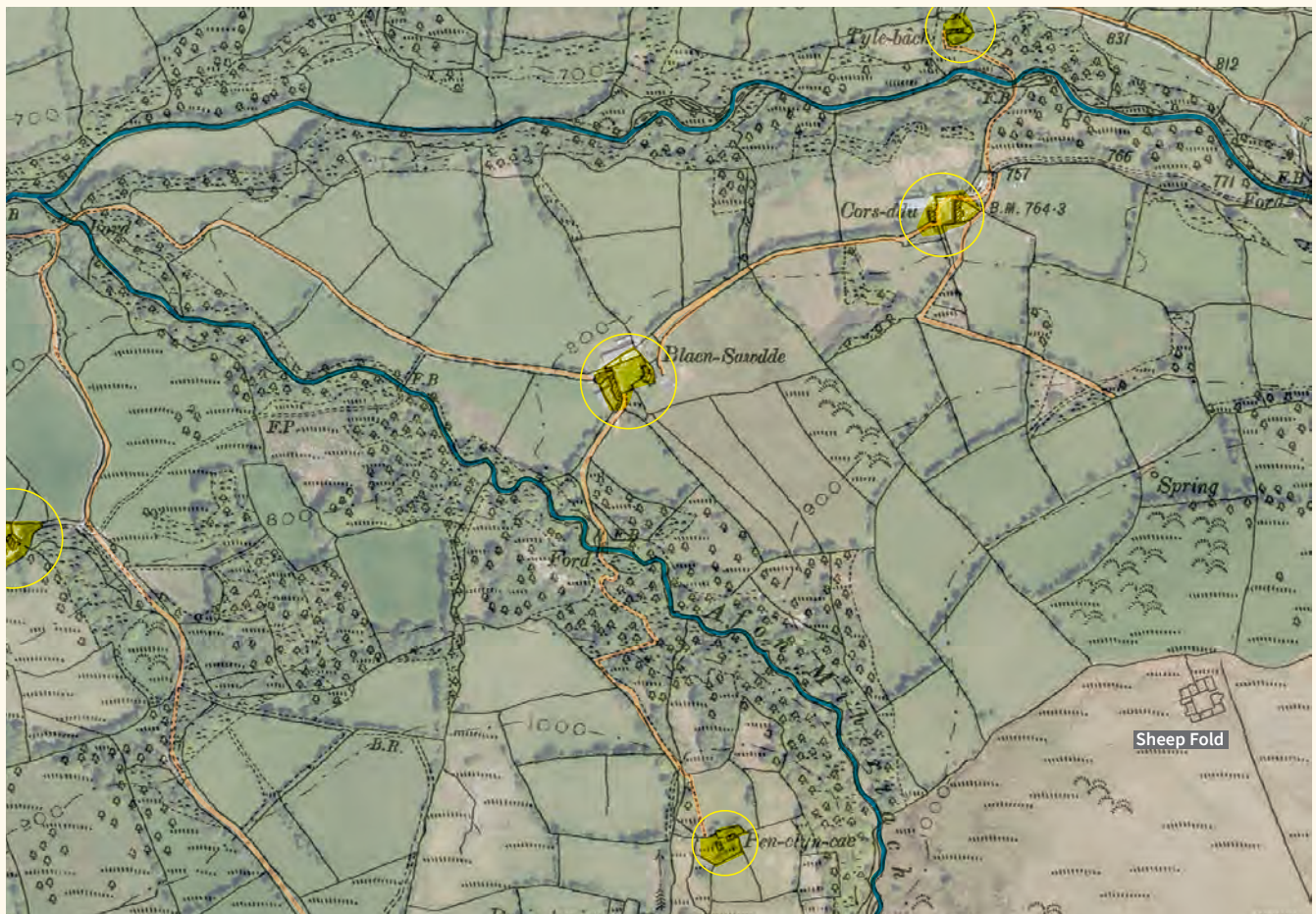
Yma gwelir dau o gyfres ryfeddol o fapiau o stad Blaensawdde, a leolir ym mhlwyf Llanddeusant i'r gorllewin o'r Mynydd Du. Sylwch fod ymylon chwith pob map yn wynebu'r gogledd yn fras. Cawsant eu lluniadu gan Meredith Jones ac maent yn dyddio o 1744, ac maent

yn dangos dwy fferm wedi'u gosod ar bob ochr i lwybrau cynnar ac o fewn caeau canoloesol a chaeau amgaeedig diweddarach; mae'r mapiau'n dangos y cymysgedd o dir âr (mewn brown golau) a thir pori (mewn gwyrdd) a nodweddi'r ardal hon hyd at ddiwedd y 19^{eg} ganrif. Mae'r map o Flaensawdde (chwith) hefyd yn dangos tŷ Sioraidd cynnar cymesur – estyniad o'r tŷ cynharach sydd wedi goroesi – ac ysgubor ddyrnu 5 bae, sy'n enghraifft gynnar o grŵp buarth. Nid yw'r tŷ Sioraidd a ddangosir ar y map yn hawdd ei adnabod heddiw, felly naill ai mae elfen o ryddid artistig wedi'i defnyddio, ni chodwyd y tŷ Sioraidd erioed neu mae'r adeilad wedi cael ei newid yn sylweddol. Ailadeiladwyd yr ysgubor gyda beudy cyfannol ym 1834. Dangosir Gorsddu (ar y dde), sydd â thŷ o'r 17^{eg} ganrif neu dŷ cynharach, gyda'i adeiladau o boptu i 'gorlan' yn agor i ardal wlyb ('wern') yn frith o goed gwern yn ôl pob tebyg. Trwy garedigrwydd Gwasanaeth Archifau Gorllewin Morgannwg.

Yn defnyddio mapiau hanesyddol: ystâd Blaensawdde, Troedfrynau



Mae'r map degwm ar gyfer y rhan hon o'r plwyf wedi'i ddiffrodi, ond mae'r darn hwn yn amlwg yn dangos Gorsddu a fferm linol i'r gogledd nas dangosir ar y map cynharach. Daw hwn o gasgliad Mapiau Degwm Cymru sydd bellach yn cael ei gynnal gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru (<https://lleoedd.llyfrgell.cymru>).



Mae map yr Arolwg Ordnans hefyd yn dangos allfferm i'r de, wedi'i darlunio fel clwstwr o adeiladau yn y lloc ('cae') ym Mhen-clyn-cae. Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021.
© Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021

Yn defnyddio mapiau hanesyddol: ystâd Blaensawdde, Troedfrynau



Gorsddu yn ei dirwedd gyda choetir hynafol islaw yn nyffryn yr afon. Rhai ffiniau caeau a blociau coetir ysgubor/beudy cyfunol. Llundun © Sam Hale



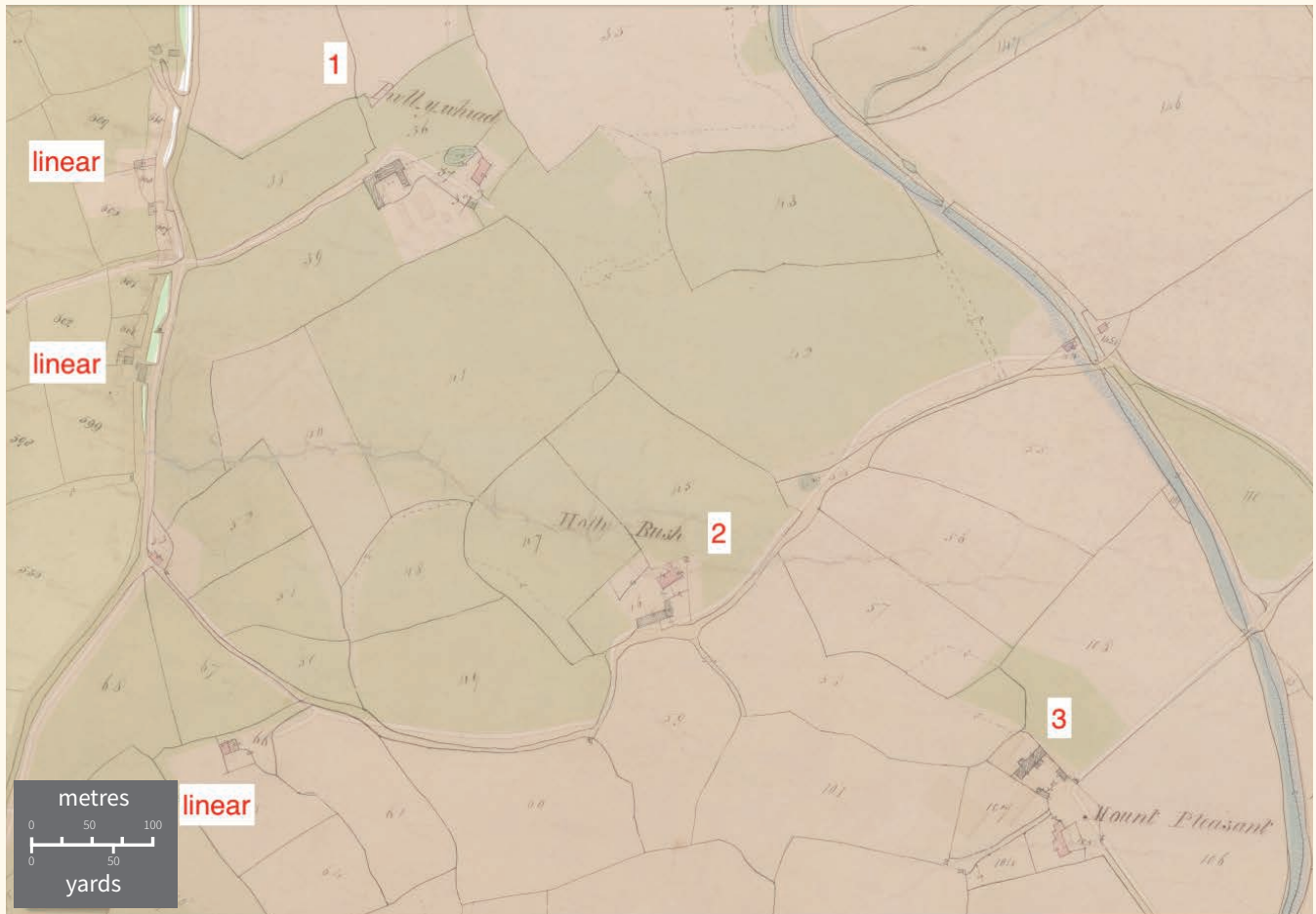
Mae rhes linol Gorsddu gyferbyn, sy'n fach, yn adnabyddadwy o fap ystad 1744. Llundun © Sam Hale



Blaensawdde, tŷ bonheddig o'r 17^{eg} ganrif a'i ysgubor wedi'i hailadeiladu gyda beudy annatod dyddiedig 1834. Llundun © Sam Hale

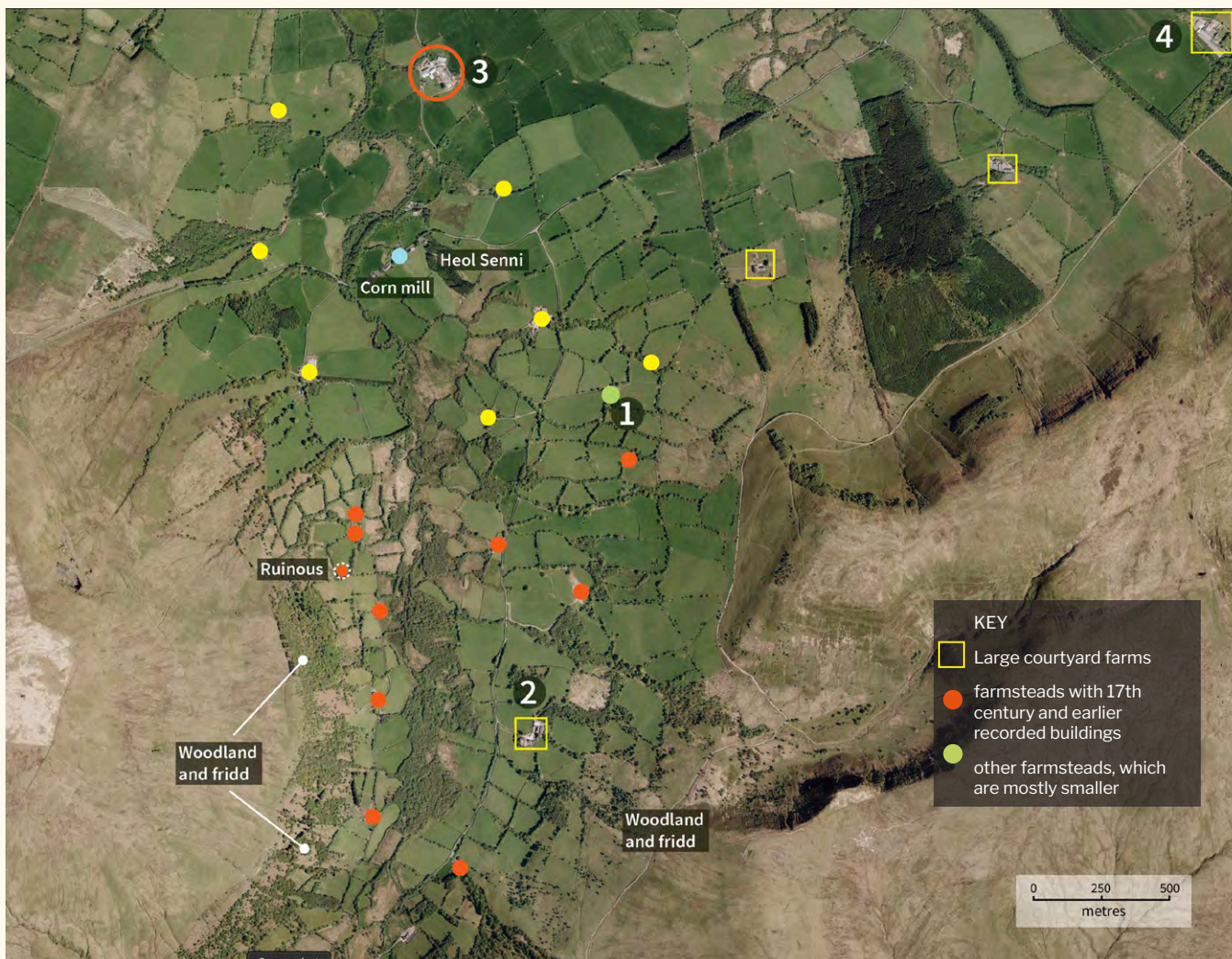


Defnyddio mapiau hanesyddol: Mapiau degwm Llanofwr



Mae'r darn hwn o'r map degwm o ardal i'r gorllewin o Llanofwr (copa a llethrau Blorens) yn dangos pa mor ddefnyddiol yw mapiau degwm fel ffynhonnell tystiolaeth wrth edrych ar gynlluniau ffermydd yng nghyd-destun eu tirwedd. Dangosir tai mewn pinc, ac adeiladau gwaith mewn du. Nid oedd dwy o'r tair fferm linellol a ddangosir ar ochr orllewinol y map bellach yn ffermio erbyn diwedd y 19^{eg} ganrif. Pwllrhwyaid (1) a Llwyn-celyn (2) heb newid fawr ddim. Mae gan Bwllrhwyaid ffermyd o'r 17^{eg} ganrif ac ysgubor siâp L hardd a rhes tŷ gwartheg cysylltiedig sy'n dyddio o ddechrau'r 18^{fed} ganrif. Mae gan Llwyn-celyn dŷ tair uned gyda chroesffordd sy'n darparu mynediad i'r tŷ o ddiwedd yr 16^{eg} ganrif a phen isaf tebygol a ailadeiladwyd fel parlwr yn yr 17^{eg} ganrif. Mae gan y tŷ o'r 17^{eg} ganrif ym Mrynhyfryd (3) gerrig dyddiad o 1762 a 1765, a chafodd ei ailfodelu ar ôl adeiladu'r gamlas yn y 1790au. Adeiladwyd yr adeiladau fferm a oedd yn cynnwys ysgubor fawr yn ystod y cyfnod hwn hefyd. Daw hwn o gasgliad Mapiau Degwm Cymru sydd bellach yn cael ei gynnal gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru (<https://lloedd.llyfrgell.cymru>).

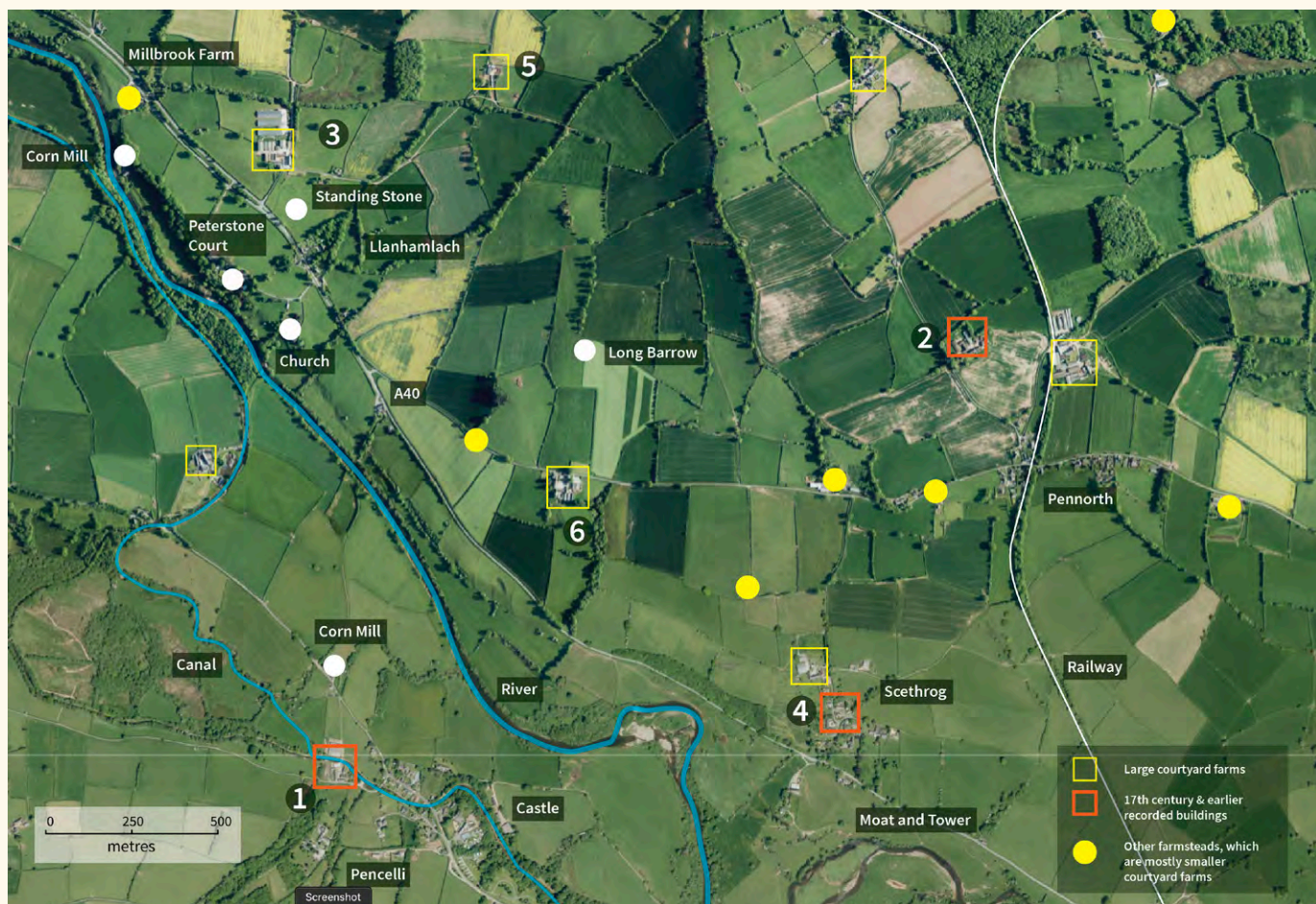
Patrymau tirwedd: tirweddau ucheldirol yn Heol Senni, Cymoedd Canol Wysg



Patrymau tirwedd: tirweddau ucheldirol yn Heol Senni, Cymoedd Canol Wysg

Mae'r ddelwedd lloeren hon o Google Earth yn dangos dyffryn Afon Senni i'r de o Ddefynnog – i'r dwyrain ohono mae llinell ddychmygol y ffordd Rufeinig yn ymestyn i'r gogledd-ddwyrain i amddiffynfa Y Gaer – a'r dwysedd uwch o ffermydd sy'n nodweddiadol o'r cymoedd yr ucheldir. Mae'r rhan fwyaf o'r rhain (a ddangosir fel dotiau coch) wedi'u cofnodi fel ffermydd llinellol o'r 17^{eg} ganrif, gan gynnwys rhai â tharddiad fel tai hir, gydag un (1) yn dyddio o 1709. Yn yr ardal hon mae'n ymddangos bod ffermdai sy'n deillio o dai hir (gyda beudai ynghlwm wrth y tŷ ond heb unrhyw gysylltiad mewnol) wedi parhau hyd yn oed i'r 19^{eg} ganrif. Ehangodd rhai i fuarth ar raddfa fach a ffermydd cynllun gwasgaredig, gydag un neu ddau o adeiladau ychwanegol. Roedd ffermydd â smotiau gwyrdd yn bresennol erbyn y 19^{eg} ganrif ac maent yn debyg o ran eu cymeriad, ond nid oes cofnod amdanynt. Yn sefyll ar wahân i'r patrwm hwn mae dwy fferm lawer mwy sydd o statws uchel – Blaensenni (2) a ailadeiladwyd ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif fel tŷ bonedd, ac y mae eu hadeiladau fferm wedi'u trefnu'n rheolaidd o amgylch cwrt, a Fferm Bailea i'r gogledd (3) sydd â thŷ mawr o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif, wedi'i ailadeiladu i'r cynllun pyst dwbl newydd-ffasiynol ac y mae ei adeiladau wedi'u trefnu o amgylch iardiau gwasgaredig gyda mynediad i gaeau mwy wedi'u had-drefnu. Mae'r ffermydd wedi'u lleoli ymhlith eu caeau caeedig eu hunain, y rhain yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif a chyn hynny, ac wedi'u lleoli fel bod ganddynt fynediad i'r tir pori ar y mynydd a'r ffriddoedd prysglog, pocedi o goetir a dolydd ar waelod y dyffryn. I'r gogledd-ddwyrain mae dwy fferm fwy o faint a adeiladwyd o'r newydd ar ddechrau'r 19^{eg} ganrif, y ddau â'u hadeiladau'n rheolaidd o amgylch buarthau, sydd hefyd wedi'u gosod o fewn tirwedd wedi'i dylunio gan gynnwys caeau rheolaidd wedi'u cymryd i mewn o'r rhostir. Mae un o'r rhain, Forest Lodge (4), yn un o'r enghreifftiau mwyaf trawiadol o fferm wedi'i chynllunio mewn tirwedd ucheldirol ym Mhrydain; fe'i hadeiladwyd tua 1860 ar gyfer Ystâd Forest Lodge ac mae'n nodi pwynt uchel o fuddsoddi mewn ffermio gwell yn y cyfnod Ffermio Uchel. Sylwch ar faint y caeau mawr a'r atalfeydd gwynt wedi'u plannu (gweler yr adran ar Fforest Fawr a'i ffermydd model, tudalennau 26-27). Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partion mewn unrhyw ffurf.

Patrymau tirwedd: tirweddau dyffrynnoedd



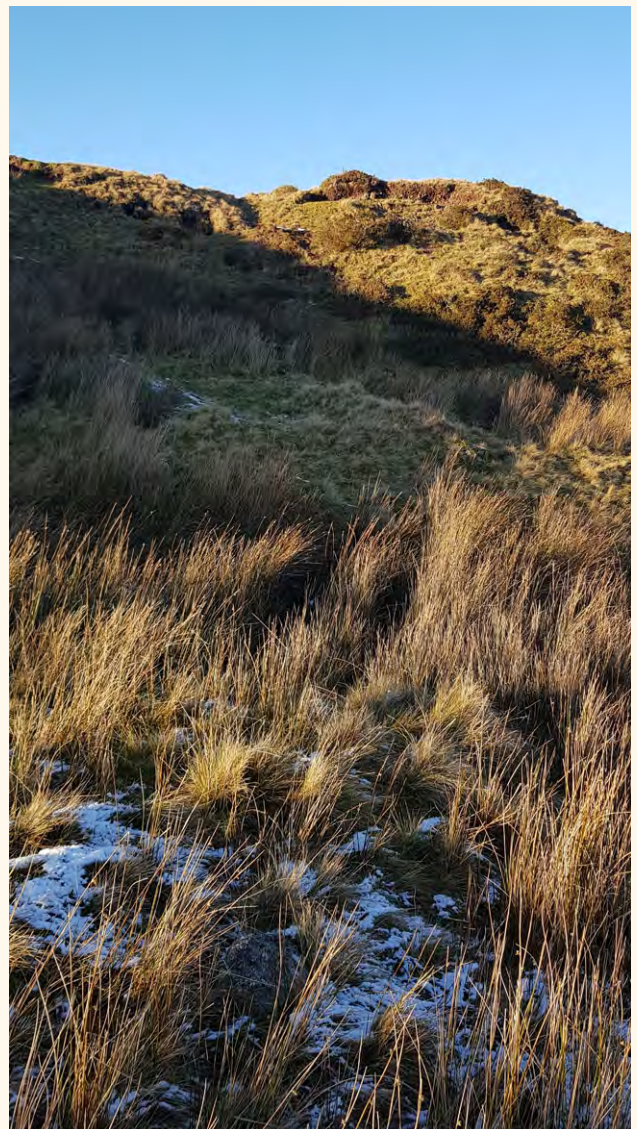
Patrymau tirwedd: tirweddau dyffrynnoedd

Mae'r ddelwedd lloeren hon o Google Earth yn dangos dyffryn Afon Senni i'r de o Ddefynnog – i'r dwyrain ohono mae llinell ddychmygol y ffordd Rufeinig yn ymestyn i'r gogledd-ddwyrain i amddiffynfa Y Gaer – a'r dwysedd uwch o ffermydd sy'n nodweddiadol o'r cymoedd yr ucheldir. Mae'r rhan fwyaf o'r rhain (a ddangosir fel dotiau coch) wedi'u cofnodi fel ffermydd llinellol o'r 17^{eg} ganrif, gan gynnwys rhai â tharddiad fel tai hir, gydag un (1) yn dyddio o 1709. Yn yr ardal hon mae'n ymddangos bod ffermdai sy'n deillio o dai hir (gyda beudai ynghlwm wrth y tŷ ond heb unrhyw gysylltiad mewnol) wedi parhau hyd yn oed i'r 19^{eg} ganrif. Ehangodd rhai i fuarth ar raddfa fach a ffermydd cynllun gwasgaredig, gydag un neu ddau o adeiladau ychwanegol. Roedd ffermydd â smotiau gwyrdd yn bresennol erbyn y 19^{eg} ganrif ac maent yn debyg o ran eu cymeriad, ond nid oes cofnod amdanynt. Yn sefyll ar wahân i'r patrwm hwn mae dwy fferm lawer mwy sydd o statws uchel – Blaensenni (2) a ailadeiladwyd ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif fel tŷ bonedd, ac y mae eu hadeiladau fferm wedi'u trefnu'n rheolaidd o amgylch cwrt, a Fferm Bailea i'r gogledd (3) sydd â thŷ mawr o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif, wedi'i ailadeiladu i'r cynllun pyst dwbl newydd-ffasiynol ac y mae ei adeiladau wedi'u trefnu o amgylch iardiau gwasgaredig gyda mynediad i gaeau mwy wedi'u had-drefnu. Mae'r ffermydd wedi'u lleoli ymhlith eu caeau caeedig eu hunain, y rhain yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif a chyn hynny, ac wedi'u lleoli fel bod ganddynt fynediad i'r tir pori ar y mynydd a'r ffriddoedd prysglog, pocedi o goetir a dolydd ar waelod y dyffryn. I'r gogledd-ddwyrain mae dwy fferm fwy o faint a adeiladwyd o'r newydd ar ddechrau'r 19^{eg} ganrif, y ddau â'u hadeiladau'n rheolaidd o amgylch buarthau, sydd hefyd wedi'u gosod o fewn tirwedd wedi'i dylunio gan gynnwys caeau rheolaidd wedi'u cymryd i mewn o'r rhostir. Mae un o'r rhain, Forest Lodge (4), yn un o'r enghreifftiau mwyaf trawiadol o fferm wedi'i chynllunio mewn tirwedd ucheldirol ym Mhrydain; fe'i hadeiladwyd tua 1860 ar gyfer Ystâd Forest Lodge ac mae'n nodi pwynt uchel o fuddsoddi mewn ffermio gwell yn y cyfnod Ffermio Uchel. Sylwch ar faint y caeau mawr a'r atalfeydd gwynt wedi'u plannu (gweler yr adran ar Fforest Fawr a'i ffermydd model, tudalennau 26-27). Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partion mewn unrhyw ffurf.

Trawstrefa: hendre a hafod

Fel mewn mannau eraill yn Ynysoedd Prydain, roedd da byw yn cael eu gyrru i ffwrdd o'r dyffrynnoedd lle'r oedd gwair ac yd yn cael eu tyfu i borfeydd haf ar yr ucheldiroedd: arfer a elwir yn drawstrefa. Gallai anifeiliaid gael eu gyrru dros bellteroedd hir neu fyr, yn dibynnu ar hawliau pori sefydledig. Gellir dynodi llwybrau gyda'r enw *heol-las* ('lôn neu stryd werdd neu iraidd'. Yn y cyfnod canoloesol, ac yn parhau mewn rhannau o Gymru i mewn i'r 19^{eg} ganrif, rhannwyd ffermydd rhwng y fferm isaf (yr *hendre* lle tyfwyd cnydau, a'r fferm uchaf (yr *hafod*, a elwir weithiau hefyd yn *lluesti*) lle symudwyd gwartheg a defaid rhwng Mai a Hydref. Mae'n debygol bod yr arferiad hwn yn tarddu'n gynnar, gan fod llwyfannau *hafodydd* a *lluesti* i'w cael yn agos at dai crwn a phadogau bychain wedi'u ffinio gan gloddiau yn dyddio o'r mileniwm cyntaf OC ac i'r cyfnod cynhanesyddol (Leighton a Silvester 2003, 32-3. Roedd yn dirywio erbyn diwedd yr 16^{eg} ganrif o fewn yr ardal a gwmpesir gan y Parc Cenedlaethol ond parhaodd mewn rhannau eraill o Gymru i'r 19^{eg} ganrif (Davies 1980, 24; Silvester 2006, 37; Sambrook 2006, 99-104. Roedd gorsafoddd bugeilio gyda'u cytiau a'u llociau - y gellir er dryswch eu hadnabod hefyd fel *lluesti* - yn fwy anghysbell yn nodweddiadol (Silvester 2013, 32-39). Daeth cadw defaid yn bwysicach o'r 18^{fed} ganrif (Wmffre 2009, 276-81

Roedd caws a menyn yn aml yn cael eu gwneud ar y safleoedd hyn, a oedd angen mynediad at ddŵr ac a allai hefyd fod ag adeiladau a chaeau ymylol ar gyfer tyfu gwair (Silvester 2006, 95-97). Gellir dod o hyd iddynt ar ffurf llwyfannau hir (fel arfer pedair i saith metr o hyd) neu fel adfeilion adeiladau o fath tŷ hir gyda phen domestig wedi'i gynhesu a beudy i wartheg. Maent yn brin yn Fforest Fawr ac ardaloedd eraill o goedwig hela ganoloesol lle gosodwyd mwy o gyfyngiadau ar bori yn yr haf (Leighton a Silvester 2003, 34). Erbyn yr 16^{eg} ganrif o leiaf ym Mannau Brycheiniog ac yn sir Faesyfed gyfagos (Suggett 2005, 249-259), roedd rhai o'r *hafodydd* hyn wedi dod yn ffermydd. Cadwodd rhai yr enw *hafod* neu cawsant yr enw *uchaf* i'w gwahaniaethu oddi wrth ffermydd is *isaf*, ond roedd yn gyffredin hefyd i enwau ffermydd symud gyda'u deiliaid: y canlyniad yw bod rhai enwau *isaf* yn uwch na'r rhai *uchaf*. Mae patrymau afreolaidd y caeau o'u cwmpas yn nodweddiadol yn deillio o broses amgáu dameidiog, gyda'r cymeriant mwyaf ar gyfer defaid yn gysylltiedig â chyfnodau diweddarach o amgáu a symudiad o wartheg i ddefaid. Mae tai o'r 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif yn cael eu gosod yn fwy cyffredin ar draws yn hytrach nag ar hyd y llethr.



Cwt hir segur yn Nant Cwmothlyn. Llun © Alice Thorne

Trawsnewid y tiroedd comin: Datblygiad Fforest Fawr a'i ffermydd model

Yn y 19eg Ganrif cafodd ardal ucheldir Fforest Fawr ei thrawsnewid ar ôl i Randir y Goron gael ei gwerthu (er mwyn helpu ariannu Rhyfeloedd Napoleon) a Thramffordd Coedwig Aberhonddu gael ei chreu. Roedd y dramffordd yn ymestyn o Gwm Tawe Uchaf yn y de i'r Wysg yn y gogledd; rhwydwaith o dramffyrdd yn hytrach na thram ffordd unigol, lle na chafodd rhai rhannau ohoni erioed eu cwblhau. Dechreuwyd y dramffordd gan John Christie o Stirling a wnaeth ei ffortiwn ym masnach indigo India. Aeth ati i brynu dwy ran o dair o Fforest Fawr a gafodd ei rhoi ar werth gan y Goron, ac aeth i fyw i'r plasty GlanUsk newydd. Amgaeodd Christie ddarnau enfawr o dir ac adeiladodd ddwy fferm fodel; Plas-y-Gors (bellach yn adfail) a Cnewr ym 1821 gyda'r olaf yn cynnwys siediau calch, stablau a lle storio ar gyfer y dramffordd. Mae cerfwedd o olwyn dramffordd i'w gweld ym mhrif fynedfa Cnewr. Cynyddodd y nifer o odyddau calch a gafodd eu hadeiladu i fod yn eu cannoedd wrth i'r gwaith o echdynnu calchfaen ffynnu, gyda sawl odyd yn gysylltiedig â'r ffermydd roeddent yn eu cyflenwi.



Fferm Cnewr. © Sam Hale

Arweiniodd gwerthiant ardal eang o Fforest Fawr a ffyniant y diwydiant calch amaethyddol at welliannau yn ffermio'r ardal a gafodd eu hannog gan fuddsoddiad a thramffordd John Christie. Yn ogystal â ffermydd model Christie, prynodd John Parton o Bloomsbury, Llundain 191 hectar a sefydlu dwy fferm fodel cyfagos; Cefnwaunhynog a Dolydd (bellach yn adfaila phrynodd William Alder o Berwick-on-Tweed 1,775 hectar gan adeiladu dwy fferm â'r enfawr newydd a oedd yn cynnwys y ffermydd model; Belfont a Forest Lodge. Roedd buddsoddiad Alder mewn ffermydd â'r newydd yn digwydd ar yr un pryd â phrisiau grawn artiffisial o uchel a ddaeth yn sgil Rhyfeloedd Napoleon (a ddymchwelodd yn ddiweddarach. Roedd y ffermydd model yn cynnwys beudai ac adeiladau peiriannau cynorthwyol eang. Roedd Belfont wedi'i chyfarparu â chwt i ddal peiriant ceffyl ond roedd gan Forest Lodge, er enghraifft, beiriannau dyrnu a malu grawn a oedd yn cael eu pweru gan felin ddŵr ar fferm a oedd y fwyaf ym Mannau Brycheiniog bryd hynny. Nid yn unig yr arweiniodd buddsoddiad y tri gŵr yma at greu ffermydd model ond gadawodd waddol parhaus ar y dirwedd o ganlyniad i adeiladu milltiroedd o waliau cerrig-sych a phlannu milltiroedd o lwyni i atal y gwynt o amgylch y caeau amgaeedig newydd y mae modd eu gweld hyd heddiw (Hughes, 1990 39-47.

Trawsnewid y tiroedd comin: Datblygiad Fforest Fawr a'i ffermydd model



Crëwyd y Forest Lodge hynod i wasanaethu menter âr enfawr gyda nifer o ysguboriau ac olwyn ddŵr yn pweru'r injan. Llund © Sam Hale



Waliau sychion amgáu Christie, bellach yn dymchwel. Llund © Sam Hale



Cefngwaunhynog John Parton – mae'r ffermdy a'i adeiladau fferm cysylltiedig wedi goroesi, mae'r clos gyferbyn wedi'i dymchwel. Llund © Jeremy Lake



Gwelir etifeddiaeth cau a thrawsnewidiad William Alder o'r tir yn y caeau mawr wedi'u gwella a'u hatalwyr gwynt sylweddol erbyn hyn. © Google Earth

3 DEALL FFERMYDD

Cyflwyniad

Mae ffermydd yn darparu llety i'r teulu ffermio a lleoedd i brosesu a storio cnydau wedi'u cynaeafu, cadw a chysgodi anifeiliaid fferm a chynhyrchu tail. Gall eu hadeiladau adlewyrchu hyder ffermwr yn ei ddyfodol neu barodrwydd landlord i fuddsoddi rhywfaint o incwm dros ben. Er bod tystiolaeth ddogfennol o ystod eang o adeiladau fferm yn y Cyfreithiau Cymreig (Roberts 2019, 86, gan ddyfynnu Butler 1987 hefyd, nid oes tystiolaeth o unrhyw adeiladau sy'n sefyll yn dyddio o'r cyfnod cyn y gwrthryfel a arweiniwyd gan Owain Glyndŵr tua 1403; mae'r neuadd gynharaf a gofnodwyd wedi'i dyddio i 1412 pan oedd yr ardal yn dechrau adfer (Suggett 2006, 26. Tai hirion yw'r cynharaf o'r rhain, fel y nodir isod. Gall yr adeiladau hyn ddeillio o un cyfnod adeiladu, neu gynnwys tystiolaeth ynddynt o gamau ailadeiladu ac addasu olynol. Yn gyffredinol, yr adeiladau fferm mwyaf a mwyaf addasadwy, a ddefnyddiwyd yn gyson at yr un diben neu y gellid eu haddasu at ddefnydd diweddarach, sydd â'r siawns fwyaf o roesi. Roedd landlordiaid yn cymryd yr awenau fwyfwy wrth ariannu codi adeiladau fferm i safonau gwell yn y 19^{eg} ganrif, gan adael tenantiaid weithiau i gyfrannu drwy lafur, trafndiaeth a chostau eraill..

Ffermydd ac archaeoleg

Mae rhai ffermydd a ddangosir ar fapiau ystad manwl wedi gadael fawr ddim olion ar y ddaear, os o gwbl, tra bod eraill wedi'u hailadeiladu'n llwyr yn y canrifoedd diweddarach (Silvester 2006b, 209–213. Mae'r graddau y bydd ffermydd yn cadw ffabrig cynharach a hyd yn oed gwrthgloddiau adeiladau a buarthau cynharach yn amrywio o safle i safle. Yn arbennig o bwysig yw p'un a yw'r safle'n dyddio o'r 17^{eg} ganrif neu'n gynharach, gyda rhai ffermydd yn cael eu hadeiladu ar safleoedd newydd – yn aml mewn caeau newydd eu hamgáu – ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif. Roedd adeiladu tai hirion o'r canol oesoedd i'r 17^{eg} ganrif ac adeiladau eraill ar hyd llethrau weithiau'n arwain at dynnu allan o'r tir yn y pen uchaf ac adeiladu'r pen isaf ar blinth carreg ddyrchafedig: gelwir y rhain yn 'dai llwyfan', a gallant hefyd eu gweld ar safleoedd 'cytiau hir' sy'n gysylltiedig â ffermydd haf (Silvester 2006a, 21–24; gweler tudalen 25. Mae cloddiadau wedi datgelu tystiolaeth o adeiladau sy'n dyddio o'r cyfnod cyn strwythurau sydd wedi goroesi ar rai o'r tai llwyfan hyn (Silvester 2006a, 24).

Ffermdai a thai hirion

Farmhouses Mae ffermdai i ddarparu cartrefi i deuluoedd ffermio, ac ar gyfer paratoi a storio bwyd a diod, wrth wraidd pob ffermyd. Mae'r Parc Cenedlaethol yn ffodus fod ganddo rai o'r astudiaethau gorau o ffermdai yn Ynysoedd Prydain. Ar gyfer rhan Sir Fynwy o'r Parc Cenedlaethol mae gennym astudiaethau arloesol Syr Cyril Fox a'r Arglwydd Rhaglan ac ar gyfer rhan Sir Frycheiniog, ceir gwaith clasurol Stanley Jones a John Smith (gweler hefyd yr adnoddau a restrir yn Rhan 5.1 ar ymchwil pellach).

I grynhoi, y math cynharaf o ffermyd yn y Parc Cenedlaethol, boed wedi'i adeiladu ar gyfer bonedd neu werin, yw'r tŷ neuadd o'r 15^{fed} ganrif a dechrau'r 16^{eg} ganrif, yn aml wedi'i adeiladu'n nenfforch, gyda mwg o aelwyd agored yn awyru drwy'r to. Ceir rhai enghreifftiau gwych o dai neuadd o statws uchel yn y Parc Cenedlaethol, a hefyd o dai hirion lle'r oedd mynedfa sengl yn darparu mynediad i'r neuadd ac ystafelloedd eraill a hefyd beudy i wartheg. Gall neuaddau gadw tystiolaeth ar ffurf tyllau hoelbren a mortais ar gyfer mainc sydd wedi'i gosod ar y sgrin ym mhen uchaf y neuadd, y byddai bwrdd yn cael ei osod ar gyfer bwyta yn ei herbyn. Erbyn yr 16^{eg} a'r 17^{eg} ganrif, byddai simnai garreg fel arfer wedi'i gosod yn y neuadd, a'r gofod sy'n weddill wedi'i rannu'n ystafelloedd uwch ac isaf. Y ffordd fwyaf cyffredin o osod y corn simnai, o ddiwedd yr 16^{eg} ganrif ymlaen, oedd ei osod yn wynebu'r cyntedd a gyda'i gefn wedi'i osod yn erbyn neu o fewn y coridor croes; byddai'r rhai sy'n mynd i mewn i dai a addaswyd yn y modd hwn felly yn parhau i fynd i mewn i'r neuadd o'r goridor croes (er y gallai gael ei rwystro gan estyniad arall yn y cefn) neu gyntedd mewnol. Roedd y neuadd yn aml yn parhau i gael ei defnyddio fel y prif le byw a choginio, gyda cheginau ar wahân yn cael eu hychwanegu o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif, ond weithiau nid tan y 19^{eg} ganrif. Hyd nes y cyflwynwyd glo yn eang yn y 19^{eg} ganrif, roedd angen lleoedd tân mawr agored i gynnau'r tân gan ddefnyddio mawn, eithin, prysglwyni a phren wedi'i brysgoedio. Efallai y bydd ganddynt hefyd raciau ar gyfer gosod berau rhostio, bachau ar gyfer hongian a mygu cig a photiau, radell neu garreg fflat ar gyfer gwneud bara gwastad o geirch (yn enwedig yn yr ardal honac weithiau poptai bara.

Fel arfer mae gan y boneddigion a thai eraill o statws uchel y ceginau a'r gwasanaethau mwyaf cywain a mwy o barlyrau preifat mewn siambrau ac esgyll ychwanegol. Mae gan lawer ohonynt leoedd tân wedi'u gosod ar wal ochr y neuadd agored ganoloesol, fel mewn rhannau eraill o dde Cymru a de-orllewin Lloegr (Jones a Smith 1964, 82–114, 146. Y tai hyn oedd y rhai cyntaf i'w mabwysiadu, o ddechrau'r 17^{eg} ganrif (Jones a Smith 1964, 100–103), cynlluniau tai yn canolbwyntio ar neuaddau grisiau canolog ac â blaenau cymesurol a manylion pensaernol a ysbrydolwyd gan ffasiwn y Dadeni: ceginau, llaethdai a gwasanaethau eraill – lle na chawsant eu trosi o ben isaf y tai hirion, neu'n anaml iawn – wedi'u gosod mewn pentai a neu adenydd yn y cefn, gan alluogi'r tŷ i gael mynedfa flaen ganolog a chyntedd grisiau a oedd yn darparu mynediad i ystafelloedd

derbyn preifat a mynediad unigol i ystafelloedd gwely ar y llawr cyntaf. Roedd y cynlluniau hyn yn amrywiol iawn, gan ddod yn fwy safonol o ddiwedd y 18^{fed} ganrif. Yn y 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif gellid adeiladu neu ailfodelu'r tai mwyaf mawreddog o'r tai hyn, yn nodweddiadol ar y ffermydd mwyaf a mwyaf llewyrchus, fel rhesi dyfnder dwbl a oedd yn wynebu i ffwrdd o'r fferm i'w tramwyfeydd a'u gerddi eu hunain. Mae ffermdai o'r 18^{fed} a'r 19^{eg} ganrif yn cael eu gosod yn fwy cyffredin ar draws yn hytrach nag ar hyd y llethr.

TAI HIRION

Mae tai hirion, lle'r oedd pobl ac anifeiliaid yn rhannu'r un fynedfa ym mhen isaf y tŷ, i'w cael ledled Cymru, ac roeddent gynt yn llawer ehangach ar hyd ffiniau Cymru, yn ne-orllewin a rhannau o ogledd Lloegr ac mewn rhannau eraill o'r wlad. gorllewin Ynysoedd Prydain a gogledd-orllewin Ffrainc. Hwy oedd y math mwyaf cyffredin o fferm mewn ardaloedd ucheldirol tan yr 17^{eg} ganrif, a pharhaodd i gael eu defnyddio gan rai o'r uchelwyr Cymreig mewn ardaloedd mwy anghysbell fel y nodwyd o amgylch Llanfair-ym-Muallt (Jones a Smith 1965, 86.

Dyma nodweddion diffiniol tai hir o'r 15^{fed} i'r 17^{eg} ganrif:

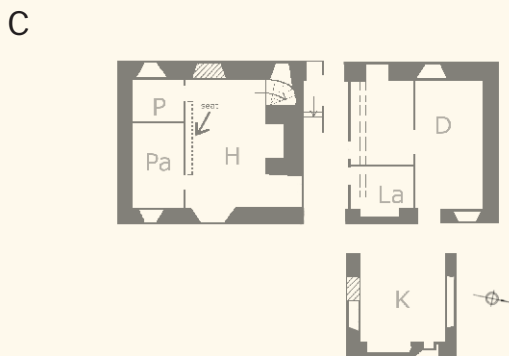
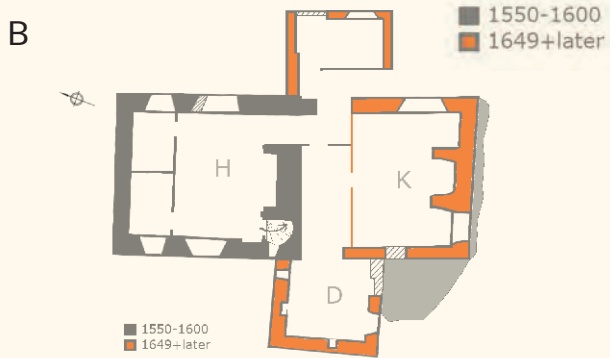
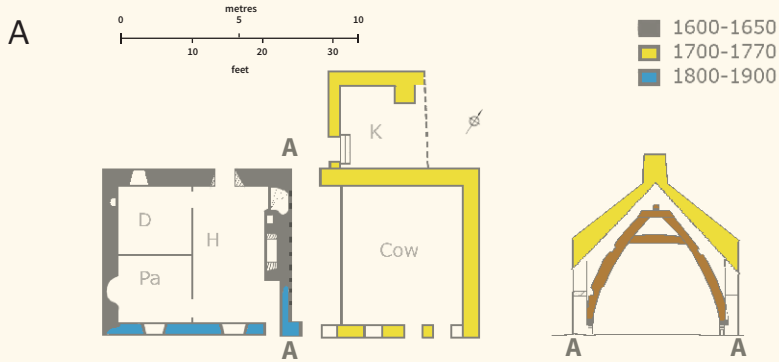
- deiladwaith nenfforch, gyda walïau ffrâm bren wedi'u hadeiladu ar sylfeini carreg
- mynedfa sengl a rennir ar gyfer pobl a gwartheg, fel arfer i mewn i goridor croes, ym mhen isaf y llethr cyntedd agored un neu ddau fae; gall fod gan y beudy ddraen canolog a thwll i daflu tail allan ar y talcen isaf.

Cafodd y rhan fwyaf o dai hirion eu hailadeiladu â cherrig a'u haddasu yn unol â'r awydd a welwyd mewn rhannau eraill o Gymru a Lloegr am safonau byw gwell o ddiwedd y 15^{fed} ganrif, ac sydd i'w gweld yn y Parc Cenedlaethol wedi'u cyflawni'n bennaf yn ystod yr 17^{eg} a'r 18^{fed} ganrif. Yn ogystal â gosod corn simnai (o fewn neu y tu ôl i'r coridor croes) a lloriau uwch, roedd y beudy naill ai wedi'i drawsnewid yn gegin (gan gymryd drosodd rôl gynharach tân y neuadd) neu barlwr. Pe bai'n cael ei gadw, byddai mynedfa ar wahân yn cael ei darparu'n gyffredin iddo, a'i hystemyn â stalau ychwanegol ar gyfer gwartheg, ceffylau neu ystafell ysgubor. Roedd yr ystafell fewnol naill ai'n cael ei gadael heb ei newid fel bwtri a/neu pantri neu ei huwchraddio yn barlwr neu ystafell wely wedi'i gynhesu. Weithiau mewn tai hirion crëwyd llofft gysgu uwchben y groesffordd a'r beudy, y gellir mynd ato o risiau'r tŷ. Mae enghreifftiau wedi goroesi gyda dau ddrws oddi ar y grisïau troellog, un i mewn i groglofft gysgu uwchben y beudy, a'r llall i'r ystafell(oedd) uwchben y neuadd ac ystafelloedd gwasanaeth y ffermdy.

Fel arfer roedd y gwellïannau hyn yn cael eu hailadeiladu a'u codi i ddau lawr llawn mewn carreg, ac ychwanegiadau pellach gydag adenydd llaethdai ac adenydd parlwr. Mae uniadau syth yn y gwaith maen, sydd i'w gweld o amgylch y drws, yn darparu tystiolaeth o'r hyn a elwir yn 'ailadeiladu arall' o boptu'r groesffordd. Mae cyplau to nenfforch gan amlaf yn debygol o oroesi wedi'u hymgorffori yn y prif walïau pared gan gynnwys y rhai a ffurfiwyd gan y corn simnai, a gallai eu tynnu hefyd fod wedi gadael slotiau nodedig yn y gwaith maen.



Mae lleoliad y tŷ hir hwn o'r 16^{eg} ganrif yn y Mynydd Du yn nodweddiadol, gyda'i wartheg yn cael eu cadw yn y pen i lawr y llethr. Cafodd ei ailfodelu ar ddechrau canol y 19^{eg} ganrif pan gafodd y drws croes-toriad gwreiddiol ei wneud yn ddrws ysgubor. Llun © Sam Hale



Mae'r darluniau hyn yn dangos tai hir ar ffurf symlach a ddarluniwyd yn astudiaeth Jones a Smith o dai Sir Frycheiniog. Mae'n bosibl bod ailadeiladu'r pen isaf gyda'i beudy a'r annedd wedi gadael y dystiolaeth strwythurol gynharaf o neuaddau agored o'r 15fed a'r 16^{ed} ganrif yng ngoroesiad cyplau nenfforch y tu ôl i'r corn simnai. Mae cam cyntaf Y Coed, Patrisio (A), felly wedi goroesi y tu ôl i gorn simnai'r pen uchaf a ailadeiladwyd gyntaf yn gynnar yn yr 17^{ed} ganrif, a chadwyd llinell y groesffordd hefyd pan ailadeiladwyd y pen isaf yn y 18^{ed} ganrif. Mae'r ddau gynllun arall yn dangos enghreifftiau o sut y gellid trawsnewid y pen isaf a'i ymestyn i ddarparu ceginau (K), llaethdai (D) a phantri (B: Tyn-y-llwyn, Patrisio a c: Pen-y-Bryn, Llangatwg. Cynlluniau wedi'u hail-lunio gan Mina Tahir o enghreifftiau a gyhoeddwyd yn astudiaeth Jones a Smith o dai Sir Frycheiniog

Cynllun ffermydd

Mae maint a chynllun ffermydd yn adlewyrchu eu swyddogaethau wrth iddynt ddatblygu dros y blynyddoedd. Roedd angen mannau gweithio yn ogystal ag adeiladau i storio a phrosesu cynydau wedi'u cynaeafu, rheoli a chadw anifeiliaid fferm a mynd â thail i'r caeau cyfagos. Yn ogystal, roedd ffermdai yn aml yn cael eu gwasanaethu gan erddi cegin bach, ac - yn enwedig ar y ffermydd mwyaf mawreddog - eu gerddi preifat eu hunain.

Y math mwyaf sylfaenol o gynllun fferm, a'r mwyaf cyffredin yn ardaloedd ucheldir Cymru a Lloegr, yw **ffermydd llinol** sy'n deillio o gynlluniau tai hirion. Ffermydd yw'r rhain sydd wedi cadw eu cymeriad fel rhesi sengl lle mae'r ffermdai a'r adeiladau gwaith wedi'u cysylltu â'i gilydd, ac nid oes angen eu datblygu gyda mwy o adeiladau a buarthau. Mae'r rhan fwyaf wedi'u hamsugno i mewn i ac yn ganolog i ffermydd â buarth mwy a chynllun gwasgaredig.

Y mathau cyffredin o gynlluniau fferm yn y Parc Cenedlaethol yw cynlluniau cwrt bach, gydag adeiladau fferm yn wynebu un neu ddwy ochr i'r brif iard, a chynlluniau gwasgaredig, neu grwpiau lle mae'r adeiladau'n ymddangos yn wasgaredig, wedi'u gosod ar hyd llwybr neu'n cynnwys sawl ardal iard gwasgaredig. Daeth ffermydd cynllun cwrt yn fwyfwy cyffredin, ac yn aml roeddent yn amsugno ffermydd llinol cynharach a chynlluniau ffermydd gwasgaredig. Cyfeiriodd Walter Davies at ailadeiladu ffermydd o amgylch iardiau o'r 1790au yn ei adroddiad ar dde Cymru (Davies 1815, 129a pharhaodd i gael eu hargymell gan wellhâwyr amaethyddol diweddarach, megis John Rees yn ei *Hyfforddwr y Ffermwr* (c.1860, gweler Wiliam 1982, 72 Mae cynlluniau cwrt ar raddfa fwy, sydd ag adeiladau ar dair neu bedair ochr i fuarthau, neu hyd yn oed â dwy iard ychwanegol neu fwy, i'w cael fel arfer mewn tirweddau ystadau a lle datblygodd y ffermydd cynhyrchu yd mwyaf. Roedd angen llafur ar y rhain ar gyfer cartio, cynaeafu a phrosesu'r cnwd, ac yn gynyddol ar gyfer rheoli buarth a stoc (er enghraifft mewn iardiau gwellt, codi'r gwellt trwm llawn tail i domenni a cherti a'i wasgaru ar y caeau. Parhaodd yn gyffredin yma - hyd yn oed ar ffermydd cwrt mawr - i gysylltu stablau, siediau trol ac ysguboriau wrth dai (fel y gwelir yn Nhŷ-Mawr Llangasty, Cwrt Pencelli a Thŷ-Fry Llanfrynach).

Nid oedd angen cynlluniau iard mawr ar gyfer arferion ffermio'r ucheldiroedd lle, yn ogystal, roedd yr arferiad, sy'n gyffredin ledled Cymru, o isrannu eiddo'n gyfartal rhwng etifeddion, (a elwir yn *gyfran* neu *afaeledd*) yn arwain at ymddangosiad mwy o ffermydd llai - weithiau gyda thŷ i'r fam weddw ar yr un ffermdy (gw. hefyd Crastai a Bragdai, tudalen 53). Mewn rhai achosion, ac yn enwedig yn y 19^{eg} ganrif wrth i ffermydd ehangu o ran maint a bod angen cadw gweithluoedd medrus ond llai, gellid ychwanegu bythynnod i weithwyr fferm at grwpiau ffermydd neu - yn fwy cyffredin - eu hadeiladu gerllaw.

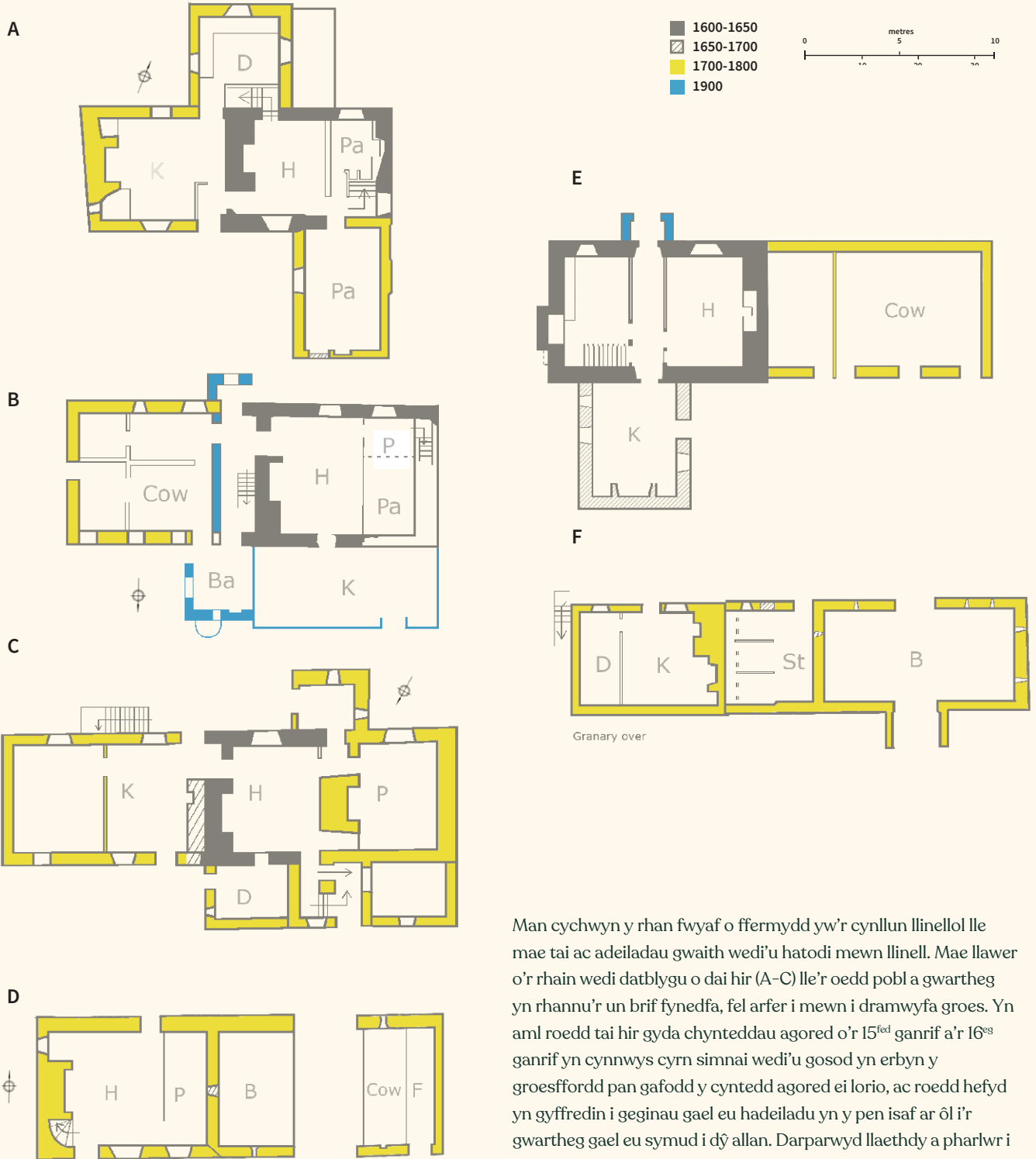


Fferm llinol yng Nghwm i'r dwyrain o Dalgarth (Troedfrynau Dyffryn Gwy). Cafodd ei ailfodelu yn gynnar yn y 19^{eg} ganrif, gyda llofft uwchben llety ar gyfer gwartheg a cheffylau, ac yna gwnaeth adeiladau fferm ychwanegol gynllun siâp U cyffredinol. Sylwch ar y drws llydan sydd wedi'i osod i'r dde o'r corn simnai ganolog, sy'n awgrymu y gallai'r adeilad hwn fod wedi datblygu o dŷ hir gydag un fynedfa i bobl a gwartheg yn dramwyfa lydan. Llun © Jeremy Lake



Fferm yn ardal Crai (Isafonydd Gorllewin Wysg) gyda'i dŷ wedi'i gynllunio'n ganolog o ddechrau'r 19^{eg} ganrif yn wynebu i ffwrdd o fuarth y fferm. Mae gan yr ysgubor gyfun yn y cefn stabl i'r chwith a beudy gerllaw'r ysgubor ddyrnu gyda'i ddrysau ysgubor. Llun © Jeremy Lake

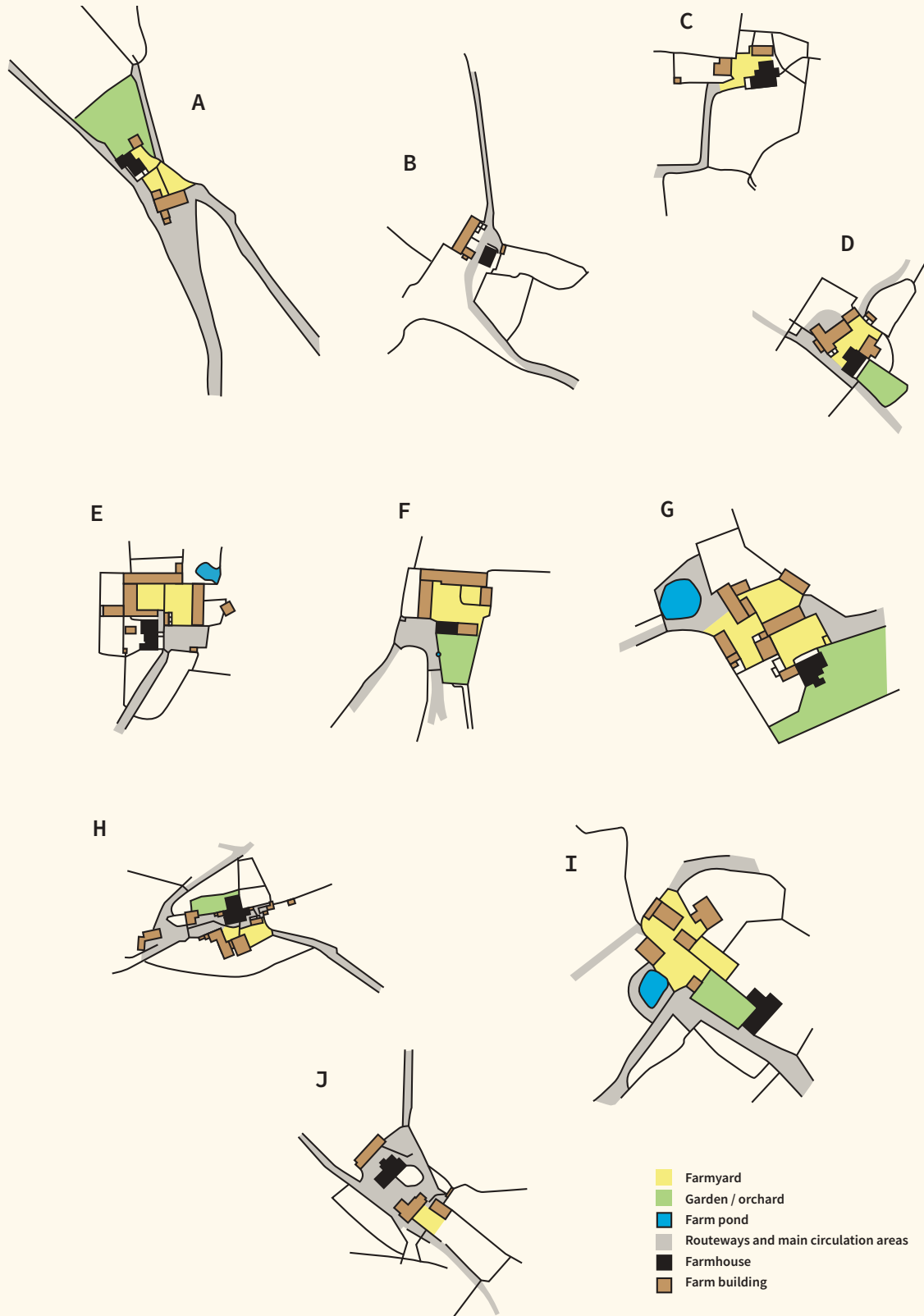
Cynlluniau llinellol



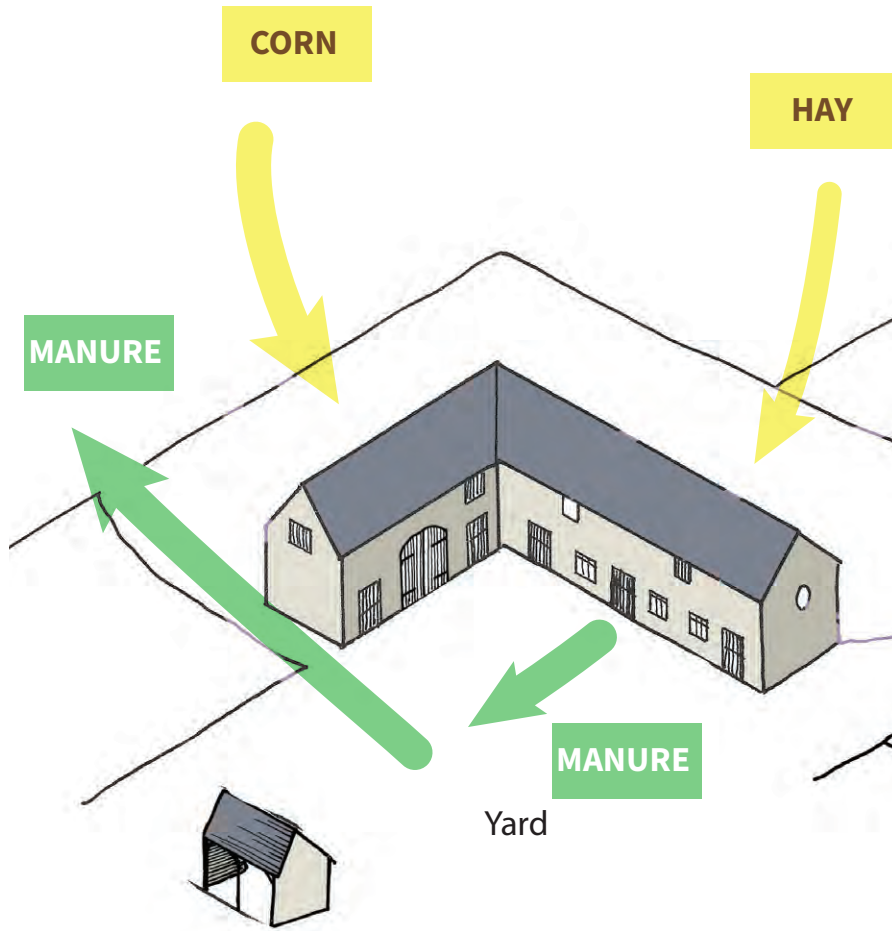
- KEY
- B barn
 - Ba bakehouse
 - Cow cowhouse
 - D dairy
 - F feeding passage
 - H hall
 - K kitchen
 - P parlour
 - St stable

Man cychwyn y rhan fwyaf o ffermydd yw'r cynllun llinellol lle mae tai ac adeiladau gwaith wedi'u hatodi mewn llinell. Mae llawer o'r rhain wedi datblygu o dai hir (A-C) lle'r oedd pobl a gwartheg yn rhannu'r un brif fynedfa, fel arfer i mewn i dramwyfa groes. Yn aml roedd tai hir gyda chynteddau agored o'r 15^{fed} ganrif a'r 16^{es} ganrif yn cynnwys cyrn simnai wedi'u gosod yn erbyn y groesffordd pan gafodd y cyntedd agored ei lorio, ac roedd hefyd yn gyffredin i geginau gael eu hadeiladu yn y pen isaf ar ôl i'r gwartheg gael eu symud i dŷ allan. Darparwyd llaethdy a pharlwr i A (yn Llanfihangel Cwm Du), B gyda phopty (Ba) wedi'i ychwanegu at ei gegin yn y 19^{es} ganrif ac C gydag ysgubor uchaf, seler llaeth a seidr yn ogystal â mynedfa a chyntedd newydd yn y 18^{fed} ganrif. Mae'r enghreifftiau D i F yn ffermydd llinol yn dyddio o'r 17^{es} a'r 18^{fed} ganrif nad ydynt yn deillio o dai hir. Cynlluniau wedi'u hail-lunio gan Mina Tahir o enghreifftiau a gyhoeddwyd yn astudiaeth Jones a Smith o dai Sir Frycheiniog

Cwrt a chynlluniau gwasgaredig

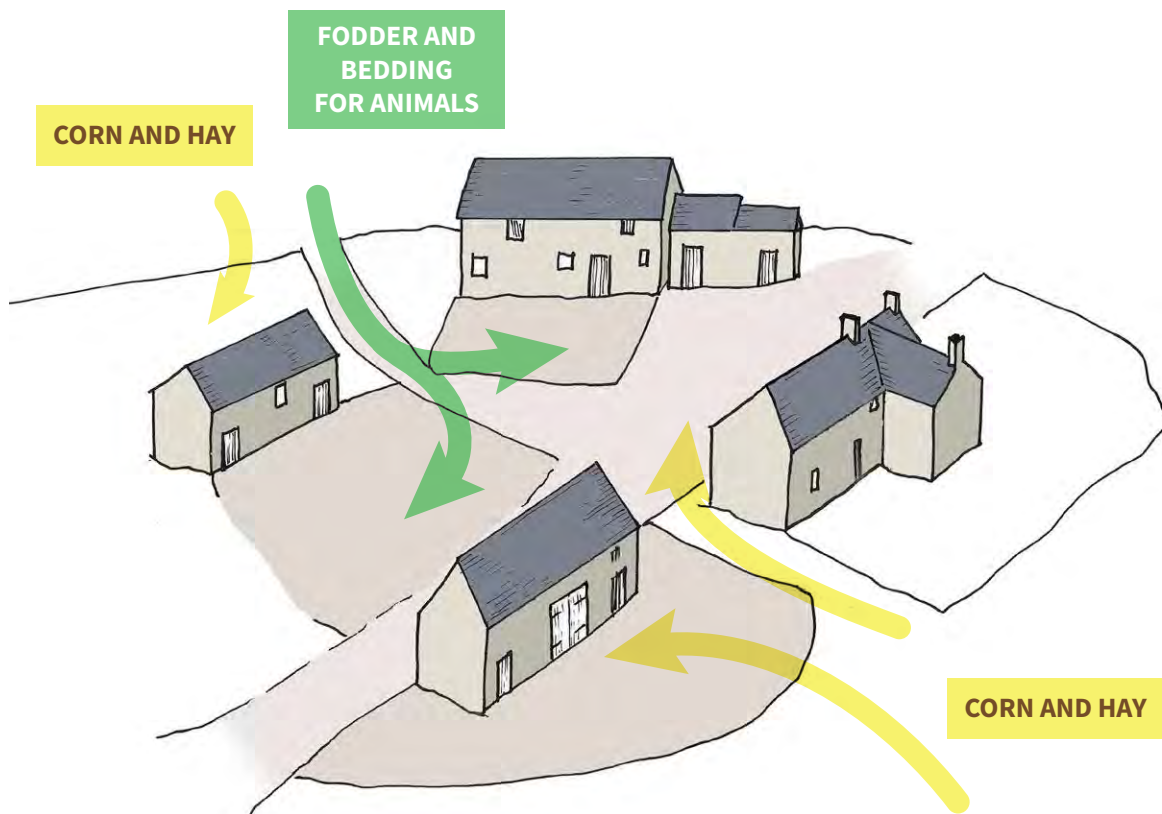


Mae'r lluniadau hyn a ail-luniwyd o fapiau'r Arolwg Ordnans o tua 1900 yn dangos sut mae ffermydd cwrt a chynlluniau gwasgaredig yn cymryd amrywiaeth o ffurfiau. Mae A-D yn dangos ffermydd lle datblygodd adeiladau ar wahân o amgylch un neu ddwy ochr i fuarth, ac mae gan bob un o'r rhain ysguboriau cyfunol gyda stablau ychwanegol, llety ar gyfer gwartheg a chilfachau trol. Dengys E-G ffermydd a adeiladwyd ar ddechrau'r 19^{eg} ganrif fel cynlluniau cwrt rheolaidd gydag adeiladau cydgyssylltiedig wedi'u gosod o amgylch iardiau (mae gan E dŷ hir o'r 17^{eg} ganrif neu dŷ hir cynharach yn ei graidd) neu wedi'u gosod o amgylch iardiau lluosog wedi'u cynllunio'n rheolaidd; mae'r rhain i gyd i'w cael mewn tirweddau a ad-drefnwyd yn yr un cyfnod. Mae H-J yn dangos cynlluniau gwasgaredig, gyda H yn grŵp o adeiladau o'r 16^{eg}-19^{eg} ganrif wedi'u trefnu ar hyd llwybr symud da byw a'r lleill yn y man cyfarfod ar gyfer llwybrau hanesyddol: Mae tŷ J wedi'i leoli'n gyfochrog ag ysgubor gyfunol o'r 17^{eg} ganrif i'r de a bragdy wedi'i drawsnewid o hen dŷ i'r gogledd.



Llif prosesau ar ffermydd

Mae'r ddau gynllun syml hyn yn dangos llif sylfaenol prosesau ar ffermydd. Ar ffermydd cynllun cwrt roedd buarth y fferm yn fan casglu ar gyfer y tail, a fyddai wedi cynnwys gwellt ar ôl i'r cnwd ŷd gael ei ddyrnu. Mae cynlluniau gwasgaredig yn llawer mwy rhydd o ran eu cynllunio, ac yn gwasanaethu fel un neu fwy o badogau heb iard fel canolbwynt.



Ysguboriau maes a ffermydd allanol

Yn ogystal ag adeiladau ar ffermydd, mae'r dirwedd yn frith o ysguboriau caeau. Mae'r rhain yn llawer llai cyffredin yn y Parc Cenedlaethol nag mewn ardaloedd ucheldirol eraill, megis Dyffrynnoedd Swydd Efrog ac Eryri, lle'r oedd daliadau hefyd yn gymysg â rhai eraill. Nododd Walter Davies, yn ysgrifennu ym 1810, bresenoldeb presebau ar gyfer bwydo gwartheg mewn iardiau a chaeau (Davies 1815, 156–7, ac mae arolygon wedi nodi presenoldeb llochesi caeau garw (Redwood a Barnes 1993, 85. Mae rhai ysguboriau maes wedi goroesi yn nyffryn Afon Senni.



Cadwyd y fferm hon ger Sychnant i'r de o Isafonydd Gorllewin Wysg ar ôl ei gadael i'w defnyddio fel all-ferm. Llun © Jeremy Lake



Ysgubor maes segur yn Ysgubor-uchaf, Waun Fach, Y Mynydd Du. Llun © Jeremy Lake



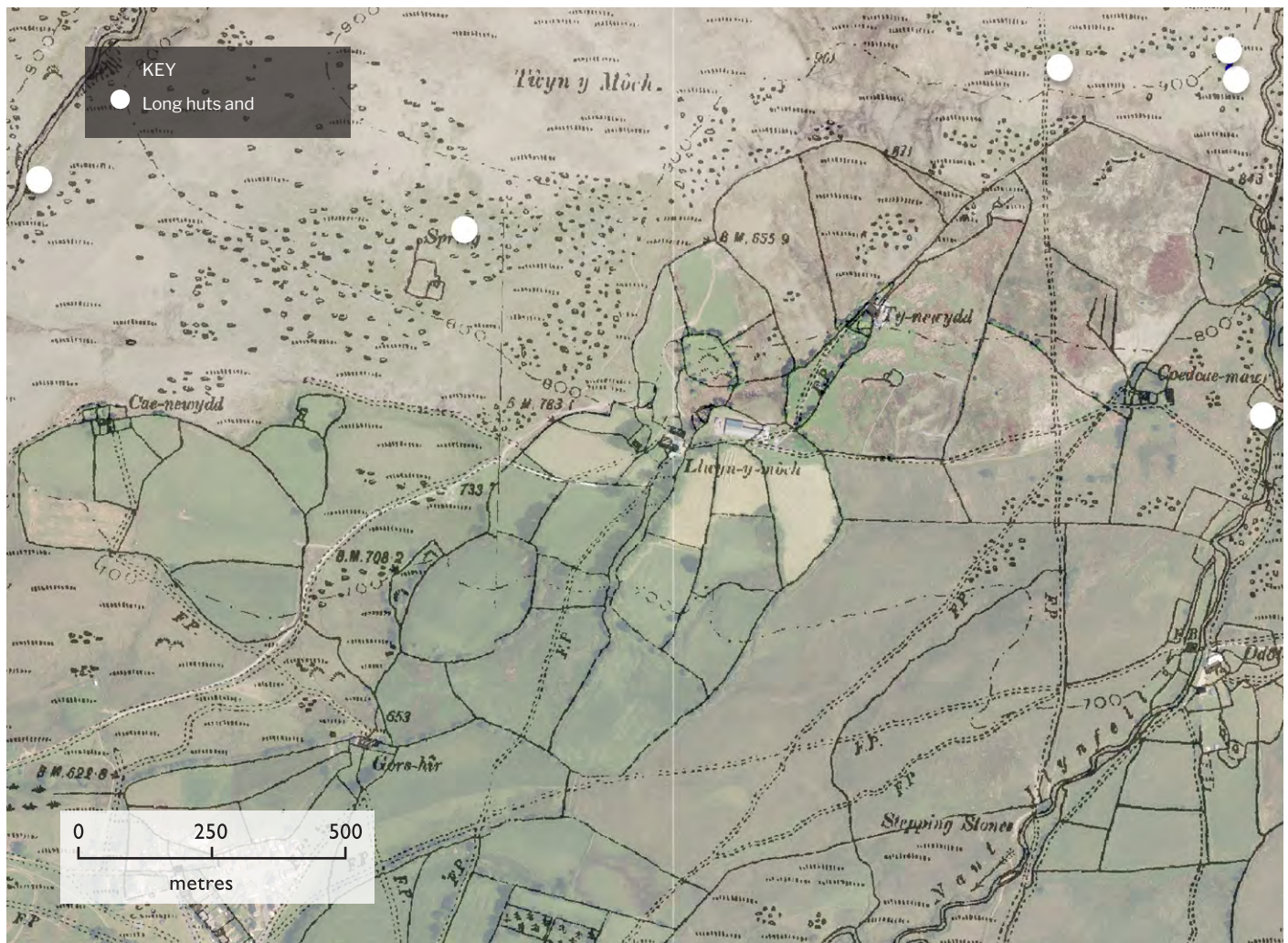
Ysguboriau maes yn nyffryn Afon Senni Lluniau © Sam Hale



Tyddynau

Roedd tyddynwyr yn aml yn dibynnu ar fynediad i dir comin a choetir, fel arfer yn cyfuno ffermio â gweithgareddau eraill. Diffiniodd asiant ystad y Penrhyn yng Ngogledd Cymru dyddyn fel daliad o dair neu bedair erw, y gellid gofalu am un neu ddwy o fuwch arno, tra bod y gŵr yn cael ei gyflogi mewn chwarela neu fathau eraill o ddiwydiant (Adroddiad y Comisiwn Brenhinol, 1895, 547).

Anaml y deuir o hyd i unrhyw dystiolaeth o fythynnod tyddynwyr sy'n dyddio o'r cyfnod cyn y 1750au, oherwydd y defnydd helaeth o waliau pridd, gwellt a gasglwyd o diroedd comin a deunyddiau eraill sydd wedi bod yn llawer mwy tebygol o bydru ar ôl iddynt gael eu gadael (Alfrey 2006a, 160 a 162–6). Bydd mân-ddaliadau yn aml yn cael eu nodi yn ôl eu lleoliad mewn ardaloedd o gaeau bach yn agos at, ac yn wir yn aml ar, ardaloedd blaenorol o dir comin. Ychydig o dystiolaeth sydd wedi goroesi amdanynt ar lawr gwlad hyd yn oed mewn ardaloedd a gytrefwyd mor ddiweddar â dechrau'r 19^{eg} ganrif (Sambrook 2006). Mewn rhai ardaloedd yr uchafbwynt adeiladu bythynnod mewn darnau bach o dir a gymerwyd i mewn o dir agored oedd canol y 19^{eg} ganrif ac mewn eraill megis Cymoedd Grwyne cyrhaeddodd ei uchafbwynt yng nghanol y 18^{fed} ganrif (Silvester 2006, 31 a pers. comm.).



Ffermydd bychain a bythynnod ar ochr ddeheuol y Mynydd Du, Gwlad y Sgydau a Chymoedd y De

Mae hon yn dirwedd o fythynnod a ffermydd bach, yn bennaf yn llinellol o ran ffurf gydag adeiladau gweithredol ynghlwm wrth yr annedd ac ambell adeilad allanol. Maent wedi'u gosod o fewn caeau ofoidaidd ac afreolaidd yn bennaf y mae eu ffurf yn awgrymu proses tarridol sydd naill ai'n gyfoes neu'n hwyrach na'r cytiau hir (un â draen ar gyfer beudy) a llwyfannau a ddangosir fel dotiau gwyn ar yr ucheldiroedd heb eu hamgáu ac ar hyd Nant Llynfell. Mae corlannau defaid yn dyddio o ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif. Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021.

4 DEUNYDDIAU A MANYLION

Cyflwyniad

Fel mewn mannau eraill yng Nghymru, mae'r deunyddiau a ddefnyddir yn ffermydd y Parc Cenedlaethol yn adlewyrchu gwahaniaethau mewn daeareg leol, traddodiadau adeiladu a chyfoeth, polisi ystadau, mynediad at gysylltiadau trafndiaeth a rheolaeth pren lleol ac adnoddau eraill.

Mae'r goruchafiaeth bresennol o gerrig mewn adeiladau fferm yn ganlyniad i waith ailadeiladu cymharol ddiweddar o'r 17^{eg} a'r 18^{fed} ganrif, gan ddefnyddio chwareli lleol a gweithlu cynyddol fedrus. Nid oes unrhyw enghreifftiau wedi'u cofnodi o bridd (*clom*) a thoeau eithin a grug yn y Parc Cenedlaethol er bod eu defnydd wedi parhau hyd at y 19^{eg} ganrif yn Sir Gaerfyrddin, ar y tiroedd comin o amgylch Llanfair-ym-Muallt ac ymhellach i'r gorllewin (Davies 1815, 140–145; Wiliam 2011, 109; Alfrey 2008). Er y byddai gwellt a gwellt rhedyn wedi bod yn gymharol gyffredin nid oes unrhyw enghreifftiau hysbys o adeiladau fferm to gwellt wedi goroesi yn y Parc Cenedlaethol.

Pwysigrwydd gwreiddiol pren

Pren oedd y deunydd adeiladu allweddol drwy gydol y cyfnod canoloesol. Mae'r Cyfreithiau Cymreig canoloesol yn cyfeirio at natur gludadwy trawstiau to, linteli drysau a chydannau eraill o dai ac adeiladau allanol y taegion (Roberts 2019, 85–87). Mae'r traddodiad o adeiladu mewn nenfforch - gyda phren crwm yn ymestyn o'r ddaear i'r brig - wedi'i gofnodi o'r 15^{fed} ganrif i ddechrau'r 17^{eg} ganrif, a defnyddiwyd nenfforch uwch a dyrchafedig hefyd. Defnyddiwyd nenfforch 'letraws', wedi'u gwneud o ddau bren wedi'u cysylltu â'i gilydd, mewn rhannau o Sir Gaerfyrddin ond nid oes unrhyw enghreifftiau hysbys yn y Parc Cenedlaethol. Weithiau gellir dod o hyd i nenfforch wedi'u hailddefnyddio wedi'u hymgorffori mewn cyplau to diweddarach. Mae goroesiad ffrâm bren bellach wedi'i gyfyngu i raddau helaeth i ddwyrain yr ardal. Fe'i defnyddiwyd fwyfwy ar gyfer lloriau uchaf ysguboriau ac adeiladau allanol eraill o'r 16^{eg} ganrif yn unig, gyda phlinthau carreg yn mynd yn uwch fyth, yn aml yn disodli waliau ffrâm bren cyfan, a defnydd o bren sbâr.

Mae gwahaniaethau mewn adeiladu o fewn y Parc Cenedlaethol o ganlyniad i wahanol amrediadau daearyddol y dderwen Coesynnog (Seisnig) a'r dderwen Digoes. Roedd trawstiau hir, syth a digon sylweddol ar gael yn llawer llai rhwydd yn y gorllewin na'r dwyrain a dylanwadodd hyn ar arferion adeiladu, yn enwedig lled y tai a'r ysguboriau.



Mae ffrâm bren sydd wedi goroesi yn brin. Mae'r ffrâm hon o'r 17^{eg} ganrif wedi goroesi o'r gwaith o ailadeiladu ysgubor yng nghrombil Dyffryn Gwy yn Nyffryn Gwy. Sylwch ar y defnydd o gerrig llechi enfawr wedi'u pinio i'r ffrâm bren. Llundun © Sam Hale



Mae rhiciau yn dangos bod y cyplau to hyn wedi cael eu hailddefnyddio ar ddechrau'r 19^{eg} ganrif o adeilad cynharach. Mae cymalau glin y cyplau to agos yn nodweddiadol o nenfforch sy'n cael eu hailddefnyddio. Bu lleihad yn y defnydd o begiau pren i ddiogelu cribau a choleri yn ystod y 19^{eg} ganrif. Llundun © Jeremy Lake



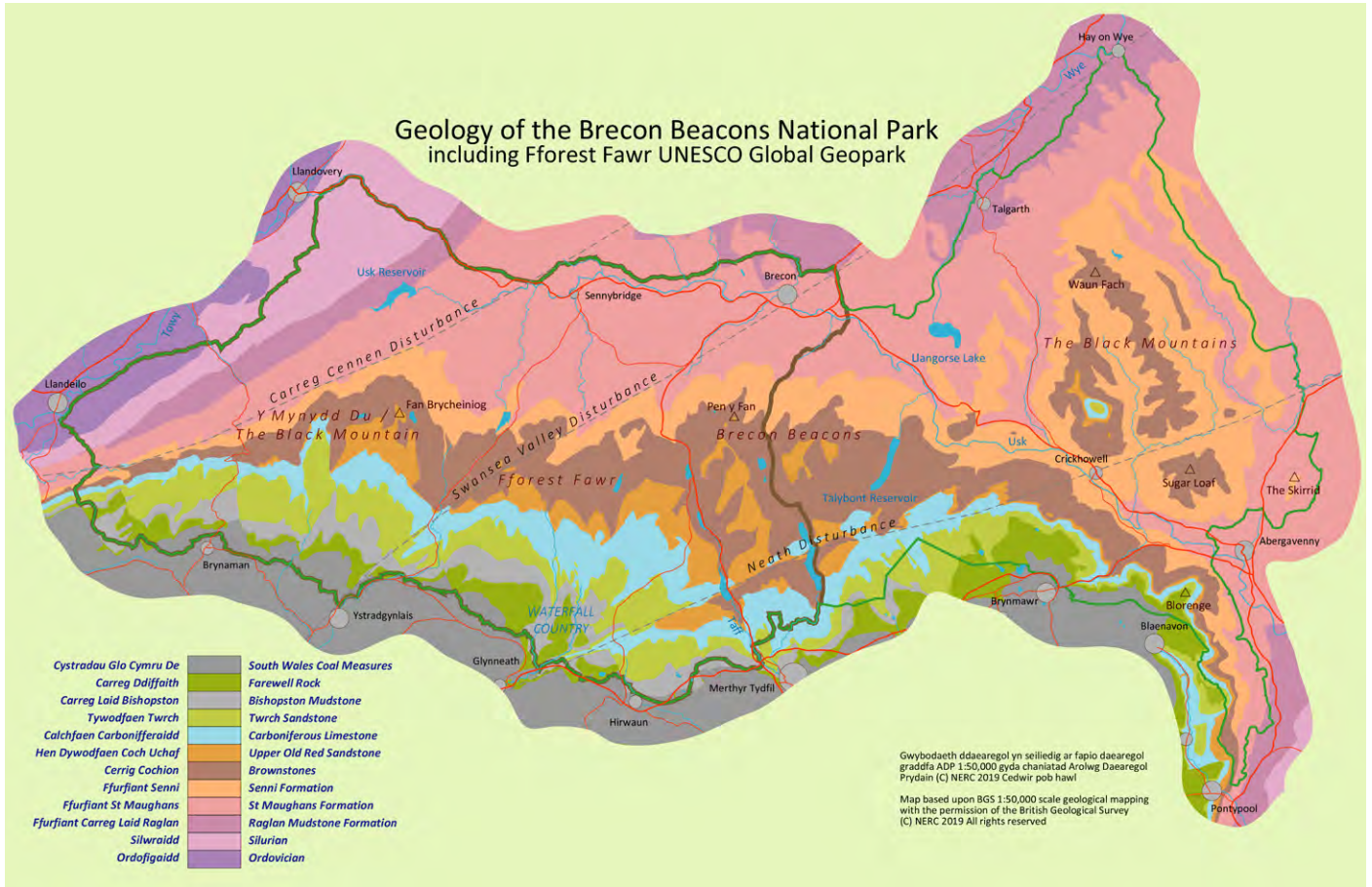
Y tu mewn i ysgubor o ddechrau'r 18^{fed} ganrif, gyda'i thulathau wedi'u 'ffosio' ar draws cefnau'r prif drawstiau, roedd ei choleri wedi'u haneru a'u pegio i mewn i'r prif drawstiau a'r trawstiau clymu hir a wnaed (gan ddefnyddio bwyell llydan neu neddyfau) o foncyffion sengl. Llun © Jeremy Lake



Mae ffurfiau mwy safonol o adeiladu gan ddefnyddio pren meddal, fel yma yn y trawst to brenhinbost hwn, yn dod yn gyffredin yng nghanol y 19^{eg} ganrif hwyr. Llun © Jeremy Lake

Cerrig a llechi

Yn syml, gellid mynd â cherrig o gaeau a nentydd i wneud waliau caeau a physt gatiâu, seiliau y byddai trawstiau sil adeiladau pren yn gorwedd arnynt, baneri ar gyfer lloriau dyrnu a'r rhodfeydd a'r lloriau allanol yn arwain at ac o amgylch stalau anifeiliaid. Yn syml, gellid defnyddio coblau o diliau rhewlifol ac afonydd fel y cawsant eu darganfod, neu eu gwisgo, ond roedd angen sgiliau chwarelwyr a seiri maen ar y rhan fwyaf o waith carreg. Roedd gwaith carreg wyneb craig yn cael ei ddefnyddio'n gyffredin o tua'r 1860au ar gyfer adeiladau ystad, a oedd weithiau hefyd yn arddangos mortar lludw du o feysydd glo de Cymru.

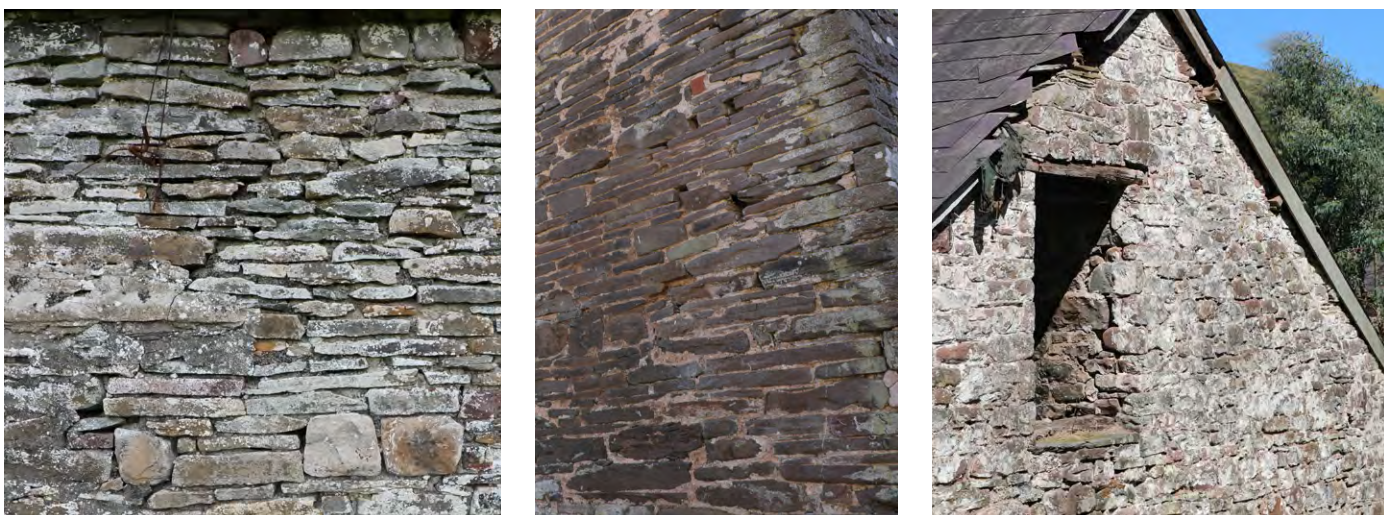


Roedd llwybrau coblog yn darparu mynediad sych o amgylch ymylon buarthau fferm. Llun © Sam Hale



Llawr coblog i feudy. Llun © Sam Hale

Mae'r amrywiaeth eang o gerrig yn gwneud cyfraniad hollbwysig i hynodrwydd lleol yn y Parc Cenedlaethol. Tywodfaen a charreg laid yw'r cerrig adeiladu mwyaf cyffredin, yn amrywio o dywodfeini caled a hawdd eu hollti i dywodfeini cwarts gwyn a thywodfeini caregog yn y de i gerrig llaid meddal. Roedd calchfaen ar gael mewn rhai ardaloedd. Mae toeau fflagenni carreg a gloddiwyd o welyau o dywodfaen hawdd eu hollti yn nodwedd nodedig arall, ac roedd angen gwaith coed cryf a medrus arnynt. Mae tywodfeini Ffuriant Llan Maughan a Senni, er enghraifft, i'w gweld ledled Dyffryn Wysg. Ychydig o gerrig rhydd oedd ar gael yn lleol ar gyfer cerrig nadd neu fowldinau, a chofnodwyd ei fod wedi'i fewnforio o Swydd Amwythig ac o chwareli Box ger Caerfaddon (Scourfield a Haslam 2013, 5-9). Mewnforiwyd llechi o Ogledd Cymru a brics o Swydd Henffordd a manau eraill i'r ardal hon hefyd ar gamlas a rheilffordd. Defnyddiwyd y fricsen hefyd ar gyfer manylion megis amgylchynau drysau a ffenestri, copaon i'r toeau a chyrn simnai.



Enghreifftiau o gerrig rwbel ar draws y Parc Cenedlaethol. Clocwedd mae tywodfeini Dyffryn Crawnon, Pontsticill amryliw, gwyrdd llwyd Llanfrynach, gweddillion gwyngalch yn Llanddeusant, tywodfeini marwn porffor cymysg ger Blwch, gwyrdd olewydd a thywodfeini golau Ystradfellte. Lluniau © Sam Hale



Cerrig rhydd wedi'u fewnforio a ddefnyddir yn amgylchoedd offer, siliau a chonglfeini'r beudy a'r llaethdy yn Buckland Model Farm. Llun © Sam Hale

Engreifftiau o'r defnydd o garreg ym Mannau Brycheiniog



Carreg laid Rhaglan - cerrig llaid siltiog gyda chalchfeini a thywodfeini yn cael eu cymysgu o bryd i'w gilydd â chalchfeini wedi'u gosod mewn mortar pridd cymysg poeth gyda chalch brwd. Mae olion copras neu wyngalch ocr dwfn gyda phaent gwaith maen synthetig diweddarach drosodd. Llun © Sam Hale



Tywodfaen wedi'i osod mewn mortar pridd yn cynnwys isbridd a chalch poeth wedi'i gymysgu â thystiolaeth o weithgaredd gwenyn maen ac olion plastr calch tynn/haen sment tenau wedi'i hindreulio'n fawr ac wedi'i cholli bellach. Llun © Sam Hale



Tywodfaen wedi'i osod mewn mortar pridd yn cynnwys isbridd a chalch poeth wedi'i gymysgu ag olion plastr calch tynn/haen sment tenau sydd bellach wedi hindreulio'n fawr ac wedi'i gollu - sy'n awgrymu bod y drychiad wedi'i rendro â haen dynn. Llun © Sam Hale

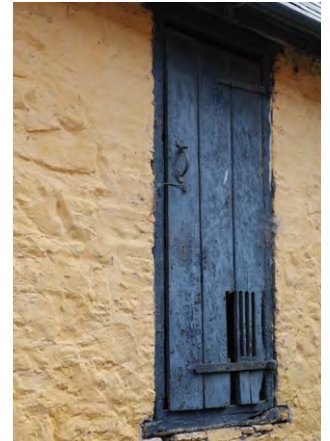


Tywodfaen wedi'i osod mewn mortar pridd yn cynnwys isbridd a chalch poeth wedi'i gymysgu ag atgyweiriad o ddiwedd y 19^{es} ganrif/dechrau'r 20^{fed} ganrif yn cynnwys mortar gorffen wedi'i ailbwyntio yn cynnwys cymysgedd poeth calch ac agreg gyda chynhwysion llosgludw o frics coch/teils coch a deunydd tanio (golosg) o'r ody. Llun © Sam Hale



Tywodfaen wedi'i osod mewn mortar pridd gyda mortar gorffen calch sy'n gyfoethog iawn i'w amddiffyn. Llun © Sam Hale

Enghreifftiau o wyngalch ar draws y Parc Cenedlaethol



Roedd mortar adeiladu bron yn gyfan gwbl yn cynnwys mortar pridd neu briddoedd sefydlog yn aml wedi'u cymysgu'n boeth â chyfran o galch wedi'i losgi yn syth o'r olyn mewn cymysgedd garw ond ymarferol. Defnyddiwyd calch yn gyffredin o ddiwedd y 18^{fed} ganrif i wneud mortar a gorchuddion amddiffynnol ar ffurf plastr calch a gwyngalch. Mae mortar lludw du, sgil-gynnyrch o feysydd glo de Cymru, hefyd i'w gael. O ystyried priodweddau amrywiol y cerrig adeiladu lleol, yn enwedig y cerrig llaid, roedd y ffermdai a'r adeiladau fferm yn ddieithriad yn cael eu hamddiffyn rhag hindreulio a dŵr yn dod i mewn gan ryw fath o rendrad. Roedd plastrau a rendradau cotiau sylfaen yn aml yn seiliedig ar bridd gydag ychwanegiadau o flew gwartheg, gwellt a rhedyn gyda chotiau uchaf yn gyfoethog iawn o galch, yn aml yn llawn dop o ffibr, ac yn brin o agregau. Yn syml, gellid defnyddio calch fel cot 'bochio' neu got 'plastro' wedi'i sgwrio'n dynn ar draws wyneb y cerrig. Gellid defnyddio cotiau rendrad mwy ffurfiol, plastr garw neu leinin i ymdebygu i waith maen, i nodi ffermdai yn y dirwedd. Defnyddiwyd gwyngalch a phlastr calch hefyd fel diheintydd ar gyfer lletya anifeiliaid ac ysguboriau ac, gyda blew gwartheg, rhedyn a gwellt yn ffibr, i selio ochrau isaf y toeau. Yn ei wyn naturiol, llwydwyd ac hufen fe adlewyrchir lliwiau naturiol y calchfaen lleol wrth ei losgi. Gallai archwiliad manwl o wyngalch hefyd ddatgelu ochrau dwfn a chopras yn hytrach na'r ochrau melyn golau a ddefnyddir yn aml heddiw (gweler Tŷ-Mawr, Llangasty a Phenpont).

Mae lloriau lludw calch yn brin yn y Parc Cenedlaethol ond wedi eu darganfod ar ffermydd gan gynnwys Llwyncelyn ar lawr cyntaf y tŷ seidr. Roedd lloriau lludw calch yn cynnwys cymysgedd cryf ysgafn o galch, potash, deunydd tanio/golosg, rhedyn a gwellt, weithiau gydag ychwanegiadau o gypswm a'u gosod dros fyrddau neu bolion neu gyrs wedi'u bwndelu'n dynn.



Grŵp llinellol cyfocrog i lawr ym Mwlch. Yn wreiddiol roedd gan y ffermdy o'r 17^{ed} ganrif dŷ bwystfilod yn y pen isaf, a addaswyd yn ddiweddarach yn estyniad i'r annedd ar ddechrau'r 20^{fed} ganrif. Mae'r adeiladau fferm yn dyddio o'r 18^{fed} ganrif ac yn cynnwys ysgubor ar y pen uchaf a beudy islaw o dan do is ar wahân. Llun © Sam Hale



Llechi carreg gyda chyrsiâu sy'n lleihau a llechi Cymreig i'r dde. Lluniau © Jeremy Lake a Sam Hale



Teils clai dwbl Bridgewater Rhufeinig yng Nghwrt Pencelli – o bosibl wedi codi'r gamlas sy'n rhedeg ochr yn ochr â'r fferm i ail-doi'r ysgubor. Llun © Sam Hale

Agoriadau

Mae drysau, ffenestri ac agoriadau awyru traddodiadol yn gwneud cyfraniad pwysig at gymeriad nodedig ffermydd, yn aml gyda fframiau derw sylweddol â phegiau gyda siamffrau i agoriadau drysau. Daeth ffenestri safonol, naill ai â gwydr hanner, caeedig neu gydag awyryddion hap a damwain, yn fwy cyffredin o ganol y 19^{eg} ganrif. Defnyddiwyd drysau llithro hefyd o'r 1850au.



CHWITH: Mae ffenestri pyst pren o'r 18^{fed} ganrif ac yn dyddio o gyfnod cynharach yn brin iawn. Llundun © Sam Hale



Mae defnyddio teils carreg i ffurfio fentiau trionglog ar gyfer cadw gwartheg ac ysguboriau yn nodwedd gyffredin. Gellir galw'r rhain yn dyllau tylluanod, er bod tyllau pwrpasol ar gyfer tylluanod fel arfer wedi'u gosod yn nhalcen adeiladau (ysguboriau fel arfer) a gallant fod yn sgwâr o ran siâp. Llundun © Jeremy Lake



Roedd caeadau pren yn cael eu defnyddio'n gyffredin, gyda rhai prin wedi goroesi. Llundun © Sam Hale



Yn arbennig i'r ardal mae'r Brecon Hopper, math o ffenestr leol a ddefnyddiwyd yn gyffredin rhwng tua 1870 a 1940 gyda chasment ochr yn hongian dros ffenestr godi neu osod aml-gwael. Llundun © Sam Hale



Drws planc gyda cholfachau strap wedi'i wneud yn yr efail leol, ac wedi'i osod mewn ffrâm begio drom. Roedd drysau lefel hollt yn cael eu defnyddio'n gyffredin. Llundun © Jeremy Lake

Nodweddion mewnol

Gall y tu mewn i adeiladau gadw lloriau coblog a fflag carreg, a hefyd stondinau, presebau a nodweddion eraill. Mae eu symud yn aml wedi gadael tyllau, cilfachau a marciau ar loriau a thrawstiau.

Mae graffiti hanesyddol a marciau ofergoelus yn anos eu gweld, ond yn bwysig. Mae marciau defodol endoredig (apotropaidd ar gyfer diogelu cynnyrch neu dda byw fel arfer ar ffurf 'olwyn llygad y dydd' neu 'nodau Marian' a marciau llosgi a wneir i 'ymladd tân â tân' ac felly i atal tanau rhag digwydd mewn adeiladau sydd eu hunain yn fflamadwy, neu sy'n storio deunyddiau fflamadwy. Mae rhai marciau yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif, ond mae llawer yn dyddio o adfywiad y traddodiad yn y 19^{eg} ganrif. Gellir dod o hyd i farciau cyfrif ar ymyl drysau ysguboriau dyrnu neu mewn ydlofftydd, a gellir dod o hyd i gofnodion enillwyr gwobrau mewn sioeau hefyd mewn stablau a beudai.

Ceir enghreifftiau arbennig o dda o farciau gwrthfelltithiol mewn ffermdai, tai hirion (ar ochr beudy y wal simnai sy'n rhannu, mewn llofftydd ac mewn ysguboriau dyrnu (er enghraifft olwynion llygad y dydd ar yr ysgubor ddyrnu fawr yn Nhŷ-Mawr, Llangasty).



Mae graffiti yn aml yn cofnodi enwau gweithwyr fferm, ond anaml y mae'n cynnwys darluniau o erydr ac offer eraill fel yma. Llund © Sam Hale



Marc llosg ar brif drawstiau yn nhŷ hir Lower Trewalkin, Talgarth. Llund © Sam Hale

'Olwynion llygad y dydd' yn ysgubor ddyrnu Tŷ-Mawr, Llangasty. Llund © Sam Hale



Cofarwydd o sioe flynyddol Cymdeithas Amaethyddol Sir Frycheiniog. Llund © Jeremy Lake

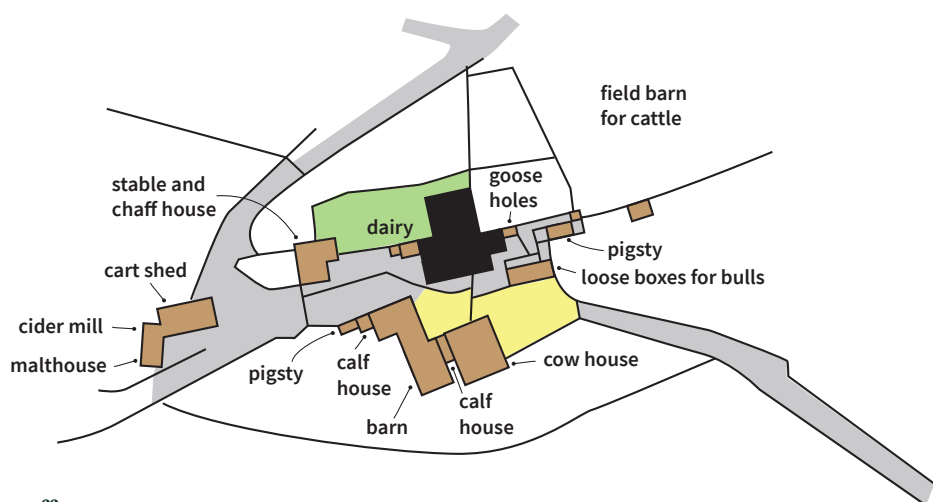
2 Adeiladau a Strwythurau ar Gyfer y Fferm



RHAN 2

Adeiladau a Strwythurau ar Gyfer y Fferm

Mae gwahanol fathau o strwythurau ac adeiladau, neu ofod o fewn rhes adeiladau gyda mwy nag un swyddogaeth, wedi datblygu dros amser i wasanaethu anghenion y fferm. Mae'r rhain wedi'u nodi yn yr adran hon. Gweler hefyd Rhan 4 am grynodeb o brinder ac arwyddocâd mathau o adeiladau unigol ac Atodiad 1 ar gyfer Rhestr Termau dwyieithog. Roedd angen ysguboriau ac ydlofftydd i brosesu a storio'r yd a gynaeafwyd o'r caeau, gan fod angen digon i fwydo'r teulu a'r stoc a gedwir dros y gaeaf. Roedd angen beudai ynghyd â stablau ar gyfer ceffylau. Cymerwyd gwellt o'r ysguboriau i'w ddefnyddio fel gwasarn. Defnyddiwyd rhedyn wedi'i dorri hefyd (fel y mae heddiw. Cadwyd gwellt ar gyfer porthiant gaeaf mewn tasau allanol, mewn llofftydd neu (yn anaml tan ddiwedd y 19^{eg} ganrif) mewn ysguboriau gwair ar wahân. Weithiau byddai dail sych o goed wedi'u tocio, celyn ac eithin mâl yn ychwanegu ato. Câl moch eu cadw mewn buarthau neu gytiau moch a oedd fel arfer wedi'u lleoli'n agos at y cwt, gan fod moch yn cael eu bwydo ar faidd (sgil-gynnyrch llaeth) a soeg (o wasgu afalau). Roedd dofednod (gweler Tai Adar, tudalennau 54-55) yn aml wedi'u lleoli mewn llofftydd bach (wedi'u nodi gan ddrws clec bach), yn aml uwchben y cwt mochyn, a gallai cilfachau ar waliau buarth hefyd gadw gwyddau a chŵn fferm. O'r 17^{eg} ganrif ymlaen roedd y llaethdy yn cael ei adeiladu'n gyffredin fel ystafell ar wahân yng nghefn y ffermdy, neu y tu ôl i'r parlwr ym mhrif gorff y tŷ, lle'r oedd llaeth yn cael ei brosesu i wneud caws a menynd - yn aml i'w allforio o'r fferm yn ogystal â defnydd domestig. Byddai caws yn cael ei storio mewn llofft uwchben y llaethdy neu yn atig y ffermdy. Roedd gan rai ffermdai neu adeiladau allanol grasty neu fragdy, a oedd weithiau'n cael ei drawsnewid neu'n cael ei ddyblu fel llety ychwanegol, ar gyfer pobi bara a bragu cwrw. Mae rhywfaint o dystiolaeth o fragdai ar gyfer bragu haidd yn fasnachol, a thai seidr i wasgu a gwasgu afalau yn sudd. Roedd defaid, er yn gyffredin ar y rhan fwyaf o ffermydd erbyn y 19^{eg} ganrif, yn aml yn cael eu cadw mewn adeiladau ac yn aml yn cael eu cysgodi mewn corlannau defaid a oedd yn cynnwys un neu fwy o iardiau â waliau o'u cwmpas. Gellid dod â nhw i mewn weithiau i letya gwartheg ac ysguboriau cyfunol pe bai angen.



Mathau o adeiladau ar un fferm

Mae'r cynllun hwn yn dangos tŷ hir (gweler tudalennau 29-30) a'i adeiladau allanol cysylltiedig yn Tyn-y-llwyn, Patrisio. Cafodd y tŷ ei ailfodelu a'i ymestyn ar ganol yr 17^{eg} ganrif hwyr gyda chegin yn lle'r beudy, llaethdy ac ysgubor ar y llawr uchaf. Cofnodwyd bod gan y tŷ hefyd rac eog ar gyfer mygu eog, ac yn y 19^{eg} ganrif ychwanegwyd llaethdy mwy at ei ben gorllewinol. Mae'n debyg i'r beudy mawr i'r de o'r hen dŷ hir gael ei adeiladu ar ddiwedd yr 17^{eg} ganrif ac mae wedi goroesi fel enghraifft gynnar iawn o'i fath gyda mynedfeydd yn ei dalcen, ac mae'n debyg bod yr ysgubor a'r stablau yn dyddio o'r un cyfnod. Mae ei raddfa fawr yn dangos pwysigrwydd hanesyddol ffermio â'r yn y cymoedd. Mae pwysigrwydd gwneud menynd a chaws yn cael ei ddangos nid yn unig yn y llaethdai ond hefyd gan y cytiau moch - moch yn cael eu bwydo ar y maidd hylif. Sylwch hefyd ar y felin seidr a'r bragdy, gyda'r olaf yn goroesi o gyfnod hyd at y 1930au pan ddisodlwyd brag ffermdai gan rai masnachol mwy. Cynllun yn seiliedig ar luniad yn Redwood a Barnes 1993.

SGUBORIAU

Mae'r ysgubor yn adeilad ar gyfer storio a phrosesu cnydau grawn, weithiau hefyd wedi'i gyfuno â swyddogaethau eraill ac felly'n arwain at ddau brif fath o ysgubor:

- Ysguboriau dyrnu – ysgubor yn cynnwys un neu fwy o lorïau dyrnu a baeau ar gyfer storio'r ysgubau o yd heb ei ddyrnu ac yn aml y gwellt ar ôl ei ddyrnu.
- Ysguboriau cyfuno a oedd hefyd yn gartref i dda byw ac weithiau swyddogaethau eraill (storio grawn, cadw trolïau, ac ati), ar un pen i'r adeilad neu'n fwy anaml o dan ardal ddyrnu a storio ar y llawr cyntaf. Gelwir ysguboriau wedi'u hadeiladu i mewn i lethr, gydag anifeiliaid yn cael eu cadw oddi tanynt, yn ysguboriau banc. Maent yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif yn y rhan hon o Gymru ond fe'u cyflwynwyd yn ehangach o ddiwedd y 18^{fed} ganrif fel mewn rhannau eraill o Brydain.

Mewn llawer o ardaloedd yr ysgubor oedd y prif adeilad neu'r unig adeilad ar y fferm hyd at y 19^{eg} ganrif, gan fynegi'r angen i storio a phrosesu yd ar gyfer hadau, defnydd domestig ac ar gyfer da byw ar y rhan fwyaf o ffermydd. Gellid defnyddio ysguboriau yn y Parc Cenedlaethol hefyd ar gyfer cneifio defaid, ar gyfer swper y cynhaeaf a digwyddiadau cymunedol eraill, ac ar gyfer cyfarfodydd capel. Nodwedddion nodweddiadol ysguboriau yw:

- Llorïau dyrnu yn y 'bae dyrnu' ar gyfer curo'r cnwd a gynaeafwyd. Gall y llawr dyrnu fod o bridd wedi'i guro, fflagiau carreg, coblau neu weithiau pren.
- Drysau gwrthgyferbyniol (yn aml yn gogwyddo o'r dwyrain i'r gorllewin) – naill ai'r un maint, neu gydag un llawer yn llai – er mwyn galluogi cartio'r cnwd i mewn i'w ddadlwytho a chreu croesdrafft ar gyfer tynnu'r grawn o'r us. Câi hyn ei gyflawni fel arfer trwy daflu'r grawn i'r awyr a defnyddio'r gwynt i chwythu'r us ysgafnach i ffwrdd o'r grawn.
- Drysau ysgubor estyllog, sy'n agor tuag allan ac yn cael eu hongian oddi ar folltau wedi'u gyrru i mewn i'r gwaith maen neu fframiau trwm â phegiau; fel arfer roeddent yn cael eu gosod yn sownd wrth bostyn canolog symudadwy. Roedd slotiau ar y gwaelod yn cymryd byrddau symudadwy, wedi'u gosod yn ystod dyrnu i atal grawn rhag bownsio allan: felly efallai na fydd gwaelod y drysau'n cyrraedd y llawr.
- Mae agoriadau eraill yn cynnwys tyllau pitsio (a elwir yn *fwlch*) ar gyfer fforchio'r cnwd i gilfachau storio, neu wair i anifeiliaid, agoriadau awyru, tyllau hedfan a drysau i mewn i adeiladau anifeiliaid neu fannau y gellid eu defnyddio at amrywiaeth o ddibenion (fel cneifio defaid).
- Parwydydd mewnol a stondinau ar gyfer gwartheg mewn ysguboriau cyfunol – gweler Tai Gwartheg, tudalen 62. Yn y Parc Cenedlaethol mae slabiau carreg anferth sydd wedi'u gosod ar eu pennau weithiau'n goroesi i un ochr i'r llawr dyrnu fel rhaniad.

Mae cofiannau ffermio yn dwyn i gof y gwaith eithriadol o galed i gwblhau'r dyrnu, yn aml yn yn galw am godi am bedwar neu bump y bore i ddyrnu cyn brechwast am saith (Williams 1961, 104). Er bod dyrnu a nithio â pheiriant yn gyffredin erbyn canol y 19^{eg} ganrif, ychydig o dystiolaeth sydd yn y Parc Cenedlaethol o dai olwynion a oedd yn cynnwys llwybrau ceffylau i beiriannau dyrnu â phŵer (er bod rhai tai olwynion i'w gweld ar fapiau AO y 19^{eg} ganrif), neu o bŵer dŵr (sy'n gofyn i ffrydiau fynd â'r dŵr i olwyn y felin), pŵer gwynt, ac o beiriannau ager y 1820au. Defnyddiwyd gerau ceffyl haearn bwrw rhatach o'r 1840au, gyda'r unig dystiolaeth o hyn yn dwll ar gyfer siafft yrru mewn mannau. Roedd peiriannau stêm symudol yn dod yn fwyfwy cyffredin, yn enwedig mewn ardaloedd isel, o'r 1850au. Gall olion mecaneiddio gweladwy aros fel gyriannau gwregys a thyllau ar gyfer siafftau gyrru o beiriannau sefydlog neu gludadwy cynharach a gwaelod platfformau uwch llwybrau ceffylau. Gallai ysguboriau a adeiladwyd gyda drysau oddi ar y canol i ganiatáu ar gyfer storio mwy o wellt, wrth i beiriant dyrnu yn ei gynhyrchu'n gyflym iawn, hefyd awgrymu mecaneiddio.

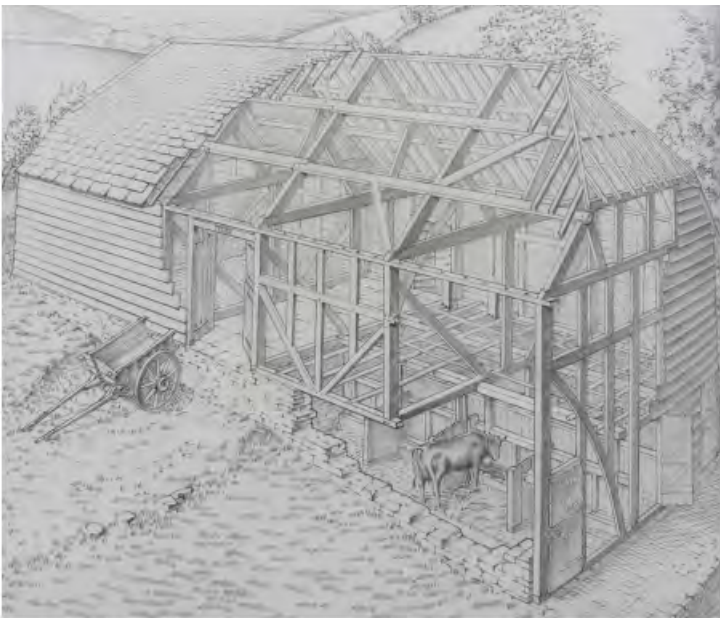
Gall maint a nifer yr ysguboriau ar fferm, a arddangosir yn aml yn amlwg, roi arwydd amlwg o gyfoeth ac erwau â'r fferm. Adeiladwyd rhai ysguboriau yn nyffrynnoedd Wysg a Gwy (neu eu hymestyn yn ddiweddarach) gyda dau fae dyrnu. Mae ysguboriau mwy yn brin ac i'w cael ar y ffermydd a'r ystadau â'r mwyaf, ac mae enghreifftiau nodedig i'w gweld yn Nhŷ-Mawr, Llangasty a Llanwynell, Brycheiniog. Rhaid ychwanegu nodyn o rybudd yma: pe bai cnydau'n cael eu medi â chryman, ychydig o ystafell ysgubor oedd eu hangen, tra bod cynaeafu'r cnwd cyfan gan gynnwys y gwellt a fwriadwyd ar gyfer toeau neu (yn fwy cyffredin) cnwd iard fferm, angen mwy o le yn y sgubor. Nid oedd yr yd i gyd yn cael ei storio yn yr ysgubor, nododd Walter Davies ym 1815 y defnyddiwyd cerrig stôl siâp madarch i godi cynn yd uwchben y lleithder (Davies 1815, 156).



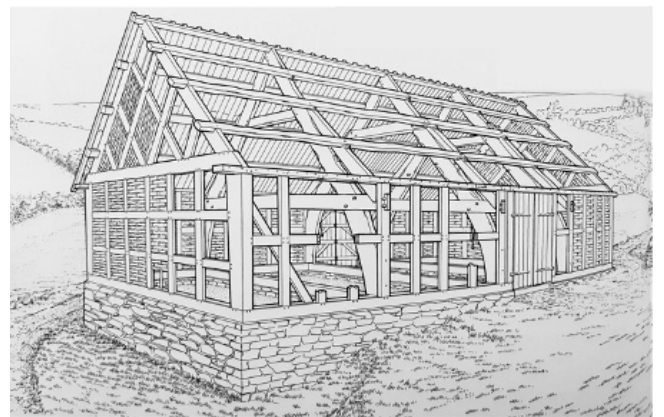
Llawr dyrnu cerrig llorio. Llun © Sam Hale



Gyriant gwregys a siafft llinell. Llun © Jeremy Lake



Enghraifft o ysgubor gyfuniad ffrâm bren, gyda gwartheg wedi'u llochio mewn un pen i lawr y llethr isaf, o *Houses and History in the March of Wales: Radnorshire 1400–1800*. Richard Suggett. Delwedd trwy garedigrwydd Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru.



Enghraifft o sguor ddyrnu ffrâm nenfforch, o *Houses and History in the March of Wales: Radnorshire 1400–1800*. Richard Suggett. Delwedd trwy garedigrwydd Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru.



Y ddwy ysgubor ddyrnu fawr yn Abercynrig ac fel y dangoswyd ar fap 1749 gan Meredith Jones cyn i'r sied drol pum cerbyd fawr o ddiwedd y 18^{fed} ganrif neu ddechrau'r 19^{eg} ganrif gael ei hadeiladu. Llundain © Sam Hale

Map o a plan of Abercynrick demeasne / M.Jones. 1749 Llyfrgell Genedlaethol Cymru



Ysguboriau dyrnu mawr dyffryn Wysg a dyffryn cronfa ddŵr Tal-y-bont. Clocwedd – Tŷ-fry, Llanfrynach, Cwrt Pencelli (o ddau gyfnod o'r 17^{eg} a'r 18^{fed} ganrif – y cynharaf gyda drychiad ffrâm bren (na welir yn y llun), Abercynafon ym mhen gorllewinol cronfa ddŵr Tal-y-bont. Llundain © Sam Hale



Ysgubor ddyrnu fawr gyda dau lawr dyrnu yng Nghefn Brynich, ar hyd yr A40 yn nyffryn Wysg i'r dwyrain o Aberhonddu. Llundun © Sam Hale



Ysgubor ddyrnu pum bae gyda llawr dyrnu canolog a stabl â llofftudd i un pen, Isafonydd Gorllewin Wysg. Llundun © Sam Hale



Mae ysguboriau cyfunol gyda llofft stabl ar un pen yn nodwedd gyffredin, rhai enghreifftiau yn dyddio o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif. Addaswyd yr enghraifft ar y chwith ym Maestorglwyd yn y Mynydd Du o dŷ neuadd o ddechrau'r 15^{fed} ganrif, y tŷ neuadd cynharaf ym Mannau Brycheiniog. Llundun © Sam Hale a Jeremy Lake



Mae'n bosibl bod ysguboriau cyfunol ag ydlofftydd ar un pen yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif, fel ar y chwith ar gyrion deheuol Canol Dyffryn Wysg, ac maent hefyd yn dynodi pwysigrwydd amaethyddiaeth â'r fel yma ar y dde ar odrefryniau Nyffryn Tywi. Llundun © Jeremy Lake





Ysgubor banc o ddechrau'r 19^{eg} ganrif, gyda stabl yn y pen isaf, yn y Mynydd Du. Llun © Sam Hale



Mae pentai i gadw troliau, offer a da byw yn ychwanegiad cyffredin at ysguboriau, fel yma yn ardal Crai i'r de o Isafonydd Gorllewin Wysg. Llun © Jeremy Lake



Ysgubor gyfun fawr iawn yn Nhrefedw, ar gyrion dwyreiniol y Mynydd Du. Mae'n bosibl bod hwn yn dyddio o ddechrau'r 18^{fed} ganrif, ac ar wahân i'r ysgubor ddyrnu â'i drysau dwbl mae beudy ar ei ben isaf (ar y chwith) gyda drysau talcen, a grisiau'n codi i set ysgubor uwchben siediau trol i'r dde. Llun © Jeremy Lake



Ysguboriau cyfun ym Mhant-y-crafog Isaf rhwng Trecastell a Chrai. Lluniau © Sam Hale yn y Mynydd Du. Llun © Sam Hale



Enghraifft brin sydd wedi goroesi o dŷ injan ceffyl. Llun © Sam Hale

CRASTAI

Mae'r rhain, os nad ydynt wedi'u hymgorffori yn y ffermdy, yn adeiladau bach ar gyfer pobi bara, golchi neu fragu cwrw. Gyda cheirch yn brif rawn a dyfid yn nyffrynnoedd yr ucheldir, cynhyrchid crafelli ceirch yn aml yn lle bara lefain (gwenith fel arfer. Roedd cerrig gwastad ymestynnol neu blatiau haearn ar gyfer pobi bara ceirch yn cael eu hongian dros ben neu eu hadeiladu i mewn i leoedd tân y gegin. Gellir pobi bara haidd hefyd gan ddefnyddio'r garreg bobi. Defnyddiwyd potiau pobi neu ffyrnau pot hefyd. Adeiladwyd ffyrnau bara o gerrig (rhai diweddarach weithiau o frics), a gellir dod o hyd i ffyrnau clai a fewnforiwyd o ogledd Dyfnaint o'r 1600au hefyd.

Yn nodweddiadol, mae crastai yn adeiladau bach gyda chorn simnai, o bosibl gyda lle tân a ffwrn fara sy'n aml yn ymestyn o'r wal. Yn gyffredinol roedd ganddynt gopr ar gyfer gwresogi dŵr i olchi dillad, bragu cwrw a chynhesu golchion ar gyfer lloi ac yn enwedig moch - a dyna pam y cai rhai'r enw '*ceginfoch*'. Yn aml roedd yna goprau gwahanol at ddefnydd domestig a defnydd amaethyddol.

Mae poptai neu geginau allanol cynnar ar wahân i'w cael yn y Mynydd Du a'r ardal o amgylch y Gelli Gandryll tuag at Dalgarth ac i'r gogledd o Aberhonddu. Roedd rhai yn darparu llety ar wahân i aelodau'r teulu, yn enwedig gweddwon. Roedd y rhesi ar wahân hyn yn gysylltiedig â gwaith menywod (pobi a braguac weithiau'n gwasanaethu fel tai gwadd, sy'n darparu llety yn ystod cyfnod gweddw. Yn gyffredinol, roedd ffermwyr yn eu hewyllys yn trosglwyddo gofal eu gweddwon i'w meibion ond yn cydnabod efallai na fyddai gweddw yn byw'n gynt â'i mab a'i merch-yng-nghyfraith a chynnig y dewis arall o flwydd-dal ac annibyniaeth yn y crasty (Suggett 2007 a 2017, 46-7.

Roedd crastai cymunedol hefyd yn cael eu darparu mewn ardaloedd gwledig yn ogystal ag ardaloedd diwydiannol a threfol.



Lle tân agored a gweddillion popty fara mewn crasty. Llund © Sam Hale



Coed, Dyffryn Ewias - Cegin ar wahân (canol) o'r 17^{es} ganrif gyda llety a ddaeth yn dŷ allan amaethyddol pan gafodd y tŷ hir (chwith) ei wella gan Ystâd Llanddewi Nant Hodni ar ddechrau/canol y 19^{es} ganrif. Roedd sied drol wedi'i hychwanegu at y pen i fyny'r allt ar yr adeg hon. Mae'r tu mewn i'r llawr gwaelod wedi cadw ei lle tân a'i gopr, ac mae'r llawr cyntaf yn gwasanaethu fel llety. Llund © Sam Hale



Crastyar ochr ffordd (Mynydd Du). Llund © Jeremy Lake

ADAR – TAI I DDOFEDNOD AC ADAR ERAILL

Mae dofednod ac adar eraill wedi cael eu cadw ar ffermydd ers miloedd o flynyddoedd ar gyfer eu cig, wyau a phlu.

Roedd dofednod fel arfer yn crwydo'n rhydd o amgylch buarth yn ystod y dydd. Cawsant eu hannog i nythu'n ddiogel oddi wrth ysglyfaethwyr yn y nos, a oedd hefyd yn ei gwneud yn haws i'w hwyau gael eu casglu yn y bore. Lle mae enghreifftiau hanesyddol wedi goroesi maent yn aml yn ffurfio rhan o adeilad arall, megis cwt mochyn: credid y byddai'r ieir yn cadw'r moch yn gynnes a'r moch yn dychryn llwynogod i ffwrdd. Mae cytiau dofednod fel arfer yn cynnwys twll clec bach ar gyfer yr ieir – y gellir mynd ato drwy ysgol symudadwy – yn ogystal â drws maint llawn ar gyfer mynediad dynol ar gyfer bwydo, glanhau neu gasglu wyau. Gellid leinio'r waliau â blychau nythu/tyllau clwydo, yn aml gyda byrddau atal pren ar draws y blaen a/neu fyrddau gollwng. Roedd tai dofednod llai hirhoedlog fel arfer ar ffurf adeiladau pren ac yn ddiweddarach haearn rhychiog, yn aml ar olwynion. Mae enghreifftiau achlysurol o ddechrau i ganol yr 20^{fed} ganrif wedi goroesi.

Weithiau mae tyllau gŵydd neu wlâu gŵydd i gadw gwyddau, naill ai'n unigol neu mewn grwpiau, i'w cael ger drws cefn y ffermyd. Gellir dod o hyd iddynt hefyd tuag at ymylon ffermydd, yn wynebu tuag allan gan fod gwyddau yn aml hefyd yn cael eu defnyddio ar gyfer diogelwch. Roedd gwyddau – sef ysglyfaethwyr y malwod sy'n rhan o gylchred llyngyr yr iau – yn aml yn cael eu gadael i grwydro gyda'r defaid, a châi bylchau gŵydd (yn wahanol i 'lunky' ar gyfer defaid) eu hadeiladu mewn waliau sychion a godwyd ar ôl tua 1750 (gwybodaeth gan Stuart Fry. Roedd gwyddau yn nodwedd o ffermydd mynydd ac fe'u crybwyllir mewn sawl dogfen rhentu fferm sy'n cyfeirio at dalu'r degwm o'r 17^{eg} a'r 18^{fed} ganrif. Yn ystod y 19^{eg} ganrif a dechrau'r 20^{fed} ganrif cadwyd heidiau mawr ar lawer o ffermydd yr ucheldir i'w pesgi a'u lladd i'w dosbarthu'n lleol. Byddai llawer wedi cael eu cadw mewn blychau rhydd, ac ysguboriau cyfun, yn ogystal â siediau pren.

Mae colomennod wedi'u cadw ers miloedd o flynyddoedd. Mae lloffydd colomennod sylweddol wedi'u hymgorffori'n gyffredin i ofodau to adeiladau fel stablau ac ysguboriau. Gellir dod o hyd i dyllau nythu sengl a thyllau hedfan hefyd. Mae colomendai annibynnol yn brin iawn yn y Parc Cenedlaethol. Roedd cadw colomennod yn gysylltiedig â thai a ffermydd o statws uwch, yn enwedig yn y cyfnod canoloesol: ceir enghreifftiau cynnar ym Mro Morgannwg ac ardaloedd eraill o ddylanwad y Normaniaid. Adeiladwyd rhai â thoeau carreg corbelaidd fel y'u defnyddiwyd mewn mannau eraill yn ne-orllewin Cymru a Chernyw, a hefyd ar gyfer cytiau moch (Davies 1815, 160. Roedd ganddynt ddrysau isel i atal yr adar rhag hedfan allan. Roedd potens, postyn colyn canolog gyda breichiau yn cynnal ysgol gylchdro, yn darparu mynediad i'r blychau nythu ar gyfer casglu'r adar ifanc (cywion a'r wyau. Ffurfiwyd blychau nythu, yn yr enghreifftiau cynharaf, yn nhrwch y wal ond fel arfer roeddent wedi'u gwneud o garreg, brics neu bren. Mae enghreifftiau o ystadau yn cynnwys y rhai ym Mhenpont ac Abercamlais.



Gosodir tyllau gŵydd yn gyffredin wrth ymyl drws cefn y ffermydd, fel yma. Llundun © Sam Hale



Bellach yn frîd prin, cafodd gwyddau Gloyw Brycheiniog (Buff Brecon) pur eu bridio gyntaf gan Syr Rhys Llewellyn ym 1928 o rai gwyddau llwydfelyn a ddarganfuwyd ar fferm fynydd yn Sir Frycheiniog. Cafodd y brîd ei gydnabod gan y Clwb Dofednod ym 1934. Llundun © Sam Hale



Lloffttydd colomennod yn gysylltiedig â ffermydd statws uchel yn nyffryn Wysg yn Manest Court a Thalgarth. Llundun © Sam Hale



Colomendy anarferol o gain ac wedi'i adeiladu o frics o ddiwedd yr 17^{es} ganrif, a adeiladwyd yn ôl pob tebyg ar yr un pryd (1692) â'r tŷ gwych y saif wrth ymyl Tre-wyn ar ymyl dwyreiniol y Mynydd Du. Llundun © Jeremy Lake

Y colomendai gwych yn Abercamlais a Phen-pont. Yn Abercamlais mae'r colomendy carreg hynod o'r 18^{fed} ganrif yn eistedd ar bont dros Afon Camlais, gyda sylfaen a arferai fod yn geudy ag elifion a gludwyd gan y nant i mewn i'r Wysg. Ym Mhen-pont mae'r colomendy ffrâm bren o'r 18^{fed} ganrif wedi'i godi ar bileri cerrig, gyda siambr ar y llawr cyntaf a mynediad colomennod trwy agoriadau bychain yn y cwpolâ gwydrog. Llundun © Sam Hale

TYLLAU GWENYN a THAI GWENYN

Mae cadw gwenyn wedi'i ddogfennu o gyfnod y Cyfreithiau Cymreig canoloesol cynnar (Walker a Linnard, 1990. Roedd gwenyn i'w canfod amlaf yng ngerddi ffrwythau a pherllannau'r uchelwyr lleol a ffermwyr mwy llewyrchus. Gosodwyd cychod gwenyn o gychod gyda gwellt ar feinciau neu standiau pren a gellid eu gosod hefyd mewn agoriadau bas wedi'u gosod mewn waliau cerrig, yn wynebu i ffwrdd o'r gwynt a'r glaw cyson. Roedd cerrig ymwithiol yn atal dŵr glaw rhag diferu i'r cychod gwenyn. Mae enghreifftiau sydd wedi goroesi yn cael eu cofnodi yn <https://www.beeboles.org.uk/>

Gallai gwenyn hefyd gael eu cadw dros y gaeaf mewn storffeydd, a oedd â chilfachau ar gyfer cychod gwenyn wedi'u gosod mewn waliau heb ffenestri. Yn nodweddiadol roedd gan y rhain waliau trwchus hefyd, mwy nag 20 modfedd (50 cm o led, a oedd yn sicrhau tymheredd cyfartal fel bod gwenyn yn aros mewn clwstr. Nid oes unrhyw enghreifftiau cofnodedig o dai gwenyn, ar gyfer cadw gwenyn dros y gaeaf, yn y Parc Cenedlaethol.



Enghreifftiau o dyllau gwenyn – saerniaeth wedi'i ailadeiladu yn Aberyail Llangynidr a chychod gwenyn hanesyddol yn Nôl-y-gaer, Crucywel. Lluniau © Sam Hale

SIEDAU TROLIAU

Adeiladau â blaen agored yw siediau troliau yn gyffredinol, a oedd yn darparu storfa dan do ar gyfer troliau ac offer. Maent yn aml yn wynebu i ffwrdd o fuarth y fferm a gellir eu canfod yn agos at y stablau a'r ffyrdd, gan roi mynediad uniongyrchol i'r caeau neu drac. Nid oes llawer o dystiolaeth amdanynt tan y 19^{eg} ganrif, h.y. ar ôl cyflwyno mathau newydd o hofnau, erydr ysgafn a driliau yn ail hanner y 18^{fed} ganrif (Edmunds 1957, 53).

Yn y bryniau, gydag ardaloedd cymharol fach o dir âr, ychydig o gerbydau ac offer oedd eu hangen ac felly roedd siediau trol yn tueddu i fod yn fach. Ar rai ffermydd, parhawyd i ddefnyddio heyrn gwthio hyd at y 19^{eg} ganrif. Mae'n bosibl mai dim ond sied drol un bae ar gyfer trol dwy olwyn neu sled ceffyl (*gambo*) i gludo gwair neu dom fyddai fferm fynydd gymedrol angen. Roedd y *car-llusg* (sled/cert heb olwynion yn cael ei ddefnyddio'n gyffredin ym mharthau ucheldir y Parc Cenedlaethol yn enwedig ar gyfer symud cerrig (gwybodaeth gan Stuart Fry).

Ar ffermydd mwy ar dir isel a dyffrynnoedd, yn enwedig rhai ystadau, defnyddiwyd troliau pedair olwyn ac roedd y siediau trol yn dueddol o fod yn fwy ac yn cynnwys mwy o faeau. Roedd gan rai ysgubor neu lofft storio uwchben, weithiau gyda gorddrysau ar gyfer gollwng sachau i'r troliau islaw (Gweler Ydlofft. Gallai siediau troliau hefyd gael eu cynnwys mewn ysguboriau cyfunol; os felly, mae'r bwa mynediad fel arfer yn is na'r bwa ar gyfer y cilfachau dyrnu.



Os nad oes lintel ar eu traws, gallai siediau trol hefyd ddarparu cyfleoedd i arddangos crefft y saer maen. Mae nifer y mynedfeydd sydd wedi'u blocio hefyd yn arwydd o bwysigrwydd ffermio âr ar y fferm hon yn nyffryn Wysg. Lluniau © Jeremy Lake



Sied drol o'r 18^{fed} ganrif, yn wynebu'n uniongyrchol at lwybr. Llun © Jeremy Lake



Sied drol 4 bae o ganol y 19^{es} ganrif i ddiwedd y 19^{es} ganrif gyda llofft wair a dwy stabl o flaen y ffordd ac yn ffurfio rhan o'r fferm fodel ar Fferm Buckland Hall. Llun © Sam Hale



Y sied drol 5 trol fawr â llofft yn Abercynrig (i'w gweld tu ôl). Mae'r sied drol yn cynnwys melin seidr a gwasg. Llun © Sam Hale



Sied drol gydag ysgubor drosodd a stabl gyda llofft dros Fferm Tŷ-Mawr, Llangasty. Llun © Sam Hale

BEUDAI

Gwartheg oedd y da byw pwysicaf ar ffermydd yn y cyfnod canoloesol, gyda defaid yn cynyddu mewn pwysigrwydd o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif, a chawsant eu cadw mewn niferoedd cynyddol o ddiwedd y 18^{fed} ganrif. Y prif frid oedd Gwartheg Duon Cymreig, mae'n debyg yn ddisgynyddion i wartheg y Gymru gyn-Rufeinig ac yn cael eu cadw ar gyfer cig a chynnyrch llaeth. Defnyddiwyd ych gwedd i dynnu'r erydr trymion – mae Walter Davies (1815, 291–2 yn dogfennu eu defnydd parhaus hyd at ddechrau'r 19^{eg} ganrif. Ynghyd â godro gwartheg, roeddent yn fwyaf tebygol o gael eu cadw dan do dros fisoedd y gaeaf ac felly angen eu trefniadau eu hunain i'w cadw. Pan nad oeddent dan do, roedd y gwartheg yn aml yn cael eu cadw mewn iardiau wasgaredig lle byddent yn gollwng eu tail a oedd wedyn yn cael ei rhawio a'i gludo i wrteithio'r caeau.

Fel arfer byddai gwartheg yn cael eu cludo dan do ar gyfer y gaeaf ddiwedd mis Hydref neu ddechrau mis Tachwedd a, hyd at ddiwedd y 18^{fed} ganrif, roedd y rhan fwyaf ohonynt yn cael eu cadw ar lawr gwaelod ysguboriau neu ym meudai tai hirion. Gellid cadw buchod godro hefyd mewn stablau (Gibbs 1879, 129. Mae'r rhan fwyaf o dai gwartheg 'cysegredig' yn dyddio o'r 19^{eg} ganrif ac fe'i hadeiladwyd i helpu osgoi difrod i dir yn y gaeaf, i gadw tail ac i helpu cynhyrchu anifeiliaid iach sy'n magu pwysau, yn bwrw lloi ac yn cynhyrchu llaeth yn haws. Mewn llawer o ardaloedd, cynyddodd y nifer o wartheg sy'n cael eu cadw ymhellach o'r 1870au wrth i bris grawn ddisgyn ac wrth i farchnadoedd llaeth a chig barhau i dyfu.

Cymharol fychan yw Gwartheg Duon Cymreig ac adlewyrchir hyn ym maint y beudai ac ym maint y drysau, sy'n is na'r rhai ar gyfer stablau. Yn nodweddiadol, nid yw beudai yn cael eu hawyru cystal a chyda nenfydau is na stablau, gyda'r sefyllfa hon yn cael ei hunioni o ganol y 19^{eg} ganrif ymlaen trwy ddefnyddio ffenestri gydag awyryddion llithro ac yn achlysurol cafwyd dwythellau aer ar doeau. Mae drysau planc mewn fframiau trwm wedi'u colfachu i agor tuag allan a gallant hefyd gael eu holli i dderbyn aer.



Gwartheg Duon Cymreig. Llun © Alice Thorne



Beudy deulawr gyda'i res o ddrysau i stalau a llofft wair, ger Crai yn Isafonydd Gorllewin Wysg. Ceir enghreifftiau ffrâm bren o'r rhain yn dyddio o ddiwedd yr 16^{es} ganrif ar hyd Siroedd y Gororau, ond ym Mannau Brycheiniog mae'r strwythurau hyn o gerrig i gyd yn dyddio o'r 19^{es} ganrif. Nid oes unrhyw enghreifftiau cynharach wedi'u nodi eto. Llun © Jeremy Lake



Mae'n bosibl bod y drws llydan i'r adeilad cynnar hwn o ddechrau'r 19^{es} ganrif neu adeilad cynharach yn Ynys-Fawr yn Isafonydd Gorllewin Wysg yn arwydd ei fod yn caniatáu mynediad gan ychen. Llun © Jeremy Lake



Yn y Mynydd Du ceir y dystiolaeth gynharaf o gadw gwartheg yng Nghymru neu Loegr. I'r chwith uchaf mae'r beudy o ddiwedd yr 17^{es} ganrif neu ddechrau'r 18^{fed} ganrif yn Tyn-y-Llwyn, Patrisio (gweler tudalen 30). Fel enghreifftiau eraill o statws uchel o'r dyddiad hwn, mae ganddi fynedfeydd allanol i wartheg. I'r dde mae ysgubor o ddyddiad tebyg, gyda phennau trawstiau yn nodi presenoldeb llawr atig. Llun © Jeremy Lake



Beudy mawr o ddechrau'r 18^{fed} ganrif ynghlwm wrth ysgubor fawr ag ysgubor o'r un dyddiad i'r dwyrain o Lanofer (Dyffryn a Llethrau Blorens). Llun © Jeremy Lake

Tu mewn i feudy

Yr oedd amryw drefniadau ar gyfer clymu a phorthi y gwartheg, ac ar gyfer carthu allan. Roedd nenfydau mewn beudai yn nodweddiadol isel ac ychydig iawn o olau oedd. Gellid gwneud llofft gyda dim ond polion cyll wedi'u bwndelu. Roedd buchod fel arfer yn cael eu clymu mewn parau, gyda pharwydydd isel o bren, carreg, llechi ac – yng nghanol i ddiwedd y 19^{eg} ganrif ond anaml yn y Parc Cenedlaethol – haearn bwrw. Gall trefniadau bwydo oroesi ar ffurf raciau gwair, powlenni dŵr a phresebau ar gyfer gwreiddiau wedi'u torri.

Mae mathau eraill o dai gwartheg, sy'n gysylltiedig â phesgi gwartheg ar gnydau gwraidd yn ogystal â gwair ac sydd felly wedi'u crynhoi ar diroedd â dyffrynnoedd Wysg a'i llednentydd, yn cynnwys blychau rhydd ar gyfer pesgi, siediau cysgodi blaen agored a buarthau dan do. Gall trefniadau bwydo mewn siediau lloches oroesi ar ffurf raciau gwair, powlenni dŵr a phresebau ar gyfer gwreiddiau mâl. Mae buarthau dan do yn dyddio o ddiwedd y 19^{eg} ganrif, ac yn dilyn arbrofion yn y 1850au a ddangosodd y byddai gwerth maethol tail yn cael ei gadw'n well pe bai dan orchudd, a chan fod porthiannau costus yn cynhyrchu tail cyfoethocach, roedd y cymhelliad i'w hamddiffyn yn fawr. Mae blychau rhydd ar gyfer cadw lloi, teirw ac – yng nghanol y 19^{eg} ganrif i ddiwedd y 19^{eg} ganrif – da tewion, i'w cael ar ffurf adeiladau neu gorlan sy'n rhoi mynediad i iard neu gorlan gynwysedig fach. Mae'n bosibl y bydd corlannau teirw yn gallu mynd at 'gorlan paru' â waliau cyfagos. Maent bron i gyd yn dyddio o'r 19^{eg} ganrif. Yn aml byddai llawr y blychau yn cael ei suddo a byddai'r tail yn cronni ynddynt yn ystod y gaeaf. Roeddent yn adlewyrchu sylweddoliad y byddai amodau cynnes a sych yn hybu magu pwysau (trwy leihau colli gwres) a chadw ansawdd y tail. Efallai y byddai nenfydau wedi eu leinio â gwellt, er mwyn lleihau anwedd.



Beudy gyda llofft uwchben. Defnyddir un o'r baeau fel cenel, ac mae gwenoliaid yn nythu yn y llofft uwchben, Ystradfellte. Llun © Sam Hale



Y beudy/llaethdy yn y fferm fodol, Buckland Hall, a adeiladwyd gyda llwybr bwydo canolog. Ymddengys yn wreiddiol fod ganddo do polyn dwbl o wahanol uchder a gafodd ei ddisodli yn ddiweddarach gan do bwa un rhychwant o haearn rhychiog, y waliau pen wedi'u codi a llofft wedi'i gosod yn ei lle. Roedd y llofft yn storio ac yn trosglwyddo bwyd anifeiliaid o'r felin gyfagos. Llun © Sam Hale



Tu mewn gyda chysylltiadau buchod siamffrog a llwybr porthiant, Llanigon. Lluniau © Sam Hale Clymau buwch sengl syml mewn ysgubor gyfunol, Dyffryn Crawnon – sylwch ar y llofft uchod gyda pholion cyll wedi eu bwndelu. Llun © Sam Hale



Rhwymau gwartheg unigol syml mewn beudy cyffredin yn Nyffryn Crawnon – sylwch ar y groglofft uchod wedi'i chynnal gan fwndeli o bolion cyll. Llun © Sam Hale



Cafodd yr hen sied loches flaen agored hon ei throi'n flychau rhydd yng nghanol y 19^{eg} ganrif hwyr, ac fe'i defnyddiwyd i gadw teirw. Llun © Jeremy Lake

Sied gysgodi blaen agored. Llun © Sam Hale

Ceir rhai enghreifftiau o eiliau hefyd. Mae hoewal yn adeilad deulawr gyda lloches wartheg blaen agored a llofft wair, ac mae enghreifftiau yn Lloegr yn dyddio o'r 16^{eg} ganrif. Er ei fod yn nodweddiadol o Ddyfnaint, dwyrain Cernyw, gorllewin Dorset a de Gwlad yr Haf, mae rhai enghreifftiau ar hyd ffiniau Cymru yn Swydd Henffordd ac o fewn y Mynydd Du yn y Parc Cenedlaethol.

TŶCAWS

Gweler LLAETHDY

TAI SEIDR

Adeilad ar gyfer melino a gwasgu afalau seidr i gynhyrchu seidr (neu gellyg ar gyfer perai) ac ar gyfer storio diod mewn casgenni yw tŷ seidr. Mae perllannau seidr a pherai wedi'u dogfennu o'r 17^{eg} ganrif ac, fel mewn mannau eraill, mae'n debyg eu bod yn dyddio o lawer cynharach. Er mwyn gwneud seidr, roedd angen malu afalau a gwasgu'r soeg a ddeilliodd o hynny. Yna cai'r sudd ei eplesu mewn casgenni. Mae amrywiaethau hanesyddol lleol o afalau seidr yn deillio'n bennaf o Sir Fynwy a de Cymru er bod rhai mathau lleol o Sir Frycheiniog gan gynnwys mathau Cadwaladr a Thalgarth. Mae rhan ddwyreiniol y Parc Cenedlaethol, ynghyd â Sir Fynwy, Swydd Henffordd, Swydd Gaerwrangon a Swydd Gaerloyw, yn ffurfio un o ganolfannau mwyaf arwyddocaol y diwydiant seidr wrth iddo ddatblygu o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif. Roedd dyffrynnoedd Gwy a Dwyrain Wysg yn arbennig o nodedig am eu perllannau afalau, gellyg a cheirios, a ddathlwyd yn y gwaith plastr o'r 17^{eg} ganrif yn Nhrefeca Fawr ar ymyl gorllewinol ardal Dyffryn Gwy.

Mae tai seidr yn aml yn cael eu hymgorffori mewn adeiladau eraill o amgylch yr iard, a gallant ddyddio o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif. Gellid eu hadeiladu gyda drws llydan i seler neu ystafell ar gyfer storio casgenni. Roedd casgenni o seidr (a chwrw) hefyd yn aml yn cael eu storio mewn ffermdai mewn bwtri. Gellir gweld tystiolaeth mewn drysau o gludo casgenni mawr, gan gynnwys y rhai sy'n rhan o'r sgriniau planc a mwntin a oedd yn gwahanu ystafelloedd gwasanaeth oddi wrth neuaddau, lle mae ystlysbyst drysau wedi'u torri â thoriad hanner cylch.

Goresodd cafnau ar gyfer mwydion afalau tan yr 20^{fed} ganrif ar rai ffermydd (Redwood a Barnes 1993, 86). Mae enghreifftiau niferus mewn gerddi o fasau malu afalau gwenithfaen, a seiliau gwasgu seidr, yn profi bod seidr yn cael ei gynhyrchu'n eang ar lawer o ffermydd. Mewn rhai ardaloedd defnyddiwyd gweisg seidr symudol yn y caeau.



Tŷ seidr o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif yn Llwyn Celyn, Dwyrain Dyffryn Wysg. © Sam Hale



Hen goed perllan yng Nghwrt Pencelli. Llun © Sam Hale



Melin seidr a gwasg yn Abercynrig. Llun © Sam Hale

ODYNAU SYCHU YD A BRAGDAI

Gofyniad cyffredin ar ffermydd yr ucheldir oedd sychu yd ar ôl ei ddyrnu a'i nithio yn yr ysgubor. Taenwyd y symiau bach o rawn a fwriadwyd ar gyfer had yd neu fwyta domestig ar flanced neu lawr y ffermyd, a gellir dod o hyd i sychwyr yd uwchben y lleoedd tân. Roedd odynau caeau bach, wedi'u leinio â cherrig, wedi'u suddo yn y ddaear a gyda ffliw i fynd â'r aer poeth o geg y ffwrnais i'r siambr sychu, wedi'u gwasgaru ar draws y Parc Cenedlaethol cyfan. Nid oedd odynnau maes – gan gynnwys odynau potash a daniwyd gan redyn – fel arfer yn cael eu mapio gan yr Arolwg Ordnans ac anaml y maent wedi goroesi mewn cyflwr adnabyddadwy. Roedd un syrfêwr a oedd yn eu mapio, Edward Thomas, yn cyfeirio atynt bob amser fel odynau ceirch (gwybodaeth gan Bob Silvester. Gallant gael eu nodi gan enwau caeau fel 'Cae Odyn'. Mae'r mapio degwm yn rhoi rhyw syniad o ble y lleolwyd odynau caeau – e.e. cae'r odyn (gwybodaeth gan Stuart Fry). Lleihaodd eu defnydd yn ystod y 18^{fed} ganrif wrth i odynau cadarn gyda lloriau estyll ynghlwm wrth felinau ddod yn bwysicach (Silvester a Hankinson 2013, 51–59).

Mae bragdy yn adeilad nenfwd isel ar gyfer bragu haidd cyn bragu, yn benodol ar gyfer eginu'r cnwd ar loriau bragu ac yna sychu mewn odyn. Mae bragdai cofnodedig, gyda lloriau tyllog i helpu i sychu'r grawn, wedi'u crynhoi yn y Mynydd Du. Gellid bragu ychydig o rawn y tu mewn i ffermdai, yn aml mewn ystafelloedd llawr cyntaf wedi'u gwresogi gan y corn simnai. Mae odyn sychu deulawr gyda llawr odyn teils tyllog wedi'i adfer wedi goroesi ym Melin y Priorddy, Aberhonddu.



Roedd yr odyn sychu deulawr o'r 19^{es} ganrif yn ffinio â'r felin yd ym Melin y Priorddy, Aberhonddu – yr adeiladau a llawr yr odyn wedi'u hadfer yn anhunanol gan y perchnogion Noel a Susie Gaskell. Llundiau © Sam Hale

YSTAFELLOEDD LLAETH A CHAWS

Defnyddiwyd llaethdai i storio llaeth yn oer a'i wneud yn fenyn a/neu gaws, arfer a ddirywiodd dros ddiwedd y 19^{eg} ganrif a'r 20^{fed} ganrif o ganlyniad i weithgynhyrchu caws masnachol a'r elw i'w wneud o werthu llaeth hylifol. Roedd y standiau corddwyr ar ochr y ffordd wrth fynedfeydd y fferm yn galluogi cludo llaeth hylifol ar lori i hufenfeydd a lleoliadau eraill.

Mae llaethdai fel arfer i'w cael o fewn y ffermdy neu wedi'u cysylltu ac mae'n hawdd eu hadnabod wrth eu silffoedd llechi ar gyfer oeri llaeth mewn sosbenni pan oedd yn hufennu, lloriau brics neu gerrig a ffenestri wedi'u hawyru neu eu cau. Gellid hefyd darparu ystafell gaws ar wahân wedi'i hawyru'n dda (*llofft y caws*) gyda ffenestri caeedig a rhwylllog, silffoedd ac weithiau teclyn codi ar gyfer storio a thynnu cawsiau trwm, mewn llofft uwchben y llaethdy neu hyd yn oed yn atig y ffermdy. Yn aml gellir dod o hyd i weisg caws yn yr awyr agored fel addurniadau gardd. Cafodd newidiadau mewn rheoliadau hylendid a chanoli cynhyrchiant drwy'r 20^{fed} ganrif effaith fawr ar laethdai, gyda'r mwyafrif yn mynd yn ddiangen i'w defnydd gwreiddiol.



Slabiau halltu mewn llaethdy â cherrig llorio. Llundun © Sam Hale



Ychwanegwyd llaethdy o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif (chwith) at dŷ hir cynharach ac (uchod) llaethdy o'r 19^{eg} ganrif a ychwanegwyd at dŷ o'r 16^{eg} ganrif. Llundun © Jeremy Lake

GEFEILIAU (enw arall gof)

Roedd gefelliau yn gartref i brosesau gwaith haearn gof. Roedd angen drysau llydan arnynt, meginau ar gyfer gweithio'r efail, meinciau gwith a mynediad at gyflenwad dŵr. Mae mwyafrif yr enghreifftiau o fewn pentrefannau ac fe'u hadeiladwyd i wasanaethu cymuned wledig gan gynnwys ffermydd. Adeiladwyd rhai o bryd i'w gilydd ar ffermydd, yn enwedig ffermydd ystad, ceir enghraifft, ychydig i'r gogledd o'r Parc Cenedlaethol, mewn efail yn Ffermydd Llangoed Uchaf o ddechrau'r 19^{eg} ganrif. Tra bod gofaint a ffariar bellach yn ddau broffesiwn gwahanol yn y gorffennol roedd gofaint yn aml yn pedoli ceffylau fel gwaith ychwanegol. Yn ogystal â'r amrywiaeth eang o offer ymarferol megis giataiu, colfachau, cadwyni, trwsio peiriannau ac yn y blaen roeddynt hefyd yn cynhyrchu heyrn brandio a heyrn traw ar gyfer marcio defaid a gwartheg lle byddent yn cymysgu ar y bryniau. Mae'r marciau hyn yn rhan o hanes diwylliannol cyfoethog ffermydd a drosglwyddwyd dros y cenedlaethau.



Gof yn gweithio mewn efail draddodiadol gydag aelwyd fodern. Llun © Sam Hale

STORFEYDD TANWYDD

Roedd tanau yn aml yn cael eu cadw i fynd trwy gydol y flwyddyn ac yn hanfodol ar gyfer gwresogi dŵr, gwresogi porthiant ar gyfer y da byw, coginio a darparu cynhesrwydd yn y ffermydd.

Mae'n rhaid bod cyflenwad sylweddol o danwydd ac, yn ogystal â choed tân, bydd defnydd wedi'i wneud o dom, mawn ac, mewn rhai mannau yn agos at y meysydd glo, glo mân (llwch glo wedi'i gymysgu â chlai. Nid oes unrhyw storffeydd pwrpasol wedi'u nodi'n gadarnhaol eto yn y Parc Cenedlaethol ac mae'n debygol bod llochesi dros dro ac adeiladau eraill ar y fferm yn cael eu defnyddio'n aml i storio'r tanwydd. Defnyddiwyd glo yn fwy cyffredin yn y 19^{eg} ganrif.

YDLOFFTYDD

Mae ydloffft yn adeilad, neu ystafell ar y llawr cyntaf mewn adeilad, ar gyfer storio grawn yn sych ac yn ddiogel ar ôl iddo gael ei ddyrnu a'i nithio. Mae'r rhan fwyaf yn dyddio o'r 19^{eg} ganrif - cyn hynny, roedd yn gyffredin i rawn gael ei storio yn y ffermdy ei hun (ceir plisg o rawn yn aml o dan estyll a ger llefydd tân. Fe'u canfyddir amlaf dros stablau neu siediau troliau, neu ar lorïau uchaf ysguboriau. Mae maint yr ydloffft yn rhoi syniad o erwau â'r y fferm.

Nodwedd yr ydloffft gan risiau allanol sylweddol a/neu declyn codi ar gyfer codi neu ostwng sachau o rawn. Roeddent hefyd angen agoriadau addas i gadw'r grawn wedi'u hawyru - naill ai lwferau, caeadau, fentiau llithro neu rwyllau. Er mwyn atal colli grawn, roedd angen llawr cryf i gynnal llwythi gyda byrddau lapio tynn ac, i gadw'r grawn yn lân ac yn ddiogel rhag cnofilod. Roedd y waliau mewnol ag estyll agos neu wedi'u plastro a'u golchi â chalch. Y tu mewn roedd biniau grawn, neu'r slotiau mewn pren fertigol ar gyfer estyllod llorweddol a ddefnyddiwyd i'w gwneud.



Ydloffft fawr ar y llawr cyntaf yng Nghwrt Pencelli, wedi'i nodi gan gaeadau a gyda thwll ar gyfer dadlwytho grawn ar hyd llithren. Llundun © Sam Hale



Ydloffft gyda grisiau carreg allanol yn Nhŷ-fry Llanfrynach Llundun © Sam Hale

TAFLODYDD ac YSGUBORIAU GWAIR

Ar draws y Parc Cenedlaethol roedd gwair fel arfer yn cael ei storio mewn lloffttydd uwchben yr anifeiliaid mewn adeiladau fferm ac ysguboriau maes. Fel arfer ceid agoriad lle gellid gosod y gwair i'r llofft o gert wedi'i llwytho. Fel arfer roedd agoriadau yn y llawr y gellid rhawio'r gwair drwyddynt i'r stoc islaw.

Gallai gwair gael ei storio hefyd mewn ysguboriau ag ochrau agored neu mewn torchi gwellt dros dro wedi'u cynnal gan 'stanciau' carreg neu bren i'w cadw'n sych ac yn rhydd o lygod mawr. Maent wedi'u dogfennu yng Nghymru o'r 17^{eg} ganrif.

Yn ddiweddarach, roedd gwair ac weithiau gwellt yn cael ei gadw'n aml mewn helmydd. Mae gan y rhain doeon haearn rhydog wedi'u gosod ar byst pren neu weithiau trawstiau haearn. Prin yw'r rhai a adeiladwyd cyn y 1890au (Williams 1960, 101. Weithiau bydd platiau enw gwneuthurwyr yn cyd-fynd â fframiau metel neu mae'r enw'n cael ei gastio yn y ffrâm haearn.



Mae'r ysguboriau gwair mwyaf i'w cael ar y ffermydd cwrt mawr a adeiladwyd gan ystadau o amgylch dyffryn Wysg. Mae graddfa'r enghraifft hon yn debyg i'r rhai a geir ar hyd Siroedd y Gororau. Llund © Jeremy Lake



Pierau cerrig i ysgubor wair i'r de o Bontsenni, yn Isafonydd Gorllewin Wysg. Llund © Jeremy Lake



Mae ysguboriau Iseldiraidd o'r math hwn wedi'u cofnodi i gael eu hadeiladu o amgylch Bannau Brycheiniog o'r 1880au. Llund © Jeremy Lake



Ysgubor wair anferth 12 bae ar bileri brics a charreg, Tŷ-Mawr, Llanfrynach. Llund © Sam Hale

TAI HIRION

Am fanylion a lluniau gweler tudalennau 29-30.

TYLCIAU

Roedd tylciau yn nodweddiadol yn cael eu hadeiladu fel strwythurau unllawr – digon mawr ar gyfer hwch a'i sarn – gydag agoriadau isel. Roedd gan rai ardaloedd bach, muriog i gadw'r moch, gyda llithrennau allanol ar gyfer eu bwydo. Y prif ofynion ar gyfer cadw moch oedd ar gyfer hesbi, pesgi terfynol a rhoi llety i'r baedd. Roedd tylciau yn aml yn cael eu gosod ger y gegin neu'r llaethdy, oherwydd roedd moch fel arfer yn cael eu bwydo ar sbarion cegin neu faidd o'r llaethdy. Ar ffermydd mwy lle'r oedd mwy o foch yn cael eu cadw, roedd angen ystafell neu adeilad ar wahân gyda simnai i gynhesu'r golchion ar gyfer porthiant.

Ar un adeg roedd tylciau moch crwn yn gyffredin yn ne Cymru yn dyddio o ddiwedd y 18^{fed} ganrif a dechrau'r 19^{eg} ganrif. Mae gan y Parc Cenedlaethol rai enghreifftiau prin iawn o gytiau moch 'cwch gwenyn' crwn gyda thoeau carreg corbelaid, yn debyg i'r rhai yng Nghernyw, Ynysoedd y Sianel, de Lwerddon a gogledd-orllewin Ffrainc. Mae'r rhain wedi'u cofnodi gan Walter Davies fel rhai wedi'u gwyngalchu (Davies 1815, 155, ac fe'u darlunnir yn llyfr Eurwyn Wiliam ar adeiladau fferm Cymru (Wiliam 1982, 26-29. Ceir goroesiad adnabyddus yn Llanofor. Codwyd strwythurau carreg corbelaid tebyg ond llai yng Nghymru hefyd i gadw gwyddau a hwyaid.

Erbyn diwedd y 18^{fed} ganrif yng Nghymru, roedd cytiau moch i'w cael mewn ardaloedd lle'r oedd moch blwydd yn cael eu pesgi i'w hallforio – yn aml ar hyd llwybrau porthmyn. Cafwyd hyd i ffermydd moch ar raddfa fwy ar ffermydd mwy lle'r oedd pesgi masnachol yn cael ei ymarfer, ond prin oedd y llety diwydiannol ar gyfer moch cyn y 1950au. Roedd llawer o dyddynnod yn cadw mochyn i'w besgi a cheir cistiau carreg neu frics ar raddfa fach gydag un neu ddau o gorlannau mewn rhai daliadau, ceir enghreifftiau da ym Melin y Priordy, Aberhonddu.



Twlc mochyn 'cwch gwenyn' crwn yn Llanofor Uchaf. Llund © Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys 21762



Dyma'r math mwyaf cyffredin o dylciau mochyn, gyda llety gorchuddiedig yn agor i fuarth. Llund © Sam Hale



Yn ystod yr Ail Ryfel Byd buddsoddodd Pwyllgor Gwaith Amaethydd y Rhyfel Sir Frycheiniog mewn ffermydd moch (fel yng Nghefnmachllys, Talach-ddu ychydig y tu allan i ffin y Parc Cenedlaethol), a wasanaethod gan swil o'r barics milwrol yn Aberhonddu. Llund © Sam Hale



Y tylciau wedi'u hadnewyddu ym Melin y Priordy, Aberhonddu gydag iard frics – sylwch fod adrannau'r gorlan wedi'u colli. Daethpwyd â'r peiriant bwydo haearn bwrw yn y wal i'r safle o iard adfer leol. Llund © Sam Hale

CWNINGAROEDD

Roedd cwingnod yn cael eu ffermio o'r cyfnod canoloesol mewn cwingnaroedd, yn wreiddiol fel bwyd moethus ac o'r 16^{eg} ganrif ar raddfa fasnachol (gweler Williamson 2007. Adeiladwyd twmpathau gobennydd pridd er mwyn cadw eu tyllau, ac roeddent wedi'u hamgylchynu gan gaeau â waliau neu ffensys.

Mae'r Parc Cenedlaethol yn un o'r ardaloedd, un arall yw Dartmoor, lle parhaodd ffermio cwingnod masnachol i mewn i'r 19^{eg} ganrif a hyd yn oed dechrau'r 20^{fed} ganrif, ymhell ar ôl iddo beidio â bod yn fasnachol hyfyw mewn llawer o rannau eraill o Ynysoedd Prydain. Roedd hyn yn dilyn gwerthu a chau rhan o Fforest Fawr Brycheiniog ym 1819, ac wedi hynny sefydlwyd tair fferm gwingnod ar weundir ger Ystradfellte. Roedd Fferm Gwingnod Pant Mawr yn ymestyn dros 1,714 erw o weundir, wedi'i hamgáu gan wal gerrig sychion gref, ac roedd ganddi o leiaf 80 twmpath clustog gyda phyllau a chorlannau cysylltiedig.

Roedd cwingnwyr yn magu cwingnod nid yn unig ar gyfer cig ond hefyd ar gyfer eu crwyn. Roedd gan y Gelli Gandryll nifer fach o ffatroedd a oedd yn darparu crwyn i'r fasnach ddillad, a diau y byddai'r farchnad barod hon wedi annog tirfeddianwyr ac entrepreneuriaid i sefydlu busnesau yn yr ardal. Mae ardal ychydig y tu allan i'r dref ar lan Afon Gwy, o'r enw 'The Warren', wedi'i darlunio ar fap Arolwg Ordnans dyddiedig 1891 (cofnodion Coflein: NPRN 24385 (Pant Mawr, 84911 (Crai, 84384 (Cefn Cul Daeth y cwingnaroedd i ben yn y 1860au a dychwelodd yr ardal yn dir pori garw.



Clostir, twmpathau clustog a thrapiau pydew sy'n rhan o'r fferm gwingnod enfawr (1,714 erw) ym Mhant Mawr, Ystradfellte. Am luniau a mwy o fanylion gweler Coflein NPRN 24385. Delwedd © Google Earth.

STORFEYDD GWREIDDLYSIAU a STORFEYDD OER

Mae'r rhain yn ystafelloedd neu seleri ar gyfer storio a chadw cynnyrch llaeth oer, tatws a gwreiddlysiau, gyda'r olaf yn cael ei gyflwyno'n eang fel rhan o gylchdroadau cnydau gwell ac ar gyfer bwydo gwartheg ar ffermydd o ddiwedd y 18^{fed} ganrif. Y rhai â thoeau carreg corbelaidd neu gromennog o frics sydd fwyaf tebygol o fod wedi goroesi.

Mae storfeydd gwreiddlysiau i'w cael yn fwyaf aml yn gysylltiedig â ffermdai a thai gwartheg ar ffermydd, tra bod storfeydd â leinin carreg a lled suddedig ar gyfer storio cynnyrch llaeth yn oer yn nodwedd nodedig o safleoedd hafod (Silvester a Hankinson 2013, 59–64. Gellid storio gwreiddlysiau hefyd mewn clampiau, a allai gynnwys ardal wedi'i sgwpio allan o'r ddaear a'i gorchuddio â changhennau, rhedyn a thywyrch (Silvester a Hankinson 2013, 61–62

Mae enghreifftiau o strwythurau carreg bach a ddefnyddiwyd yn ôl pob tebyg fel storfeydd oer yn ystod misoedd yr haf, yn cynnwys siambr garreg Cwm Sere yn y Bannau gogleddol ac, yng Nghwm Crew i'r de o brif grib y Bannau, nodwedd wal sych hirsgwar gyda chorneli siamffrog. Mae'n ymddangos bod nifer y strwythurau storfa oer a ddarganfuwyd ar yr hyn y credir eu bod yn safleoedd *hafod* yn arbennig o gyffredin o gymharu â llawer o ardaloedd ucheldir tebyg eraill a astudiwyd (Silvester a Hankinson 2013, 63–64)



Enghraifft o storfa sy'n gysylltiedig ag anheddiad haf, yng Nghwm Sere. Llun © CPAT Rhif y Llun: cs95-063-0031

CLAMP SILWAIR a THYRAU

Mae'r strwythurau hyn yn cynnwys cynwysyddion aerglos ar gyfer storio glaswellt wedi'i dorri'n ffres ac i ganiatáu ei droi'n silwair. Datblygwyd silwair am y tro cyntaf yn y 1880au, ar ôl ei ddefnydd cychwynnol mewn mannau eraill yn Ewrop, ac roedd ganddo'r fantais dros wair o ran rhoi'r cyfle i dorri a storio glaswellt ar gyfer swmp borthiant heb berygl o dywydd gwael neu amodau storio yn difetha'r cnwd.

Mae clampiau silwair yn strwythurau waliau brics neu goncrit, lle mae'r glaswellt wedi'i dorri'n cael ei osod ac yna ei orchuddio. Weithiau maent o fewn adeilad â tho ond yn aml yn yr awyr agored, a gellir eu dylunio fel y gellir mynd at un pen y clamp o dir uwch. Mae tŵr silwair – lle mae cywasgu'r glaswellt wedi'i dorri'n cael ei achosi gan ddisgyrchiant – yn adeiledd uchel. Cyflwynwyd tyrau seilos o'r Unol Daleithiau ym 1901, ond ni chawsant eu defnyddio'n gyffredinol tan ar ôl yr Ail Ryfel Byd.

LLETY DEFAID

Mae tystiolaeth archaeolegol a dogfennol eang o dai defaid ar ystadau mynachaid a seciwlwr canoloesol yng Nghymru. Er ei bod yn ymddangos bod y rhan fwyaf o strwythurau sy'n gysylltiedig â defaid yn dyddio o'r 18^{fed} neu'r 19^{eg} ganrif, mae'n bosibl nad yw llawer o'r cyfnod cynharach wedi'u cydnabod.

Mae corlannau defaid crwn neu weithiau sgwâr â waliau sych wedi'u gwasgaru ar dir uwch ar draws y Parc Cenedlaethol, naill ai fel strwythurau ungel neu amlgel: gallai'r olaf, fel yn Eryri, fodloni'r angen i ddidoli'r defaid i wahanol berchenogaeth (Silverster a Hankinson 2013, 61–69. Mae'n bosibl bod y niferoedd uwch o lochesi a godwyd ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif yn adlewyrchu'r angen i gysgodi'r bridiau gwell a oedd yn llai addas i amodau lleol (Silverster a Hankinson 2013, 69. Gwnaed tyllau (a adwaenir yn lleol fel 'lunky') mewn waliau cerrig i ganiatáu defaid ac ŵyn i mewn i gaeau cyfagos i gael y gorau o'r glaswellt newydd cyn y gwartheg.

Mae golchiadau defaid ar gyfer glanhau'r gwlan cyn ei gneifio hefyd i'w cael ar draws y Parc Cenedlaethol (Silverster a Hankinson 2013, 69–70). Roedd golchi defaid yn aml yn cael ei wneud mewn pyllau neu nentydd lle gallai'r cwrs dŵr gael ei ddyfnhau'n artiffisial neu godi mur neu, yn fwy anarferol, mewn tanciau a adeiladwyd yn arbennig. Gall corlannau gael eu sianelu tuag at ymyl y dŵr. Rhaid gwahaniaethu rhwng golchi a 'dipio' sydd wedi'i gynllunio i leihau plâu a chlefydau. Cyn defnyddio triniaethau cemegol, a gyflwynwyd o'r 1830au ond a ddaeth yn gyffredinol yn gynnar yn yr 20^{fed} ganrif yn unig, roedd defaid yn cael eu hamddiffyn rhag llau a chlafr trwy eu halltu, a oedd yn golygu rhoi tar wedi'i ferwi a gwr.

Roedd ysguboriau, pan oeddent yn wag, yn cael eu defnyddio weithiau ar gyfer cneifio a didoli'r gwlan. Roedd cruoedd yn aml yn cael eu storio mewn lloffttydd llawr cyntaf, gan gynnwys mewn ysguboriau pan nad oeddent yn cael eu defnyddio i storio grawn, a lloriau uchaf ffermdai (Gibbs 1879, 42-3.



Corlan ddefaid amlgellog yn orwen ar Giedd (chwith) a Nant Coetgae. Llundiau © Nick Jones (chwith) ac o Geograph, © Alan Bowring ac wedi'i drwyddedu i'w haildefnyddio dan Drwydded Creative Commons



Mae corlannau o'r 20^{fed} ganrif wedi goroesi yn y Parc Cenedlaethol. Mae dau strwythur mawr wedi goroesi yn ardal Fforest Fawr rhwng Crai, Heol Senni, ac Ystradfellte. Llund © Sam Hale

LLADD-DAI

Roedd lladd ar fferm yn aml yn cael ei wneud y tu allan yn hytrach na defnyddio adeilad penodol. Lle mae adeiladau o'r fath yn bodoli nid oes ganddynt unrhyw nodweddion allanol nodweddiadol ond mae'n bosibl iawn y bydd gan y tu mewn nenfwd uchel, yn aml gyda bachau, olwyn i godi carcasau a sianeli draenio yn wyneb y llawr. Nid oes unrhyw ladd-dai penodol wedi'u nodi yn y Parc Cenedlaethol er bod enghreifftiau o ladd-dai masnachol hanesyddol yn Nhrefynwy a'r Fenni gerllaw (cafodd yr olaf, er gwaethaf ei brinder, ei ddmchwel yn ddiweddar. Ceir tystiolaeth achlysurol yn gysylltiedig â lladd yn y marciau miniogi cyllyll ar risiau/trothwyon carreg allanol yr adeiladau sy'n wynebu buarth y fferm. Gall tystiolaeth ar gyfer halltu a pharatoi anifeiliaid a laddwyd oroesi mewn ffermdai.

STABLAU

Mae stabl yn adeilad, neu'n rhan o adeilad, ar gyfer cadw ceffylau a'u harneisio a'u taclau. Gellir gwahaniaethu rhyngddynt a beudai oherwydd drysau uchel a chymharol gul, a ffenestri ar gyfer gwell golau ac awyru. Maent naill ai wedi'u hintegreiddio ag adeiladau gwaith eraill, yn enwedig ysguboriau, neu'n cael eu canfod yn llai cyffredin fel adeiladau ar wahân. Adeiladwyd stablau unllawr, yn aml gydag awyrellau crib haearn bwrw, o ddiwedd y 19^{eg} ganrif.

Roedd ceffylau wedi disodli ychen i raddau helaeth fel anifeiliaid gwaith erbyn diwedd y 18^{fed} ganrif. Roedd gan y mwyafrif o ffermydd, ac eithrio'r rhai lleiaf, geffylau, a chynyddodd y niferoedd o ddiwedd y 18^{fed} ganrif oherwydd defnydd ehangach o erydr ysgafn a pheiriannau eraill a bwerwyd gan geffylau ar gyfer trin, cynaeafu a phrosesu crydau (Edmunds 1957, 53. Ac eithrio'r ffermydd â'r mwy yn y dyffrynnoedd isaf, dim ond un neu ddau o geffylau oedd gan y mwyafrif o ffermydd ar gyfer aredig, cartio a marchogaeth.



Mae'r ffenestron gain yn dangos bod yr adeilad bychan hwn o ddechrau'r 19^{eg} ganrif wedi'i ddefnyddio fel stabl ceffylau marchogaeth. Llundun © Jeremy Lake



Stablau gydag ysgubor uwchben ynghlwm wrth y tŷ, Fferm Priory Mill, Aberhonddu. Llundun © Sam Hale



Rhes sefydlog fawr ym mhen gogleddol Troedfrynau Dyffryn Gwy. Llundun © Jeremy Lake



Mae'r rhes stablau llofft gain iawn o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif neu ddechrau'r 18^{fed} ganrif ym Mhen-pont gyda cherbyty, wedi'i adfer gyda waliau lliw gwngalch tua 2000. Mae gan ffasâd ffurfiol y stablau ddau fae allanol sy'n cael eu trin fel tyrau pafiliwn â tho pyramid ac mae'r tri bae canol wedi'u pedimentu ac wedi'u taflunio ychydig. Llun © Sam Hale

Tu mewn stabl

Roedd stondinau i geffylau naill ai'n wynebu'r waliau talcen neu'n wynebu un wal ochr, a'r trefniant olaf i'w weld ar ffermydd mwy. Yn aml mae lloriau carreg neu goblau mewn stablau ac yn aml byddent yn cael eu hailosod gyda brics peirianyddol yn goleddu i sianel ddraenio. Roedd stondinau'n darparu mynediad i bresebau, cafnau yfed a rhastal, wedi'u gosod yn fertigol fel na fyddai unrhyw lwch yn disgyn i lygaid ceffylau. Mae pegiau ar gyfer harnais a thac yn nodwedd arall, a hefyd cilfachau ar gyfer lampau, brwshys meithrin perthynas amhrifodol, meddyginiaethau ac ati. Gellid darparu blychau rhydd hefyd ar gyfer ceffylau hacni, ar gyfer tynnu trapiau ac ar gyfer marchogaeth.



Tu mewn i stabl yn Sir Frycheiniog gyda llofft wedi'i chynnal ar bolion cyll, ynn a draenen wen. Tyllau yn erbyn y wal ar gyfer gollwng gwair i'r presebau (tu ôl i'r byrnau gwair). Llun © Sam Hale



Tu mewn i'r stabl. Llun © Sam Hale

3 Crynodebau Ardal



Rhan 3

Crynodebau Ardal

Yn yr adran hon rydym wedi nodi sut mae ffermydd yn cyfrannu at gymeriad tirweddau amaethyddol ar draws y Parc Cenedlaethol. Mae'r fframwaith a gynigir gan Asesiad Cymeriad Tirwedd Bannau Brycheiniog wedi'i ddefnyddio i lywio'r Crynodebau Ardal a nodir yn yr adran hon. Mae Asesiad Cymeriad Tirwedd Bannau Brycheiniog yn defnyddio LANDMAP, y cronfeydd data gofodol a ddefnyddir i lywio penderfyniadau cynaliadwy a chynllunio adnoddau naturiol yng Nghymru, er mwyn nodi a disgrifio amrywiadau yng nghymeriad y dirwedd, a'r prosesau naturiol a diwyllianol sydd wedi dylanwadu arno. Mae mapiau a chyfres o broffiliau ar gyfer pob un o'r pymtheg Ardal Cymeriad Tirwedd (LCA o fewn y Parc Cenedlaethol i'w gweld yma: <https://bannau.cymru/cynllunio/strategaeth-a-pholisi/asesu-cymeriad-y-dirwedd/>).

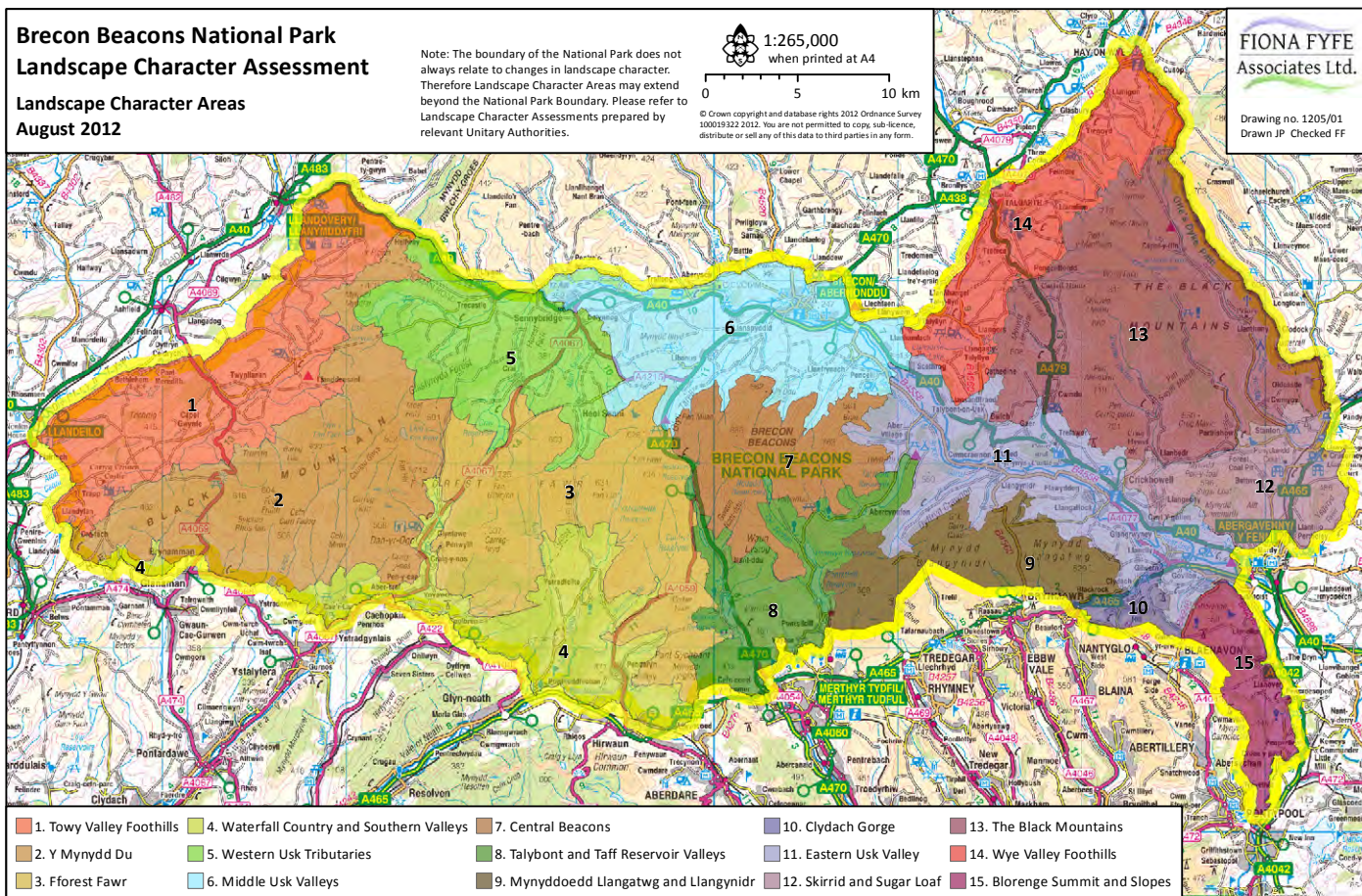
Gellir dod o hyd i ragor o wybodaeth am gymeriad hanesyddol rhai ardaloedd o fewn y Parc Cenedlaethol hefyd mewn adroddiadau Nodweddu Tirweddau Hanesyddol a luniwyd ar gyfer y Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol Arbennig yng Nghymru (<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol>):

- gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd a Phowys ar gyfer 36: Dyffryn Gwy Canol, 48: Dwyrain Fforest Fawr a Mynydd-y-glôg a58: Canol Dyffryn Wysg: Aberhonddu a Llan-gors – gweler https://www.cpat.org.uk/projects/longer/histland/w_histla.htm
- gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed ar gyfer y Mynydd Du a Myddfai ac ar gyfer Dyffryn Tywi sy'n ffinio ag ymyl gorllewinol y Parc – gweler <https://www.dyfedarchaeology.org.uk/wp/cy/discovery/projects/historic-landscape-characterisation/>
- gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg-Gwent ar gyfer Glyn Clydach a Blaenafon – gweler http://www.ggat.org.uk/cadw/historic_landscape/main/cymraeg/historical_cym.html

Mae astudiaethau achos lle'r ydym wedi cymryd ardal arwahanol ac wedi dadansoddi natur a dosbarthiad y ffermydd o'i mewn wedi'u cyflwyno ar gyfer rhai o'r Ardaloedd Cymeriad Tirwedd. Yn syml, crynhoir yr hyn a gofnodir ac a wyddys am bob ardal o Gofnodion Amgylchedd Hanesyddol ac arsylwi yn y maes, ac felly gellir ei ystyried yn wahoddiad i waith ymchwil manylach.

Mae'r ardaloedd a nodir yn yr adran hon yn canolbwyntio ar dirweddau'r ucheldir a'r cyrion ucheldirol, a dyffrynnoedd sefydlog afon Wysg, Gwy a'i llednentydd, ac afon Tywi i'r gorllewin. Yn hanesyddol, ac fel y dangoswyd yn y ddogfen hon, mae ffermydd wedi elwa ar fynediad i rostiroedd agored sydd i'w cael ar draws y Parc Cenedlaethol ac sy'n rhan annatod o'r Mynydd Du, Ysgyryd a Phen-y-fâl (Ardaloedd 12 a 13) a Chopa a Llethrau'r Blorens (Ardal 15). Tra bod ffermydd haf a ffermydd anghyfannedd i'w cael ar y rhostiroedd agored, mae ffermydd traddodiadol bron yn absennol ohonynt. Am y rheswm hwn nid ydym wedi ystyried fel tirweddau amaethyddol ardaloedd Y Mynydd Du (2), Fforest Fawr (3) a'r Bannau Canolog (7).

- Troedfrynau Dyffryn Tywi (Ardal 1), sydd â dwysedd uchel o safleoedd fferm hanesyddol, llawer ohonynt yn ymwneud â phatrymau caeau a sefydlwyd erbyn yr 17^{eg} ganrif, ond ychydig iawn o adeiladau a gofnodwyd o'r cyfnod hwn.
- Y cymoedd deheuol (Ardaloedd 4, 8, 9, 10 a 15), sydd wedi cael eu dylanwadu gan agosrwydd y ffermydd hyn i gymoedd diwydiannol de Cymru.
- Dyffrynnoedd Wysg a Gwy a'u llednentydd (Ardaloedd 5, 6, 11 a 14), sydd â dwyseddau uwch o ffermydd o'r 15^{fed}-17^{eg} ganrif wedi'u gosod o fewn caeau a amgaewyd yn bennaf erbyn yr 17^{eg} ganrif, ac sy'n dangos cyferbyniad eang rhwng y ffermydd mwy a thirweddau ystadau'r prif ddyffrynnoedd afonydd a thirweddau'r ucheldir a'r cyrion ucheldirol lle'r oedd magu gwartheg yn rhan llawer pwysicach o fywyd ffermio.
- Y Mynydd Du, Ysgyryd a Phen-y-fâl (Ardaloedd 12 a 13), sy'n nodedig mewn cyd-destun rhanbarthol a Phrydeinig am y nifer uchel o dai hirion, tai ac ysguboriau o'r 15^{fed}-17^{eg} ganrif, ac am ei amrywiaeth eang o wahanol fathau o gynlluniau fferm ac adeiladau fferm.



Troedfrynau Dyffryn Tywi (LCA 1)

This Mae'r ardal hon yn ffurfio rhan orllewinol y Parc Cenedlaethol ac yn cynnwys y tir rhwng Mynydd Du a Chwm Tywi gan gynnwys pentrefi Myddfai a Llandeusanant. Mae tir fferm yn frith o gefnennau isel, tiroedd comin agored gynt, a choetir hynafol.

Mae hon yn ardal gymhleth o aneddiadau gwasgaredig, gyda rhai ardaloedd o gaeau afreolaidd hynafol, clostiroedd ofoidau nodedig a all fod yn dyddio o'r cyfnod canoloesol neu hyd yn oed yn gynharach ac ardaloedd o amgáu rheolaidd sydd wedi disodli llawer o ardaloedd o ffriddoedd prysglog garw a ddangosir ar fapiau hanesyddol. Mae ganddi nifer llawer is o adeiladau a gofnodwyd cyn y 19^{eg} ganrif nag mewn mannau eraill yn y Parc Cenedlaethol. Mae hyn yn adlewyrchu natur gyffredinol gwelliannau ac ad-drefnu yn y 19^{eg} ganrif, ac mae hefyd yn awgrymu, fel mewn rhannau eraill o Sir Gaerfyrddin, nad oedd y stoc adeiladau cynharach mor hyblyg i newidiadau mewn defnydd. Mae'r dystiolaeth o adeiladau cynharach wedi'i chyfyngu'n bennaf i rai ffermydd llinellol (sy'n cynnwys rhai tai hirion, ysguboriau a ffermydd cartref ystadau bonedd. Mae ffermydd bach gydag adeiladau fferm i un neu ddwy ochr i fuarth yn gyffredin iawn, gyda rhai o'r rhain yn ffurfio cynllun L rheolaidd. Datblygodd ffermydd gydag adeiladau a buarthau gwasgaredig (cynlluniau gwasgaredig) lwybrau ar bob ochr yn arwain at bocedi o ffriddoedd a Mynydd Du, yn aml gyda sawl iard ar gyfer casglu a rheoli da byw. Mae ffermydd cwrt mwy, gan gynnwys rhai â dwy iard neu fwy, wedi'u crynhoi mewn ardaloedd â ffermydd a chaeau mwy, i'r de, i'r gogledd ac i'r gorllewin o'r ardal. Mae ysguboriau a melinau yd yn tystio i bwysigrwydd ffermio cymysg i mewn i'r 19^{eg} ganrif, ond arweiniodd y dirywiad ym mhrisiau yd a'r galw cynyddol am laeth hylifol a allforiwyd ar y rheilffordd at gynnydd aruthrol o ddiwedd y 1860au yn nifer y gwartheg a lleihad mewn cynhyrchu menyn a chaws – yn gyflawn yn yr ardaloedd mwy anghysbell erbyn y 1930au (Davies a Miller 1954, 539).

Mae'r ardal hefyd yn wasgaredig gydag olion llawer o ffermydd bach a thyddynnod a adawyd yn segur yn y cyfnod hwn (Wheater 2015. Roedd llawer o'r rhain wedi'u cynnal gan ddiwydiannau gwledig megis cynhyrchu brethyn ar ffermydd (a ddisodlwyd yn ddiweddarach gan felinau gwlan, chwarela a gweithgynhyrchu calch ar gyfer amaethyddiaeth a'r diwydiannau haearn a phlwm, yn arbennig o bwysig o ddiwedd y 18^{fed} ganrif. Mae ffermydd bychain bellach wedi'u clystru mewn ardaloedd o dir uchel gyda phriddoedd tlotach lle datblygodd diwydiannau gwledig hefyd, megis o amgylch y felin a'r efail yn Llandyfân a'r chwareli calchfaen ger Dre-fach i'r de o Landeilo.



Golygfa tuag at Pen Carreg, Llanddeusant. Llun © Jeremy Lake

Twynllanan

Mae Afon Sawdde yn llifo ar hyd ochr ddeheuol y map hwn, tua'r gorllewin o'i tharddiad ar y Mynydd Du, ac yn pweru dwy felin wlân ac a oedd, fel mewn mannau eraill yn yr ardal hon, yn nodi'r cynnydd mewn cynhyrchiant mwy canoledig a dirywiad gwehyddu ar ffermydd a bythynnod. Mae'r patrwm o gaeau, coetir, cyrsiau dŵr toreithiog a thir agored yn nodweddiadol o'r ardal hon: mae clostroedd afreolaidd ac ofoidau yn dynodi proses dameidiog o gymryd i mewn tir amaeth o'r cyfnod canoloesol ac ad-drefnwyd y caeau mwy yn ddolydd a thir â'r ymhellach ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif. I gyd-fynd â hyn mae'r cyferbyniad rhwng rhai o'r grwpiau gwasgaredig yn y man cyfarfod ar y llwybrau a'r grwpiau cwrw mwy sy'n ymwneud â chaeau rheolaidd wedi'u had-drefnu. Dim ond dau safle, fodd bynnag, sydd ag adeiladau wedi'u cofnodi yn dyddio o'r 16^{eg}-17^{eg} ganrif - Llwyn-fon (1), tŷ bonedd, Bedwhirion (2) sydd o bosibl yn dŷ hir a addaswyd ym 1796 a thŷ bonedd arall ym Mhant Hywel (3). Datblygodd rhai tyddynnod yn y 19^{eg} ganrif (e.e. 4). Map Arolwg Ordnans o c.1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partïon mewn unrhyw ffurf.

Y CYMOEDD DEHEUOL

Mae ffermio ar lethrau'r ucheldir sy'n wynebu'r de yn ymestyn o'r Mynydd Du yn y gorllewin i'r Blorens yn y dwyrain wedi'i ddylanwadu mewn rhyw ffordd neu'i gilydd gan agosrwydd y ffermydd hyn at gymoedd diwydiannol de Cymru. Lleolir ffermydd hyn o fewn clostiroedd afreolaidd eu siâp yn dyddio o'r 17^{eg} ganrif. Cymerwyd llawer o dir garw ar gyfer amaethyddiaeth o'r 18^{fed} ganrif gan ffermydd a thyddynnod, a oedd yn cael eu cynnal gan gyflogaeth mewn diwydiannau lleol. Yn y 19^{eg} ganrif cynyddodd y galw am gynnyrch yn aruthrol ym Merthyr Tudful gyda'r cynnydd syfrdanol yn y boblogaeth yn ystod ehangiad dramatig y gweithfeydd Haearn yng Nghyfarthfa a Dowlais a'u gweithgareddau mwyngloddio cysylltiedig. Roedd gan y gweithfeydd eu stadau helaeth eu hunain. Roedd yna hefyd ffermydd 'glofeydd', sef grwpiau o ffermydd mynydd bach a oedd yn cael eu rhentu gan y cwmnau glo i fwydo merlod pwll, defaid a gwartheg. Roedd tenantiaid bychain y ffermydd mynydd yn gwneud caws i'w werthu i'r glowyr. Dim ond cyfran fach o'r bwyd yr oedd ei angen ar y boblogaeth glofaol a gweithfeydd haearn y gallai ardal y maes glo ei gynhyrchu, gyda'r mwyafrif o'i ofynion wedi eu diwallu o'r tu allan i'r ardal, yn aml o Fro Morgannwg, ond hefyd cynnyrch fel menyn o Sir Frycheiniog (Howell 1986, 95-6. Mae colled sylweddol o ffermydd yn yr ardal hon oherwydd lefelau uchel o anghyfannedd yn y 19^{eg} ganrif a chlirio tir yn yr 20^{fed} ganrif ar gyfer adeiladu cronfeydd dŵr a sefydlu planhigfeydd coedwigaeth.

LCA 4: Gwlad y Sgydau a Chymoedd y De

Mae'r ffermydd traddodiadol sydd wedi goroesi wedi'u gosod o fewn patrwm o gaeau afreolaidd a lled-reolaidd. Mae'r rhain yn deillio o broses tameidiog o amgáu a chytrefu gan goetir, ac o dir garw a ddarganfuwyd ar ymyl y Mynydd Du ac sydd wedi'i wasgaru ar draws y tir uwch o amgylch anheddiad llai Ystradfellte, gyda'i eglwys wedi'i hailadeiladu yn yr 16^{eg} canrif. Trawsnewidiwyd llawer o'r ardal hon gan effaith diwydiant – yn enwedig cloddio a llosgi calch i'w ddefnyddio fel fflwcs i wneud haearn a phrosesau eraill yn yr ardaloedd diwydiannol i'r de – ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif. Gadawyd llawer o ffermydd ar ddiwedd y 19^{eg} ganrif a'r 20^{fed} ganrif.

Mae tai o'r 17^{eg} ganrif ac o bosibl cynharach, rhai yn deillio o dai hirion, wedi'u crynhoi o amgylch dyffrynnoedd yr afon i'r de. Mae ffermydd yn yr ardal hon, gan gynnwys rhai gyda thai hirion a chynlluniau gwasgaredig yn y man cyfarfod i lwybrau, yn aml wedi'u gosod o fewn llociau ofoidau wedi'u cerfio allan o goetir; mae rhai o'r rhain wedi cadw amlinellau llain-gaeau canoloesol, gyda therfynau llawn rhywogaethau a choetir hynafol. Roedd ffermydd yn aml yn cael eu had-drefnu gyda ffiniau syth ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif ochr yn ochr â datblygiad ystadau o ffermydd cwrt mwy gydag ysguboriau, stablau, ydlofftydd a llety gwartheg o amgylch buarthau.



Grŵp gwyngalchog o adeiladau o ddechrau'r 19eg ganrif yng Nglyn Tawe. Llun gan Geograph, © Gareth James ac wedi'i drwyddedu i'w aildefnyddio dan Drwydded Creative Commons

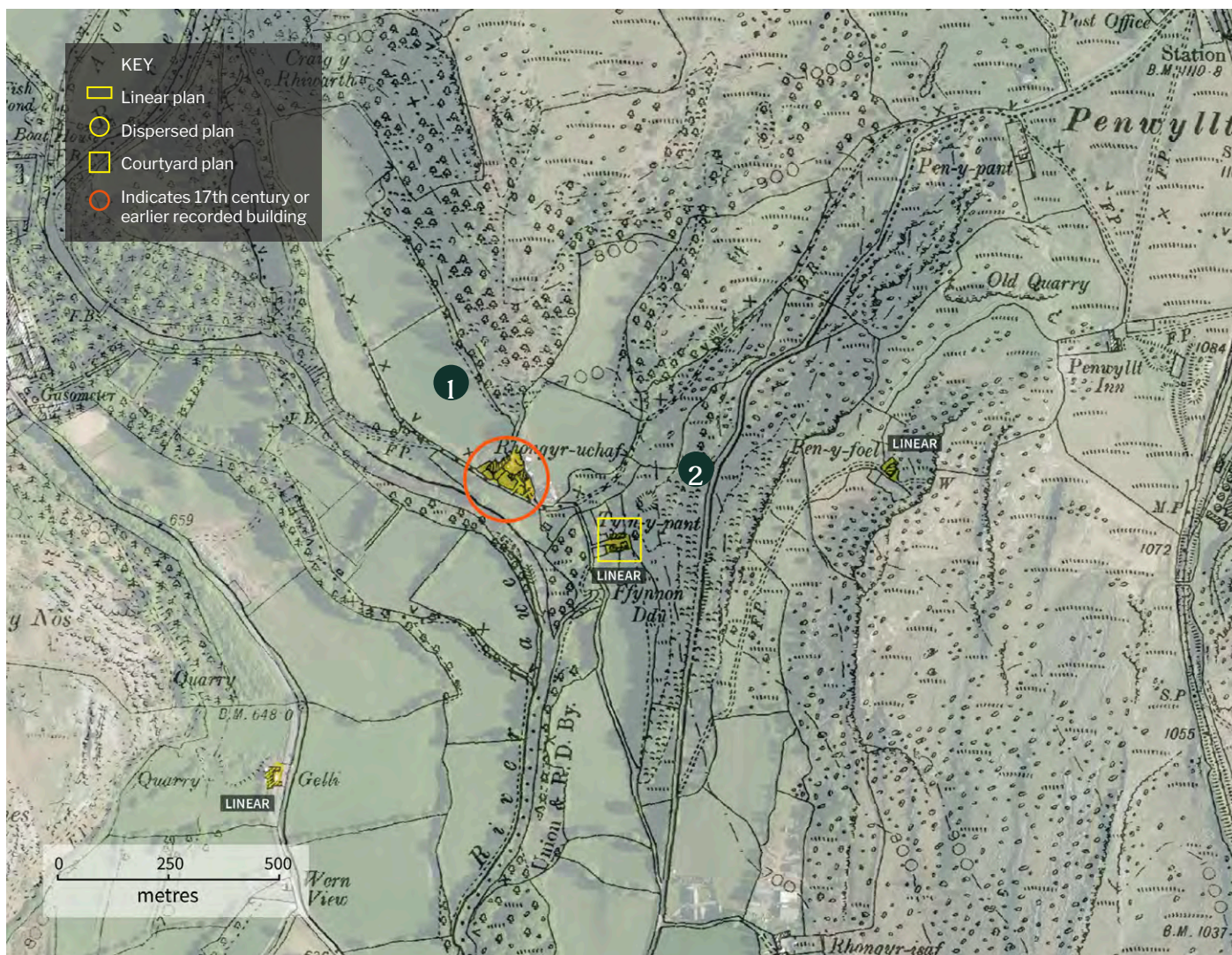


Gelli, a leolir i'r de o Graig-y-Nos. Roedd chwarel fechan ac odyn galch ychydig y tu ôl i gadwyn y fferm. Mae'r ystod cynllun U cryno yn cynnwys ysgubor, cerbyty croes, beudy, ac (ychydig allan o'r golwg) dau dwlc mochyn. Llundun © Sam Hale



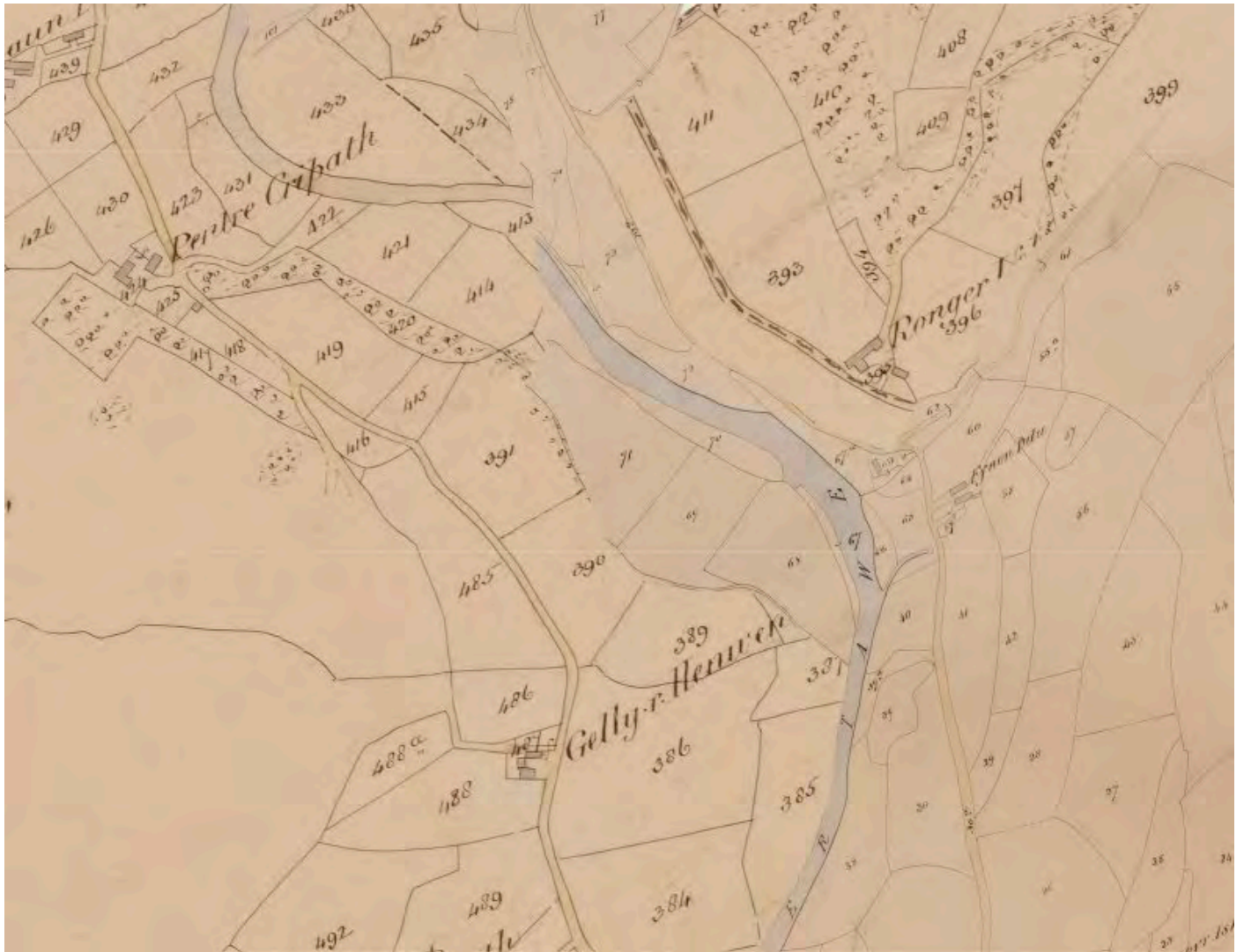
Pant-y-Wal, Craig-y-Nos – ffermdy ar wahân ac ysgubor ddyrnu gwyngalch wedi'u gosod ymhlith adeiladau diweddarach islaw Cribarth sydd wedi'u cloddio'n helaeth ac sy'n cael ei groesi gan hen dramffyrdd. Llundun © Sam Hale

Ffermydd ar raddfa fach sy'n dominyddu gweddill yr ardal hon, ac maent yn gysylltiedig â rhai caeau afreolaidd a rhai wedi'u had-drefnu, a rhai ardaloedd o dir ffermio hŷn wedi'u gosod fel blociau o gaeau. Yn y dyffrynnoedd uchaf mae'r rhain wedi'u lleoli rhwng tir fferm hŷn a thir garw blaenorol, ond mae caeau hefyd wedi'u gwasgaru rhwng ardaloedd o dir garw, y mae rhai ohono wedi'i amgáu yn y 19^{eg} ganrif ac wedi'i ailblannu â chonifferau. Er bod rhai o'r caeau hyn yn dyddio o'r cyfnod canoloesol, mae'n debygol bod llawer ohonynt yn dyddio o ddiwedd y 18^{ed} neu'r 19^{eg} ganrif, a'u ffurfiau afreolaidd yn deillio o broses dameidiog ac organig o gymryd tir ymylol a yrrwyd gan dyddynwyr a ffermydd bach yr oedd eu deiliaid yn ychwanegu at eu hincwm o sgil-gyflogaeth mewn diwydiant.



Pen-wyllt, Tawe Valley, Ystradgynlais

Mae cloddio a phrosesu dwys ar y calchfaen, a allforiwyd ar hyd tramffyrdd yn gynnar yn y 19^{eg} ganrif, wedi trawsnewid ardal fawr o'r hen borfeydd mynyddig yn yr ardal hon. Cafodd llawer ohono ei losgi a naill ai ei allforio i'r de i'w ddefnyddio mewn diwydiannau neu ei ddefnyddio fel gwrtaith. Mae'r tirweddau ucheldirol hyn hefyd yn frith o olion gwrthglawdd a rwbel o gloddiau caeau cynharach a llwyfannau adeiladu ffermydd a hafodydd. Roedd ffermydd fel arfer wedi'u lleoli ar hyd llwybrau (dangosir y rhai a ddangosir ar fapiau degwm y 1840au mewn melyn) a gyda mynediad hawdd i ddolydd glan afon, tir pori a chaeau âr. Mae'n debygol bod Rhongyr Uchaf (1) yn safle o'r 16^{eg} ganrif neu'n gynharach, ac mae wedi'i leoli ar un ochr i lwybrau ac ar bob ochr iddynt. Mae'n debygol iddo gychwyn fel tŷ hir a chafodd ei ailadeiladu'n sylweddol ar ddechrau'r 19^{eg} ganrif; mae gan yr ysgubor garreg ddyddiad o 1839 ond mae ganddi hefyd seiliau a gwaith maen cynharach, ac ailadeiladwyd y beudy a'r stablau a oedd ynghlwm wrth y tŷ gyda brics melyn a ddefnyddiwyd ar gyfer ei agoriadau ar ddiwedd y 19^{eg} ganrif. Roedd Tyn-y-pant (2) yn cynnwys fferm linol gydag ysgubor ar ei hochr ogleddol yn wynebu iard. Trowyd yr ysgubor yn fythynnod ar gyfer gweithwyr chwarel yn y 1900au cynnar a dymchwelwyd y ffermyd. Mae rhan o Reilffordd Castell-nedd ac Aberhonddu a osodwyd gyntaf ym 1862 i'w gweld i'r dwyrain. Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021



Map degwm 1846, yn dangos y caeau a'r llwybrau o amgylch Rhongyr Uchaf. Daw hwn o gasgliad Mapiau Degwm Cymru sydd bellach yn cael ei gynnal gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru (<https://lloedd.llyfrgell.cymru>)



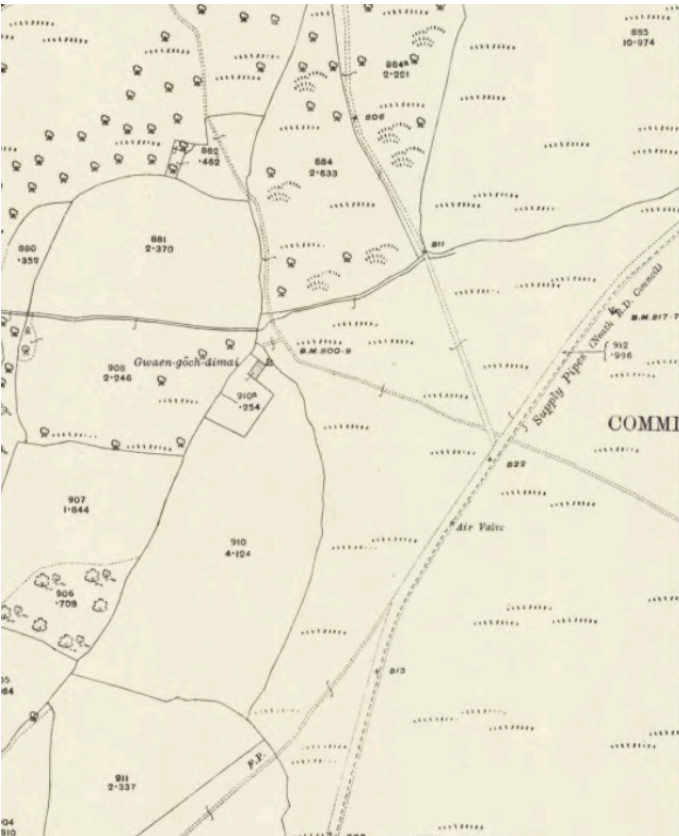
Yr ysgubor yn Rhongyr Uchaf, gyda charreg ddyddio o 1839 ond gyda sylfeini cynharach i'w gweld ar gyrsiau isaf y gwaith maen. Llundun © Jeremy Lake



Gwernblaedda, Ystradfellte. Adeiladau llinellol gydag ysgubor ddyrnu y tu ôl. Mae'n bosibl i'r adeilad ddechrau fel tŷ hir o'r 17^{eg} ganrif, mae'r beudy yn dal i fodoli a'r tŷ wedi'i ailadeiladu ond yn dal i fod ynghlwm wrtho. Llundun © Sam Hale



Gwaen-gôch dimai. Mae'r fferm linol fechan iawn hon yn cynnwys tŷ dwy ystafell a beudy neu stabl, sydd bellach yn ysgubor mewn cae. Mae'r olygfa'n dangos drws y llofft wair a ffenestr dân fechan. Fe'i hadeiladwyd tua'r 1850au i 1870au i gaeau afreolaidd eu siâp ar ymyl ardal fawr o dir comin a groeswyd gan y ffordd rhwng Ystradfellte a Phontneddfechan. Llundun © Sam Hale



Gwaen-goch dimai - enghraifft o dyddyn a grëwyd allan o dir caeedig ar dir comin fel y gwelir ar argraffiad iaf map yr AO ac awyrlun. © Hawlfraint y Goron a hawliu cronfa ddata 2021. © Hawlfraint y Goron a hawliu cronfa ddata 2021. © Hawlfraint y Goron a hawliu cronfa ddata 2021



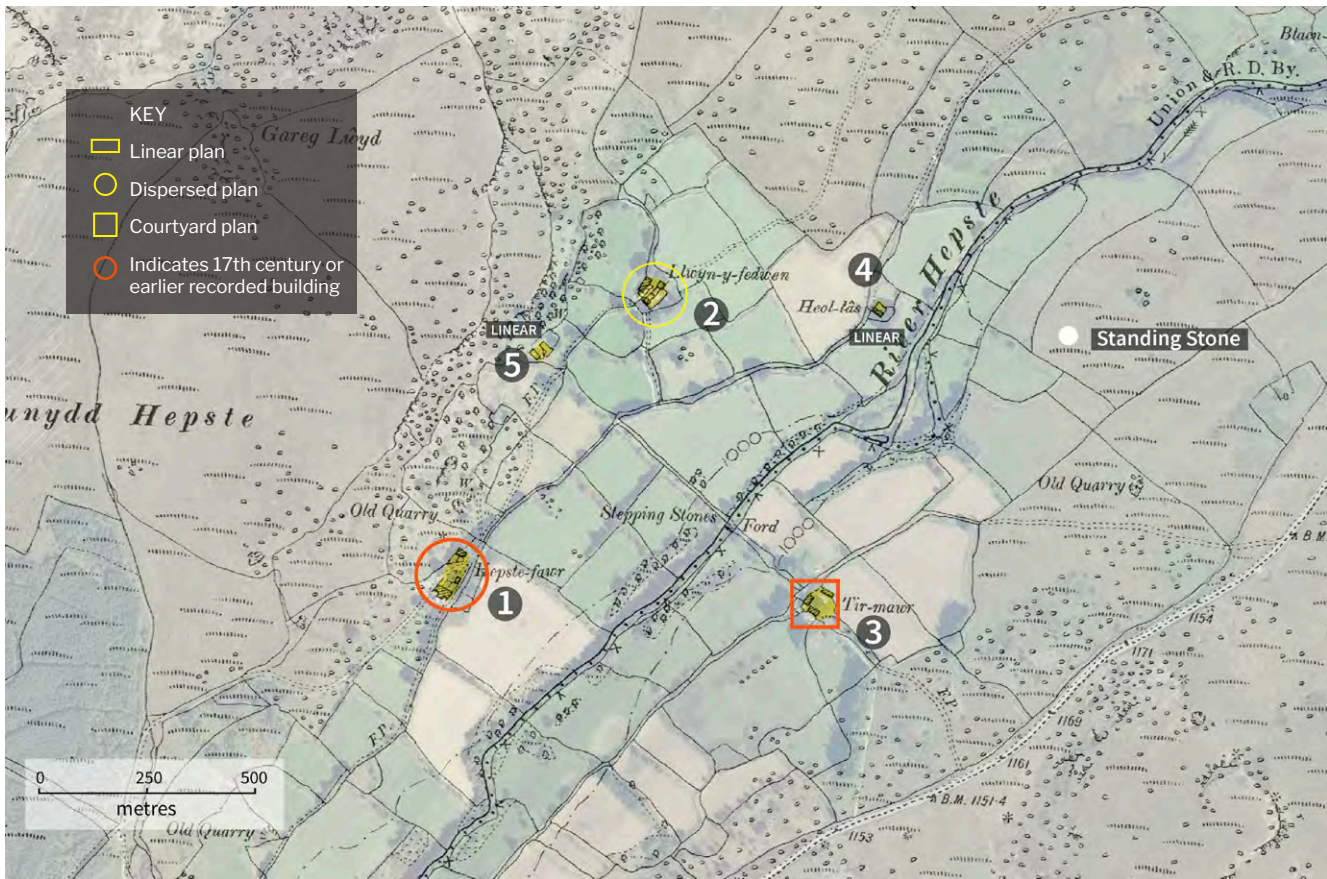
Aber-Llia, Ystradfellte – rhes cynllun L gydag ysgubor gyfunol a beudy gyda llofft uwchben wedi'i osod ar lwybr gyda'r ffermyd ar wahân gyferbyn ar ochr arall y ffordd. Llun © Sam Hale



Tyle-glas yn nyffryn Afon Senni - cwrt agored gyda thŷ ar wahân, ysgubor ddyrnu a beudy, stabl, ydloffft a cherbyty. Roedd llawer o welliant yn dyddio o'r 19^{eg} ganrif fel y dangosir yma ar ochr ddwyreiniol y dyffryn. Ar yr ochr orllewinol mae digonedd o ffermydd llinol a thai hir o hyd gan gynnwys yn y Garn-lwyd a'r Garn-wen gyferbyn â Thyle-glas. Llun © Sam Hale



Golygfa dyffryn Afon Senni tua'r gogledd. Ffermydd a chaeau pori ymhlith gorchudd coetir. Llun © Sam Hale



Dyffryn Hepste

Mae dyffryn Hepste wedi'i gynnwys yn adroddiad Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys ar ardal tirwedd hanesyddol Dwyrain Fforest Fawr a Mynydd y Glog. Nid yw ei briddoedd sydd heb ddraeniad da yn addas ar gyfer amaethyddiaeth â'r, gyda defaid yn pori yn rhagori ar bori gan wartheg o tua 1800 ymlaen. Mae'r dystiolaeth o aneddiadau a safleoedd defodol cynhanesyddol wedi'i chadw orau yn y tir agored, ond mae presenoldeb henebion fel maen hir yr Oes Efydd yn awgrymu bod newidiadau diweddarach wedi cuddio'r dystiolaeth

o ddefnyddio'r dyffrynnoedd. Roedd llawer o gaeau, wedi'u hamgylchynu gan waliau sychion a chloddiau, wedi'u sgwpio o diroedd hela canoloesol y Fforest Fawr, cyn ac ar ôl iddo gael ei brynu gan ystadau'r Goron yn y 1520au. Bwriadwyd i'r caeau llawer mwy gynnwys ardaloedd o dir pori preifat a neilltuedig, fel mewn mannau eraill yn ucheldiroedd Prydain, ac fe'u sefydlwyd erbyn y 18^{ed} ganrif. Ymhellach i fyny'r afon mae'n debyg bod olion cytiau hir wedi goroesi o hafodydd neu borfeydd haf. Mae'n bosibl bod rhai o'r ffiniau mwy syth yn gysylltiedig â draenio ac ad-drefnu tir amaeth yn y 19^{eg} ganrif, ynghyd â'r odynau calch sydd wedi goroesi yn yr ardal a'r amrywiaeth o adeiladau fferm o'r 19^{eg} ganrif gan gynnwys ysguboriau bach ac ysguboriau sy'n bresennol yn Hepste-Fawr (1, gyda thŷ hir) a Thir-mawr a allai fod â thŷ hir cynharach yn ei graidd (2). Mae'n debyg bod gwelyau diogyn ar gyfer tyfu tatws hefyd yn dyddio o'r 19^{eg} ganrif. Mae'r enw a roddir i'r fferm fechan yn Llwynyfedwen (3), sydd wedi datblygu fel cynllun gwasgaredig yn y man cyfarfod o lwybrau, yn trosi fel llwyn bedw, ac felly'n cynnig awgrym o bwysigrwydd coetir yn y dyffryn hwn.

Mae eu henwau, sy'n dynodi mawr neu bwysig, yn dangos mai hwy oedd y ffermydd mwyaf yn y rhan hon o'r dyffryn. Mae Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys wedi awgrymu bod safleoedd o'r enw Heol-las (4), sy'n golygu 'ffordd werdd', yn dyddynnod a ddatblygodd ochr yn ochr â llwybrau i borfeydd mynyddig. Gadawyd y fferm linol fechan hon ar ddiwedd y 19^{eg} ganrif, dim ond ysgubor sydd wedi goroesi, ac mae fferm segur arall (5). Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partïon mewn unrhyw ffurf.

LCA 8: Cymoedd Talybont a Chronfa Taf

Mae ffermydd traddodiadol yn yr LCA hon wedi'u hysgubo i ffwrdd i raddau helaeth gan y cronfeydd dŵr a'u planhigfeydd conwydd cysylltiedig, lle gellir dod ar draws adfeilion ffermydd weithiau. Mae ffermydd a leolir o fewn y clostiroedd 17^{eg} ganrif a chynharach (fel yn rhan ddeheuol Ardal 6) wedi eu cadw orau islaw'r cronfeydd dŵr.

Roedd economi amaethyddol ffermydd yr ardal hyd at ddiwedd y 19^{eg} ganrif yn seiliedig ar ddau neu dri mochyn, gwartheg ar gyfer cynnyrch llaeth, ceirch, ŷd a thatws gyda chnydau gwraidd yn seiliedig ar system gylchdroi tair blynedd. Roedd cynnyrch lleol yn cynnwys wyau, menyng, caws yn ogystal ag unrhyw beth tymhorol gan gynnwys llus, ieir wedi'u trin, riwbob, cyrens duon a swds. Roedd llawer o'r tir uwch yn dir pori garw. Roedd hon yn dirwedd o ffermydd ar raddfa fach gyda gwartheg, magu defaid a merlod mynydd. Roedd cynlluniau ffermydd yn aml yn gyrtiau ar raddfa fach neu'n wasgaredig gyda thŷ, ysgubor, stablau a beudai ar wahân yn aml yn wynebu llwybrau. Roedd gan rai ffermydd mynydd laethdai cegin ar wahân ac yn aml ysgubor maes.

Gyda'r gwaith dŵr newydd yn y 1920au ni chaniatawyd i ffermwyr uwchben y gored dderbyn gadw gwartheg, moch, gwyddau na hwyaid, a gwaharddwyd golchi defaid. Mae adroddiad o'r prosesau a arweiniodd at greu cronfa ddŵr Tal-y-bont a dymchwel ei ffermydd wedi'i ddarparu gan Tipper (1993, 29-48). Ceir disgrifiad rhagorol o'r gwaith o adeiladu'r cronfeydd dŵr yng Nghwm Taf Fawr ac effaith hyn ar y teuluoedd ffermio yn Evans (2014).



Roedd Glyn Collwyn, y dyffryn sy'n arwain i Dal-y-bont, yn dirwedd amaethyddol o ffermydd bach yn pontio'r ardaloedd rhwng ardaloedd diwydiannol deheuol Dowlais a Merthyr, a adnabyddir fel 'y Gweithfeydd', ac Aberhonddu i'r gogledd. Arweiniodd adeiladu cronfa ddŵr Taf Fechan Merthyr ym Mhontsticill (1912-1927) at dymchwel wyth fferm. Erbyn 1924 prynodd Corfforaeth Casnewydd 15 o ffermydd yn orfodol gan greu ystâd 2600 acer er mwyn paratoi'r ffordd ar gyfer creu Cronfa Ddŵr Tal-y-bont yng Nglyn Collwyn. Cytunodd entrepreneuriaid glofa a bragdy Evans-Bevan o Gastell-nedd a oedd â thirddaliadau sylweddol yn Sir Frycheiniog (ac sy'n dal i fod) i werthu Stad Glyn o 967 acer fel rhan o'r 2600 acer. Cafodd y rhan fwyaf o ffermydd eu dymchwel yn y blynyddoedd i ddod ar gyfer y gronfa ddŵr (Tipper 1993, 29-48). Golygfa tuag at fferm yng Nghwm, Pontsticill, wedi'i gosod yn erbyn cefndir o chwarieli. Llun gan Geograph, © Mike Baldwin ac wedi'i drwyddedu i'w aildddefnyddio dan Drwydded Creative Commons



Mae ffermydd yn nyffryn Tal-y-bont sy'n arwain i lawr i Bontsticill yn cynnwys cynlluniau cwrw a llinellol gydag ysguboriau cyfunol, beudai a stablau. Llundain © Sam Hale



Golygfa tua'r gogledd-orllewin, ar draws dyffryn Nant Sere, tuag at ffermdy ymylol ucheldirol ym Mailea ym mhlwyf Dewi Sant Heb ar ymyl deheuol yr ardal hon. Llun © Jeremy Lake

LCA 10: Cwm Clydach

Datblygodd diwydiannu cynnar yr ardal hon, sy'n cynnwys rhan o Safle Treftadaeth y Byd Blaenafon, o'r 17^{eg} ganrif o amgylch echdynnu cerrig, glo, mwyn haearn a chalch: aelwydydd ar gyfer llosgi siarcol, a ddefnyddir i gynhyrchu haearn ac i losgi calch, i'w cael yn y coetir a gafodd ei brysgoedio'n flaenorol. Crynhoir ei datblygiad gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg-Gwent yn *Historic Landscape Characterisation for the Clydach Gorge and Blaenavon* http://www.ggat.org.uk/cadw/historic_landscape/main/cymraeg/historical_cym.html

Lle bu ffermio yn yr ardal hwn, magu da byw sydd wedi bod yn bennaf erioed. Roedd lefel gyfyngedig o gynnyrch â'r yn cael ei gynnal, yn bennaf ceirch, haid a gwenith a hefyd chnydau gwraidd, gyda thatws yn ychwanegiad hwyrach. Anaml yr oedd y llwyfandir uchel yn cael ei drin. Ceir tystiolaeth o rai tai hir a ffermdai o'r 17^{eg} ganrif, ond erbyn hyn dim ond olion darniog o'r tyddynnod a'r ffermydd bychain gwasgaredig a ddangosir ar fapiau hanesyddol yr Arolwg Ordnans. Roedd y rhain wedi'u gosod yn eu llociau eu hunain, wedi'u cerfio'n dameidiog gan fwyaf allan o dir agored erbyn yr 17^{eg} ganrif ac wedi'u ffinio gan waliau, cloddiau â gwrychoedd neu wrychoedd.

Rhannwyd perchnogaeth tir yr ardal i raddau helaeth rhwng Dugiaid Beaufort, teulu Capel Hanbury o Bont-y-pŵl, a Chwmni Haearn Clydach. Yn ogystal â'r ffermydd mwy o faint ar yr ardaloedd is ar yr ymyl ddwyreiniol, enillodd nifer o ffermydd cynnar ar hyd cyrion yr ardal adeiladau fferm 'diwydiannol' mawr yn ystod y 19^{eg} ganrif, e.e. Pant-y-Beiliau a Maesygartha. Ynghyd â hyn, ad-drefnwyd y patrwm caeau afreolaidd cynharach o gaeau llai yn gaeau a daliadau rheolaidd mwy, lle mae'r dyffryn yn ehangu i diroedd ffrwythlon Dyffryn Wysg.



Golygfa tuag at dirwedd o dai gwasgaredig a chyn dyddynnod yn edrych tua'r gogledd-orllewin ar draws Glyn Clydach. Llun gan Geograph, © Alan Bowring ac wedi'i drwyddedu i'w ailddefnyddio dan Drwydded Creative Commons.



Mae'n debyg bod Hendre-glyn, yng Nghwm-y-nant ym mhen dwyreiniol y dyffryn sy'n arwain i Lanofer yn dyddio o ddiwedd y cyfnod canoloesol. Llun © Jeremy Lake

THE ARDALOEDD DYFFRYN WYSG, LLYNFI A GWY

Here Yma mae'r cyferbyniad rhwng ffermydd mwy yr iseldiroedd a ffermydd llai cymoedd yr ucheldir yn arbennig o amlwg.

Datblygodd ffermydd mwyaf y Parc Cenedlaethol ar hyd dyffrynnoedd afonydd ffrwythlon afon Wysg, Llynfi a rhannau ehangaf y dyffrynnoedd a geir ar hyd eu llednentydd. Mae Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys wedi dod o hyd i dystiolaeth o lwyfannau tai a rhywfaint o amaethu grwn a rych creiriol gyda ffiniau tro cam o amgylch aneddiadau'r dyffrynnoedd a'u maenorau, er enghraifft yn Llansbyddydd, sy'n dangos presenoldeb cymunedau o daeogion yn gweithio llain-gaeau (Silvester a Dorling 1993). Mae tai bonedd a statws uchel (gan gynnwys y tai tŵr canoloesol yn Nhalgarth, Sgethrog a Thretŵr) a phacdir hefyd wedi'u crynhoi yn yr ardaloedd hyn, rhai ohonynt ar safleoedd canolfannau ystad cynharach. Mae melinau ŷd a bwerir gan ddŵr yn cynnwys rhai a allai ddyddio o'r cyfnod canoloesol, ac fel yn Aberysgir sy'n gysylltiedig â ffermydd. Roedd yr A40 bresennol, ar hyd dyffryn Wysg hyd at Bontsenni, yn dyrpeg ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif ac yn mynd trwy drefi canoloesol Crucywel ac Aberhonddu, a rhoddwyd hwb hefyd i welliannau amaethyddol gan adeiladu Camlas Mynwy ac Aberhonddu yn y 1790au. Datblygodd aneddiadau cnewyllo i'w ffurf fodern yn y 19^{eg} a'r 20^{fed} ganrif, gan gynnwys yn y 19^{eg} ganrif tai ar gyfer gweithwyr fferm ac amrywiaeth o greffttau.

Mae gan y dirwedd ddiwylliannol naws uwchdirol i ffwrdd o ddyffrynnoedd yr afon, lle mae dwysedd uwch o ffermydd, gan gynnwys tai hirion o'r 17^{eg} ganrif a chynharach, yn ymwneud â phatrymau afreolaidd a lled-reolaidd o amgáu, coetir hynafol, dolydd dyffrynnoedd a thir pori garw ar ffriddoedd a phorfeydd mynyddig. Datblygodd llawer o ffermydd yn yr ardaloedd hyn yn gynlluniau cwrt bach a gwasgaredig, gyda rhai bonedd mwy a ffermydd eraill. Mae ysguboriau dyrnu a chyfuno yn dangos pwysigrwydd ffermio cymysg i mewn i'r 19^{eg} ganrif, a gall fod tystiolaeth hefyd o amgáu rheolaidd o dir pori garw, ad-drefnu tir ffermio cynharach ac ailadeiladu ffermydd i gynlluniau rheolaidd gan ystadau.

LCA 5: Isafonydd Gorllewin Wysg

Mae'r ardal hon o ddyffrynnoedd eang wedi'i lleoli rhwng ffin ogleddol y Parc Cenedlaethol ac

ucheldir Mynydd Du a Fforest Fawr. O fewn dyffryn Wysg i'r gogledd mae'r aneddiadau canoloesol yn Nefynnog a Threacastell, a rhannwyd yr olaf ar y pryd rhwng Esgob Tyddewi ac arglwydd Aberhonddu. Yn ymestyn i'r de mae cefnen o dir uchel, ac ar ei hyd mae ffordd Rufeinig yn ymestyn o Drecastell i'r Mynydd Bach a'i chaerau a'i gweryslyoedd milwrol.

Ar draws yr ardal gyfan ceir tystiolaeth o'r 17^{eg} ganrif a thirwedd amaethyddol gynharach – ffermydd cwrt llinellol a graddfa fach, rhai'n datblygu o dai hirion, wedi'u gosod o fewn caeau afreolaidd eu siâp gyda rhai llociau ofoidau mawr gan gynnwys tir pori, â'r a thir pori garw. Mae yna hefyd wasgariad o ffermydd cynllun gwasgaredig mwy gyda buarthau gwasgaredig.

Trawsnewidiwyd rhai ardaloedd hefyd gan amgáu o ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif, ac ailadeiladu ffermydd presennol neu sefydlu ffermydd newydd gyda chynlluniau L rheolaidd a chynlluniau aml-iard (er yn brin hyd yn oed).



Golygfa tuag at ffermydd gwyngalchog yng Nghwm Crai. Llun © Jeremy Lake



Sychnant

Mae pob un o'r ffermydd ar y map hwn wedi datblygu ochr yn ochr â llwybrau neu ar eu hyd, ac maent wedi'u gosod o fewn tirwedd lle mae ffiniau syth a rhesymoli o'r 19^{eg} ganrif wedi gweithio'i ffordd ar dirwedd gynharach o'r 17^{eg} ganrif a chaeau cynharach. Mae ffermydd llinellol, nad oes yr un ohonynt ag adeiladau wedi'u cofnodi fel rhai sy'n dyddio o'r cyfnod cyn y 19^{eg} ganrif, wrth graidd pedair o'r ffermydd a ddangosir ar y map hwn. Ar ganol y map hwn mae Sychnant, lle mae'r adeiladau (rhes hirfain gyda thŷ ynghlwm wrth sied droliu a stabl, a rhes siâp L yn cynnwys ysgubor a llety gwartheg o tua 1800. Ailadeiladwyd llawer o ffermydd yn yr ardal hon ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a dechrau'r 19^{eg} ganrif. I'r de mae ffin sylweddol sy'n cynnwys clawdd a ffos, a fwiadwyd yn wreiddiol i rannu'r tir amaeth oddi wrth y tir pori garw i'r de. Mae'r adeiladau ym Mhen-yr-allt yn dyddio o ddechrau'r 19^{eg} ganrif i tua 1900, ac mae'r tŷ wedi'i adael yn wag. Mae plattfformau adeiladu a llwybrau banc yn dangos bod safle'r fferm yn llawer hŷn. Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partion mewn unrhyw ffurf. Gweler Simons E a Copleston P 2000 Sychnant Farm, Trecastle, Powys. Adroddiad Amgylchedd Hanesyddol Tir Gofal, Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys

LCA 6: Cymoedd Canol Wysg

Ailadeiladwyd llawer o ffermydd, gan gynnwys rhai â thai hirion wrth eu craidd, ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif fel cynlluniau cwrt mawr gydag ysguboriau mawr ac adeiladau eraill ar dair neu bedair ochr i fuarthau fferm; mae'r nifer uchel o gyrtiau rheolaidd gydag adeiladau cydgysylltiedig yn dangos datblygiad ffermydd ac ystadau mawr. Mae'r rhain yn eu tro yn gysylltiedig â phatrymau o gaeau sydd hefyd wedi cael eu had-drefnu gyda therfynau syth ac ehangu dros yr un cyfnod.

Mae'n well cadw'r patrymau o amgáu o'r 17^{eg} ganrif a chynharach a'r ffermydd sy'n deillio o dai hirion yn y dyffrynnoedd ucheldirol i'r de o'r ardal hon, ac mae eglwys ganoloesol anghysbell Llanilltyd (sydd wedi'i lleoli o fewn tiroedd comin ucheldirol Mynydd Illtyd yn gwasanaethu gwasgariad o'r rhain i'r de-orllewin.



Llanhamlach

Mae'r ddelwedd lloeren hon o Google Earth yn dangos tirwedd o gaeau mawr a ffermydd mawr a ddatblygodd yn nyffryn Wysg, yn bennaf o fewn Cymoedd Canol Wysg gyda Sgethrog a rhannau dwyreiniol y map yn dod o fewn Dyffryn Wysg Dwyreiniol. Mae'r dirwedd amaethyddol a'i ffermydd yn dangos y pwyslais a roddwyd ar ffermio â'r sydd wedi nodweddu'r ardal hon o'r cyfnod canoloesol, a'r crugiau a ddefnyddid gan gymunedau cynhanesyddol o'r dirwedd hon. Mae pwysigrwydd y dyffryn fel coridor trafniadaeth o'r cyfnod cynhanesyddol yn cael ei nodi gan un o gyfres o feini hirion o'r Oes Efydd neu gynharach yn Llanhamlach, yr A40 a wnaed yn dyrpeg yn y 18^{fed} ganrif, Camlas Mynwy ac Aberhonddu a llinellau'r llwybr rheilffordd sydd wedi hen gau. Mae yma safle eglwys gynnar gyda mynwent gron a llechfaen cerfiedig o'r 10fed-11eg ganrif yn Llanhamlach, wedi'i chysegru i Sant Illtud o'r 5ed-6ed ganrif. Datblygodd clwstr o adeiladau yn agos at yr eglwys a'r faenor ganoloesol yn Peterstone Court, a ailadeiladwyd ar gyfer bargyfreithiwr ym 1741, a hefyd ar y map hwn mae adfeilion y castell ym Mhencelli yn dyddio o ddiwedd y 11eg ganrif Goncwest Normanaidd a'r Tŵr Sgethrog o'r 14eg ganrif o fewn ei ffos. Mae fferm linol o'r 17^{eg} ganrif wrth graidd Fferm Greenway (1), a chafodd y tŷ o'r 17^{eg} ganrif ym Mryn-llici (2) ei gadw fel ysgubor ar ôl i'r tŷ newydd godidog gael ei adeiladu tua 1700. Mae'r ysgubor fawr a'r fferm iard ym Mrynderwen (3) yn dyddio o'r 18^{fed} ganrif ac mae gan y ffermydd cwrt a ailadeiladwyd ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif i ganol y 19^{eg} ganrif yn Greenway, Slade Farm a Manest Court adeiladau sy'n gwasanaethu gofynion ffermydd â'r cymysg sylweddol – ysguboriau mawr, ydlofftydd, stablau, siediau troliau a buarthau gwartheg. Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partion mewn unrhyw ffurf.



Yng nghymoedd Canol Wysg ceir ffermydd cwrt sylweddol ar draws yr ardal, yn aml gyda sawl cam o welliant gan gynnwys y ddwy enghraifft hyn yn Nhŷ-fry, Llanfrynach a Chwrt Pencelli. Llundiau © Sam Hale



Yn ogystal â ffermydd cwrt sylweddol llawr y dyffryn mae'r ardal hefyd yn cynnwys ffermydd ucheldir lle mae digonedd o dai hir a ffermydd llinol. Golygfa i Ben-y-lan o dref Aberhonddu gyda Phen-y-fan yn y pellter. Fferm linellol o'r 18^{fed} ganrif gydag ysgubor cyfuniad ddyrnu ynghlwm wrth y tŷ ac i lawr y llethr. Mae stablau bach ar wahân wedi'u llorio â cholomendy yn ei dalcen. Llun © Sam Hale

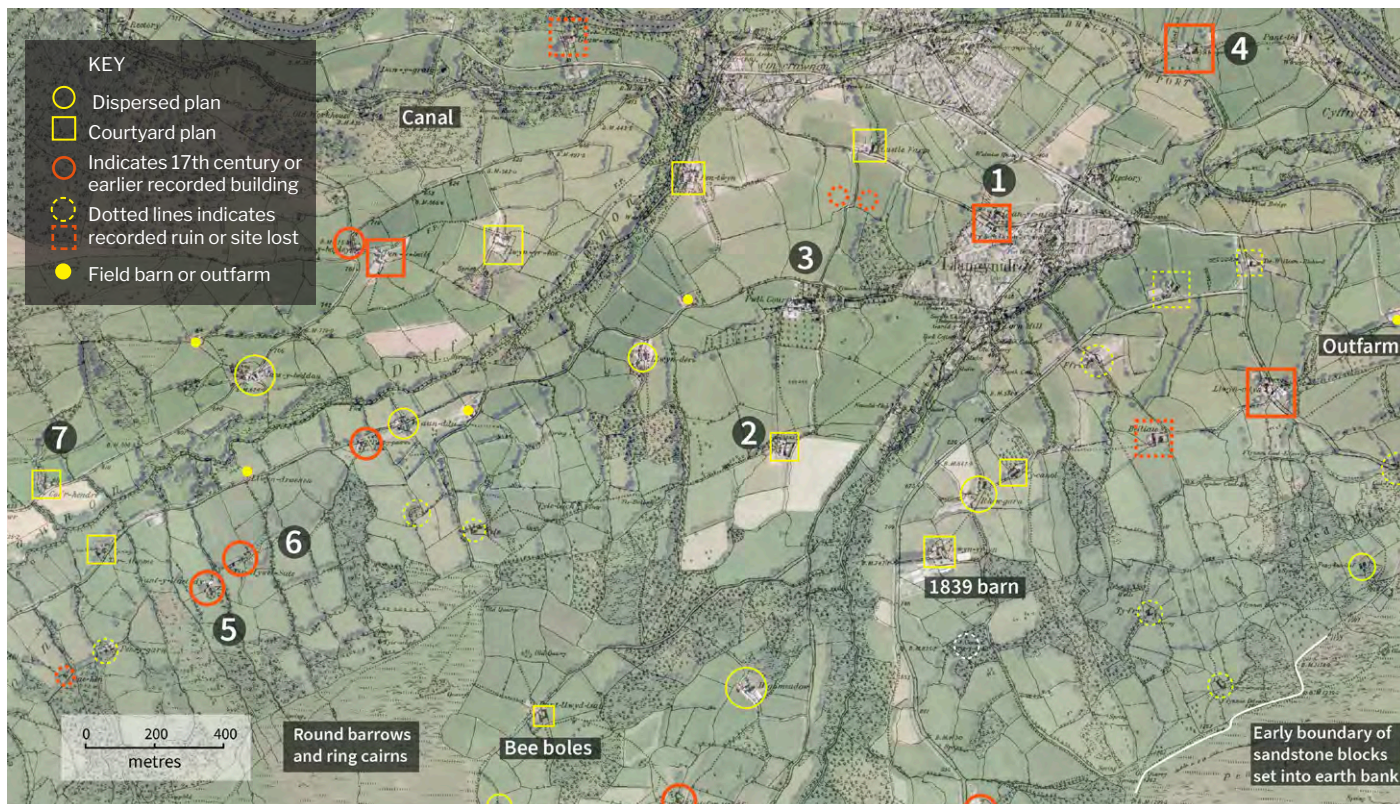
LCA 11: Dwyrain Dyffryn Wysg



Mae gan yr ardal hon o ddyffrynnoedd iseldirol ac ucheldirol – ynghyd â Throedfryniau Dyffryn Gwy (14) – ddwysedd uwch o ffermydd gyda thai hirion o'r 17^{eg} ganrif a rhai cynharach ac adeiladau eraill nag yn Isafonydd Gorllewin Wysg a Chanol Dyffryn Wysg.

Datblygodd ffermydd cwrt mawr, gan gynnwys nifer uchel o ffermydd bonedd statws uchel, mewn coridor cul a oedd yn lledu lle mae'n cwrdd ag Afon Gwy (Ardal 14); yn nodweddiadol darparwyd iardiau gwartheg iddynt, ysguboriau dyrnu mawr yn dyddio o'r 16^{eg} ganrif, ydlofftydd, siediau cert a stablau, ac mae gan rai hefyd ysguboriau gwair mawr o'r 19^{eg} ganrif. Mae tystiolaeth o ehangu ac ad-drefnu caeau gyda ffiniau syth wedi'i chrynhoi yn yr ardal hon.

Ffermydd llinol sy'n gysylltiedig â chlostiroedd o'r 17^{eg} ganrif a rhai cynharach sy'n dominyddu dyffrynnoedd yr ucheldir, ond roedd llawer hefyd ar dir is a amsugnydd i ffermydd mwy neu a gollwyd yn y 19^{eg} ganrif. Mae'n amlwg bod rhai wedi datblygu'n dameidiog yn drefniadau cwrt rhydd gydag ysguboriau ac adeiladau eraill o'r 16^{eg} i'r 19^{eg} ganrif. Datblygodd iard ac adeiladau rhai ffermydd o gwmpas llwybrau tramwy lle daethant i'r amlwg ar dir agored.



Llangynidr & Dyffryn Crawnon

Mae'r map hwn o'r ardal o amgylch Llangynidr yn dangos y dwysedd llawer uwch o ffermydd o'r 17^{eg} ganrif ar hyd rhan ddwyreiniol afon Wysg, a sut mae'n cynyddu ymhellach tuag at Ddyffryn Crawnon i'r de-orllewin a Mynydd Llangynidr i'r de. Datblygodd Llangynidr ei hun o amgylch ei heglwys cyn-11eg ganrif. I'r de o'r eglwys mae gwrthgloddiau anheddiad canoloesol sydd wedi lleihau. Mae gan bron bob un o'r ffermydd adeiladau fferm llinol gyda thai hir wrth eu craidd. Datblygodd rhai yn ffermydd gwasgareddig a chynllun cwrt, fel y nodwyd. Roedd gan fferm gwrth (1) ar ymyl Llangynidr (ei hadeiladau bellach wedi'u haddasu) dy hir ac ysgubor tebygol o'r 17^{eg} ganrif (y tŷ a ailadeiladwyd yn bennaf yn y 19^{eg} ganrif), ac mae'n bosibl iddo ddatblygu fel fferm fawr ochr yn ochr â chrebachu yr anheddiad. Ar ganol y map mae cwrt mawr Court Farm (2) o ddiwedd y 19^{eg} ganrif, sef yr ysguboriau sydd bellach wedi'u trawsnewid. Mae hwn wedi'i amgylchynu gan gaeau mawr o'r safle sylweddol Pwll Court (3), tŷ gyda gerddi a pherllannau - gydag elfen amaethyddol yr ystâd wedi'i lleoli ar yr un aliniad â'r ardal breswyl. Mae gwreiddiau Aber-y-ail (4) a leolir i'r gogledd o'r gamlas yn dŷ hir yn yr 16^{eg} ganrif ac fe'i hailadeiladwyd yn yr 17^{eg} ganrif, ni ddatblygodd i fod yn grŵp cwrt tan y 19^{eg} ganrif. Fe'i darlunnir ar dudalen 101. I'r gorllewin o ffermydd cwrt isel dyffryn Wysg mae ffermydd canoloesol sydd wedi goroesi yn Nyffryn Crawnon, sy'n niferus iawn, yn cyflwyno cyferbyniad diddorol. Mae Nant-y-llethdy (5), yn enghraifft o dŷ hir o'r 17^{eg} ganrif gyda nenfforch uchaf yn ei beudy pen i lawr y llethr. Yn ddiweddarach y ganrif honno adeiladwyd adain dalcen fechan i gadw grisiau wrth ochr y corn simnai. Troswyd y groesffordd yn llethdy yn y 18^{fed} ganrif. Ar wahân ac ymhellach i lawr y llethr mae ysgubor ddyrnu fach. Tir Howell Sais oedd yr enw ar y fferm tan ddiwedd y 19^{eg} ganrif pan gymerodd yr enw Nant-y-llethdy o'r daliad cyfagos ar ochr arall y nant. Gwelir yr arferiad hwn o newid enwau mewn mannau eraill yn y dyffryn fel mewn ardaloedd eraill o'r Parc Cenedlaethol. Mae'r daliad cyfagos (6) ar safle adeilad a ddarluniwyd ym 1587 ar yr Atlas Badminton. Fe'i dangosir mewn mapiau dilynol ac fe'i henwir fel Nant-y-llethdy Issa yn 1760, a enwyd yn ddiweddarach fel Tir Hywel Sais ar fap AO 1887, a bellach Pen-y-waun (7). Mae'r adeiladau sydd wedi goroesi yn cynnwys ysgubor gyfunol i lawr y llethr gyda llawr dyrnu, pared llechi i'r bae i fyny'r llethr a stondinau gwartheg i'r bae isaf a llethr sgwâr uchel â chrogllofftydd dyddiedig 1840.

Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopïo, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partïon mewn unrhyw ffurf.



Mae llethr Cae'r-hendre yr ochr arall i'r dyffryn i Nantyllaethdy yn arddangos yn dda leoliad llawer o ffermydd Dyffryn Crawnon gyda'r ffriddoedd gynt (sydd bellach yn dychwelyd yn goetir a phrysgwydd) yn trawsnewid i'r mynydd uwchben. Llund © Sam Hale



Enwir Aber-y-Ail ar ôl nant Ail sy'n llifo wrth ymyl buarth y fferm. Mae gwreiddiau'r ffermdy yn yr 16^{es} ganrif ac ailadeiladwyd y tŷ yn ddiweddarach, ar ôl troed tebyg yn ôl pob tebyg, c.1630-33 fel tŷ hir gyda beudy (a drawsnewidiwyd yn llaethdy yn ddiweddarach). Creodd rhes ogleddol gynllun 'L' gydag ychwanegiad a ddaeth yn ysgubor ddyrnu. Erbyn 1880 roedd y daliad yn cynnwys y ffermdy gydag ysgubor ddyrnu ynghlwm, beudy a stabl gyda llofft uwchben, a sied drol ac ydlofft gyda thwlc moch yng nghornel ogleddol yr iard. Llund © Sam Hale



Mae llethr Cae'r-hendre yr ochr arall i'r dyffryn i Nantyllaethdy yn arddangos yn dda leoliad llawer o ffermydd Dyffryn Crawnon gyda'r ffriddoedd gynt (sydd bellach yn dychwelyd yn goetir a phrysgwydd) yn trawsnewid i'r mynydd uwchben. Llun © Sam Hale



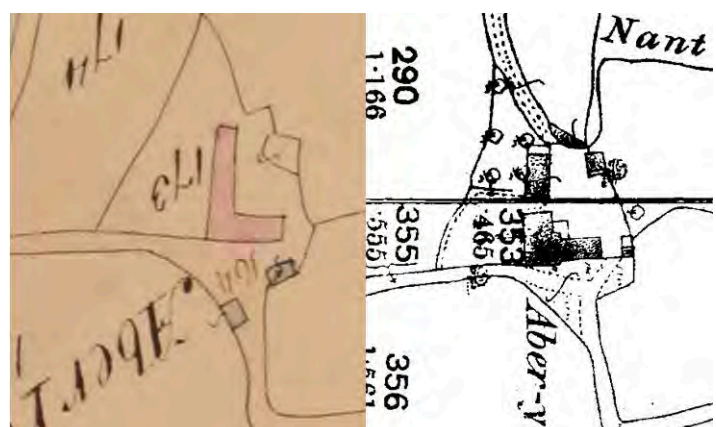
Enwir Aber-y-Ail ar ôl nant Ail sy'n llifo wrth ymyl buarth y fferm. Mae gwreiddiau'r ffermyd yn yr 16^{eg} ganrif ac ailadeiladwyd y tŷ yn ddiweddarach, ar ôl troed tebyg yn ôl pob tebyg, c.1630-33 fel tŷ hir gyda beudy (a drawsnewidiwyd yn llaethdy yn ddiweddarach). Creodd rhes ogleddol gynllun 'L' gydag ychwanegiad a ddaeth yn ysgubor ddyrnu. Erbyn 1880 roedd y daliad yn cynnwys y ffermyd gydag ysgubor ddyrnu ynghlwm, beudy a stabl gyda llofft uwchben, a sied drol ac ydlofft gyda thwlc moch yng nghornel ogleddol yr iard. Llun © Sam Hale



Darluniwyd Aber-y-Ail yn Arolwg Stad Beaufort o faenorau Crughywel a Thretŵr ym 1587 – awgrymir i'r tŷ gael ei dynnu yn ôl tua'r blaen. Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Esblygiad y fferm – Map Ystad Faenorol 1760, map degwm 1840, map AO 1880 1:2500 (o'r chwith i'r dde) yn datblygu o res cynllun L, trwy drefniant gwsgaredig, i'r cwrt bach fel y gwelir heddiw

Map from the National Library of Wales



Mae Aber-y-Ail yn dangos datblygiad cynllun llinellol a oedd yn gartref i'r teulu ffermio a'u hanifeiliaid mewn un rhes linol neu siâp L gan ddatblygu o fod yn dŷ hir i fod yn grŵp cwrt erbyn y 19^{eg} ganrif. Roedd ei leoliad gyda nant yn llifo heibio ger yr afon Wysg, gan ganiatáu creu dolydd dŵr, a chyflwyno'r gamlas yn ddiweddarach ar gyfer masnach, yn allweddol i'w sefydlu a'i datblygiad diweddarach.



Ychwanegiadau o feudy a stablau yn y 19^{eg} ganrif gyda llofft uwchben (ar y chwith), a sied drol ag ysgubor dros (dde). Llund © Sam Hale



Y cwt mochyn sengl yng nghornel gogledd ddwyreiniol yr iard. Llund © Sam Hale



Aber-y-Ail yn ei thirwedd ac yn y blaendir pant yn y tir a wnaed i'r ddyfrffos gyflenwi ei dolydd dŵr.

Nododd arolwg Bezant a Chymdeithas Hanes Lleol Llangynidr (2009) bod Dyffryn Crawnon wedi gweithredu fel uned ddiwylliannol hunan-gynhaliol ers y cyfnod canoloesol pan oedd y boblogaeth yn cael ei gwasanaethu gan gapel anwes a elwir yn Eglwys Fesie. Roedd Dug Beaufort yn cynnig niferoedd sylweddol o ddaliadau drwy brydles o fewn y dyffryn i denantiaid a chafodd y daliadau hyn eu harolygu a'u mapio ym 1587. Yn y bôn, mae'r dirwedd ar y mapiau hyn yn adlewyrchu ei chyflwr canoloesol. Y nodwedd bennaf yw'r uned fferm. Roedd pris tir fferm o ansawdd ar ei uchaf a lleolwyd bob uned mewn stribed hir sy'n rhedeg i fyny'r llethr er mwyn gwneud y mwyaf o'r mathau amrywiol o ddefnydd tir. Nid oedd serthni'r llethrau wedi cyfyngu preswyliaid i ran benodol o'r llethrau ond yn hytrach roedd yn seiliedig ar gyfleoedd, wrth geisio dod o hyd i leoedd naturiol addas ar gyfer sefydlu. Nodwedd o'r unedau fferm yw israniad hanesyddol y ffermydd mwy i flociau o gaeau a chaeau unigol, llai a phlethedig. Gall y darnio hyn adlewyrchu system ddaliadol hynafol. Efallai bod y ffermydd yn Nyffryn Crawnon yn gysylltiedig â goroesiad y system hynafol hon a adnabyddir fel gwely, lle'r oedd gan deuluoedd hawliau etifeddol dros eu hunedau fferm. Golyga hyn bod pob etifedd cymwys yn derbyn rhandaliadau cyfartal, a methodd y system hon yn y pen draw oherwydd y rhaniadau tir a oedd yn parhau i leihau wrth gael eu trosglwyddo i berthnasoedd estynedig. Byddai tirdaliadaeth bresennol nifer y ffermydd heddiw wedi deillio o'r system ddeiliadaeth tir hon. Hanes o newid ansefydlog sydd i lawer o ffermydd y dyffryn yn y 19eg Ganrif. Roedd sawl newid mewn deiliadaeth dros gyfnod byr, boed hynny oherwydd nad oedd aceri cymharol fychan ac ansawdd tir y ffermydd yn cynnig busnes proffidiol (yn arbennig y rhai oedd ag arwahanrwydd cyfyngedig) neu oherwydd bod y tenantiaethau'n fyr.



Dwy ran o fapiau ystad hynod 1587 Dyffryn Crawnon. Mae rhai o'r adeiladau wedi goroesi tra bod eraill wedi diflannu heb fawr ddim ôl. Mae'r daliad ym Mhen-y-garn, a ddangosir ar y dde, yn ymestyn o ddolydd y dyffryn trwy gaeau a ffriddoedd canoloesol i'r tiroedd comin agored. Rhennir eraill yn ddaliadau llai naill ai gyda mynediad yn unig i'r tiroedd comin neu i ddolydd y dyffryn. Sylwch ar y defnydd o simneiau i ddangos y tai, a'r adeiladau (ysguboriau maes o bosib) ar y brig; hefyd sut saif y fferm ym Mhen-y-garn ar hyd cwrs dŵr yn arwain ar hyd

y ffridd a'r tiroedd comin. Cofnodir Nantyllaethdy fel y dangosir yn Arolwg 1587 fel rhydd-ddaliad John William David Griffiths ac felly y

tu allan i Stad Beaufort. Wrth ymyl Griffiths yr oedd rhydd-ddeiliad arall, William Phillip. Mae'r ardal hon i'w gweld uchod yng nghanol y dudalen. Mapiau gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru

LCA 14: Troedfrynau Dyffryn Gwy

Mae'r dirwedd yn rhannu llawer o nodweddion â dyffryn Wysg i'r de, gyda dolydd a thir âr wedi'u crynhoi ar lethrau a gwaelod y dyffryn; mae melinau yd yn nodwedd eto, yn ogystal â melinau pandy a barhaodd yn weithredol hyd at ddirywiad y diwydiant gwlân o'r 18^{fed} ganrif ymlaen.

Mae'r rhan fwyaf o'r ardal hon wedi'i meddiannu gan ffermydd o'r 17^{eg} ganrif neu ffermydd cynharach ar lethrau uwch y dyffryn, a oedd naill ai'n parhau i fod yn ffermydd llinellol neu wedi'u datblygu gydag adeiladau ychwanegol o amgylch iardiau. Mae'r Parc Cenedlaethol hefyd yn cynnwys cyfran o'r ffermydd statws uchel mwy a ddaeth i fodolaeth yn nyffryn eang Afon Gwy, sef y rhai ar hyd y Llynfi ac o amgylch Llyn Syfaddan. Maent yn cynnwys tai o'r 16^{eg} a'r 17^{eg} ganrif ynghyd â rhai tai hirion o'r 15^{fed} i'r 17^{eg} ganrif. Roeddent hwy a ffermydd mawr eraill, megis y rhai yn ardal Ffostyll i'r dwyrain o Dalgarth, wedi'u nodi gan ysguboriau dyrnu mawr o 5 bae neu fwy ac roeddent wedi datblygu'n gynlluniau cwrw mawr erbyn y 18^{fed} ganrif. Ymhlith y rhain mae iard cynllun-U yn Nhrefeca Fach (a ailddatblygwyd ac a elwir bellach yn Goleg Trefeca y gweinidog gyda'r Methodistiaid Calfaidd a'r gwellhwr amaethyddol Howell Harris (1714-1773. Fe'u lleolir o fewn caeau a ehangwyd ac a ad-drefnwyd ar ddiwedd y 18^{fed} ganrif a'r 19^{eg} ganrif, gan gadw weithiau olion llain-gaeau canoloesol, ochr yn ochr ag amgáu darnau o dir comin. Elwodd gwelliannau amaethyddol ar y ffordd dyrpeg ar y ffordd o Grucywel i Dalgarth yn y 18^{fed} ganrif, ac adeiladu Tramffordd Aberhonddu i'r Gelli (a'i thrawsnewid yn rheilffordd yn ddiweddarach ar ddechrau'r 19^{eg} ganrif.



Ailadeiladwyd y ffermyd cynllun rheolaidd gyda'i dŷ Sioraidd Diweddar ym Maes-y-garn, i'r de o Lanigon, tua 1850 ac mae hefyd yn ymwneud ag aildrefnu'r caeau o'i amgylch gyda gwrychoedd drain syth. Llundun © Sam Hale



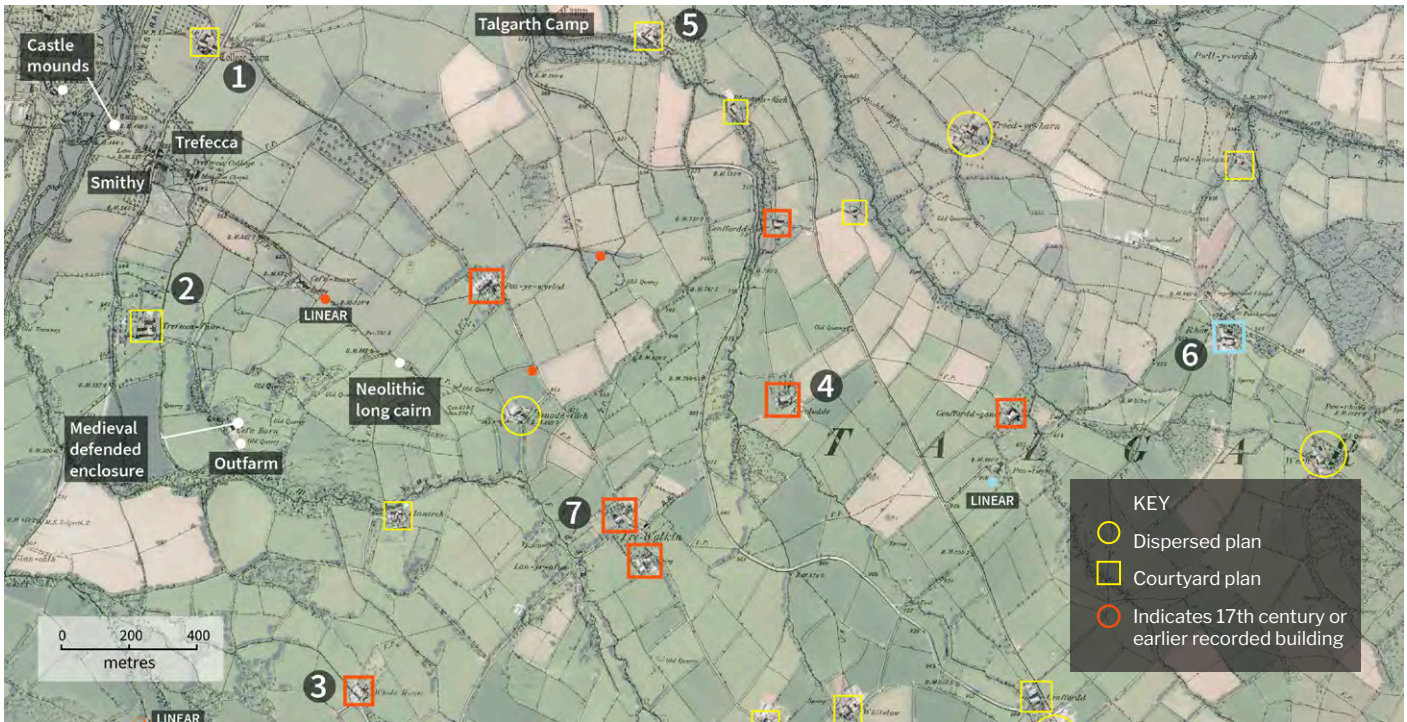
Coleg Trefeca. Ym 1768 troswyd y tŷ o'r 16^{eg} ganrif, a elwid gynt yn Drefeca Isaf, yn academi i bregethwyr Methodistiaidd, a sefydlwyd gan Iarll Huntingdon. Mae'r ffermyd cynllun 'U' c.18^{fed} ganrif gyda newidiadau diweddarach. Cyfuniad o gerrig rwbel lleol a ffrâm bren wedi'u gorchuddio'n wreiddiol ag estyll tywydd. Mae adeiladau'n cynnwys lloffttydd buchod, ysgubor dyrnu a thŷ trol. Llundun © Sam Hale



Fferm Penyrwylrod ar y ffordd i Drewalkin, Talgarth. Fferm gydag adeiladau wedi'u gwasgaru ar hyd llwybr - y tŷ yn dŷ hir o c.17^{eg} ganrif gydag adeiladau fferm diweddarach gan gynnwys yr ysgubor gyfunol hon gyda dau ddrws dyrnu. Llundun © Sam Hale



Yr ysguboriau a'r stablau trawiadol a ddyluniwyd gan bensaer yn Nhŷ-Mawr, Llangasty ar lan ddeheuol Llyn Syfaddan. Credir ei fod yn dyddio o ddiwedd y 18^{ed} ganrif, o bosibl gan William Thomas, pensaer o Hwlfordd. Yn ôl y sôn, y bwriad oedd darparu mynedfa drawiadol i Dŷ Mawr gyda'r rhodfa wedi'i chyfeirio rhwng y ddau adeilad, ond cafodd y bwll rhwng y ddau ei gau i fyny yn ddiweddarach. Roedd Tŷ Mawr a thŷ yng Nghathedin, Treholford erbyn hyn ill dau yn eiddo i'r diweddar Philip Champion de Crespigny a oedd yn gyfrifol am ailfodelu anghyflawn ffermdy Tŷ Mawr. Llundun © Sam Hale



Ad-drefnwyd llawer o ffermydd yn yr ardal hon ar ddiwedd y 18^{ed} ganrif a dechrau'r 19^{es} ganrif fel cynlluniau cwrt, i amrywiaeth o raddfeydd a threfniadau ond yn bennaf gyda'u hadeiladau wedi'u cydgysylltu a'u gosod yn rheolaidd. Bu ad-drefnu ffiniau caeau, gan gynnwys amgáu caeau â'r mawr cynharach gyda therfynau crwm yn dangos y llinell o leiniau aradr, yn gweithio ar dirwedd a ddefnyddiwyd mewn amrywiaeth

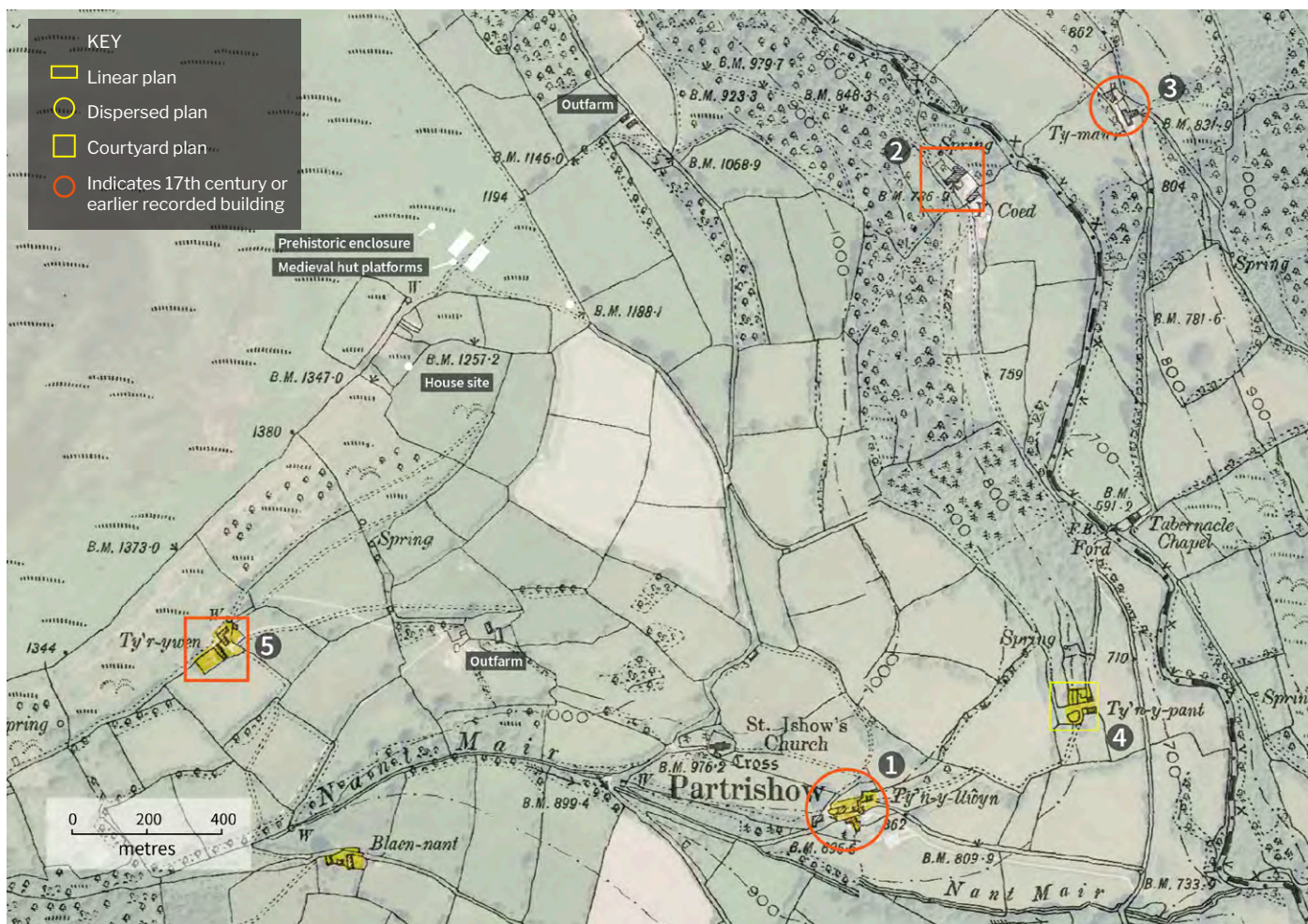
o ffermydd ers y cyfnod cynhanesyddol – sylwch ar y garnedd hir Neolithig a Gwersyll Oes Haearn Talgarth, gyda'r olaf yn fynegiant gwladwy

o weithgarwch cynhanesyddol ar draws yr ardal hon sydd fel arall wedi'i guddio ac sy'n aros i gael ei ddarganfod yn y dyfodol.

Datblygwyd y ffermydd cwrt mwyaf ar hyd afon Llynfi o amgylch y tŷ bonedd o ddiwedd yr 16^{es} ganrif yn Fferm y Coleg (1) ac yn Nhrefeca Fawr (2), y mae safle ffosedig canoloesol i'r gogledd ohono ac mae gan ei dŷ o'r 17^{es} ganrif waith plastr cain yn darlunio afalau seidr. Trefeca Fach oedd cartref y pregethwr Anghydfurfiol enwog Howell Harris (1714–1773) a sefydlodd ysgol gweithgynhyrchu gwlan a choleg cenhadol o fri yn Nhrefeca. Roedd hefyd yn ffigwr cynnar allweddol yn natblygiad Cymdeithas Amaethyddol Sir Frycheiniog, y gymdeithas amaethyddol gynharaf ym Mhrydain a sefydlwyd ym 1755, y lledaenodd ei dylanwad y tu hwnt i welliannau amaethyddol i adeiladu ffermydd tyrpeg megis y B4560 sy'n mynd trwy ran orllewinol y map. Ar draws gweddill yr ardal hon, yn ymestyn o'r Llynfi i'r Mynydd Du, mae cymysgedd gyfoethog o ffermydd llinellol a ffermydd cwrt a oedd wedi datblygu erbyn yr 17^{es} ganrif ac sydd wedi'u haddasu ers hynny. Fferm llinol o'r 15^{fed} ganrif neu ddechrau'r 16^{es} ganrif yw Whole House (3) ac ychwanegwyd tŷ arall ag iddo adeiladau gweithiol ati yng nghanol yr 17^{es} ganrif, gan wneud cynllun U cyffredinol. Mae Gwrlodde (4) yn grŵp cwrt cynnar iawn gyda thŷ hir o'r 16^{es} ganrif yn ei graidd, ac wedi'i gysylltu ag ef ar ongl sgwâr ysgubor 5 bae o'r 17^{es} ganrif sydd wedi aildefnyddio prennau nenfforch. Mae ganddo hefyd fecws ar wahân a oedd, fel gydag adeiladau eraill o'r math hwn, yn gartref i aelodau'r teulu neu weithwyr fferm yn ôl pob tebyg. Mae'r ysgubor pum bae yn Fferm Pendre (5) yn darparu tystiolaeth bellach o bwysigrwydd ffermio â'r, a oedd yn ymestyn hyd at gyrion yr ucheldir - gyda Fferm Rhos (6) yn cael ei hadeiladu tua 1700 gan Uchel Siryf Sir Frycheiniog. Roedd rhai ffermydd llinol gyda deunydd o'r 17^{es} ganrif neu gynharach yn dal i fod yn brif adeilad ar ffermydd neu - wrth i ffermydd mwy ddatblygu - gael eu hamsugno i ffermydd mwy; mae un enghraifft o'r fath yn Nhrewalkin Uchaf (7) wedi'i haildefnyddio fel adeilad fferm. Map Arolwg Ordnans o c. 1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021

LCA 12 And 13: Ysgyrd a Phen y Fâl (12) a'r Mynydd Du (13)

Mae'r ardal hon yn nodedig mewn cyd-destun rhanbarthol a chenedlaethol am y nifer uchel o dai hirion a thai o'r 15^{fed}-17^{eg} ganrif sydd wrth wraidd ystod gyfoethog o fathau o ffermydd, a'i hamrywiaeth eang o adeiladau fferm. Maent wedi'u gosod o fewn caeau afreolaidd ac weithiau lled-reolaidd, wedi'u gwasgaru'n gymysg gan ardaloedd helaeth o dir pori uchel, o ganlyniad i glirio tir erbyn y 14^{eg} ganrif a'u had-drefnu o'r 15^{fed} ganrif, rhai ohonynt yn amlwg yn deillio o glirio coetir a hefyd caeau wedi'u hamgáu o sribedi a rennir rhwng sawl fferm. Datblygodd llawer o'r ffermydd bonedd o faenorau canoloesol, ac eraill o ffermydd maenor Priordy Llanddewi Nant Hodni a leolir i'r dwyrain yn Nyffryn Ewys. Datblygodd rhai ffermydd mawr ar gyrion dwyreiniol yr ardal, gan ganolbwyntio unwaith eto o amgylch tai mawreddog fel yn Oldcastle Court a Thre-Wynn. Mae ffermydd yn y Mynydd Du o boptu'r ffin â Lloegr a Chymru yn rhannu nodweddion a ddiffinnir gan ddaear, hinsawdd, topograffeg ac arferion Cymreig. Mae gan yr ardal nifer uchel iawn o ffermydd anghyfannedd ac adfeilledig bellach a adawyd o'r 19^{eg} ganrif ac i ganol yr 20^{fed} ganrif. Ceir ardaloedd eang o dir pori coed hynafol sy'n weddill a rhai dolydd gwair traddodiadol wedi goresi.



Partrishow

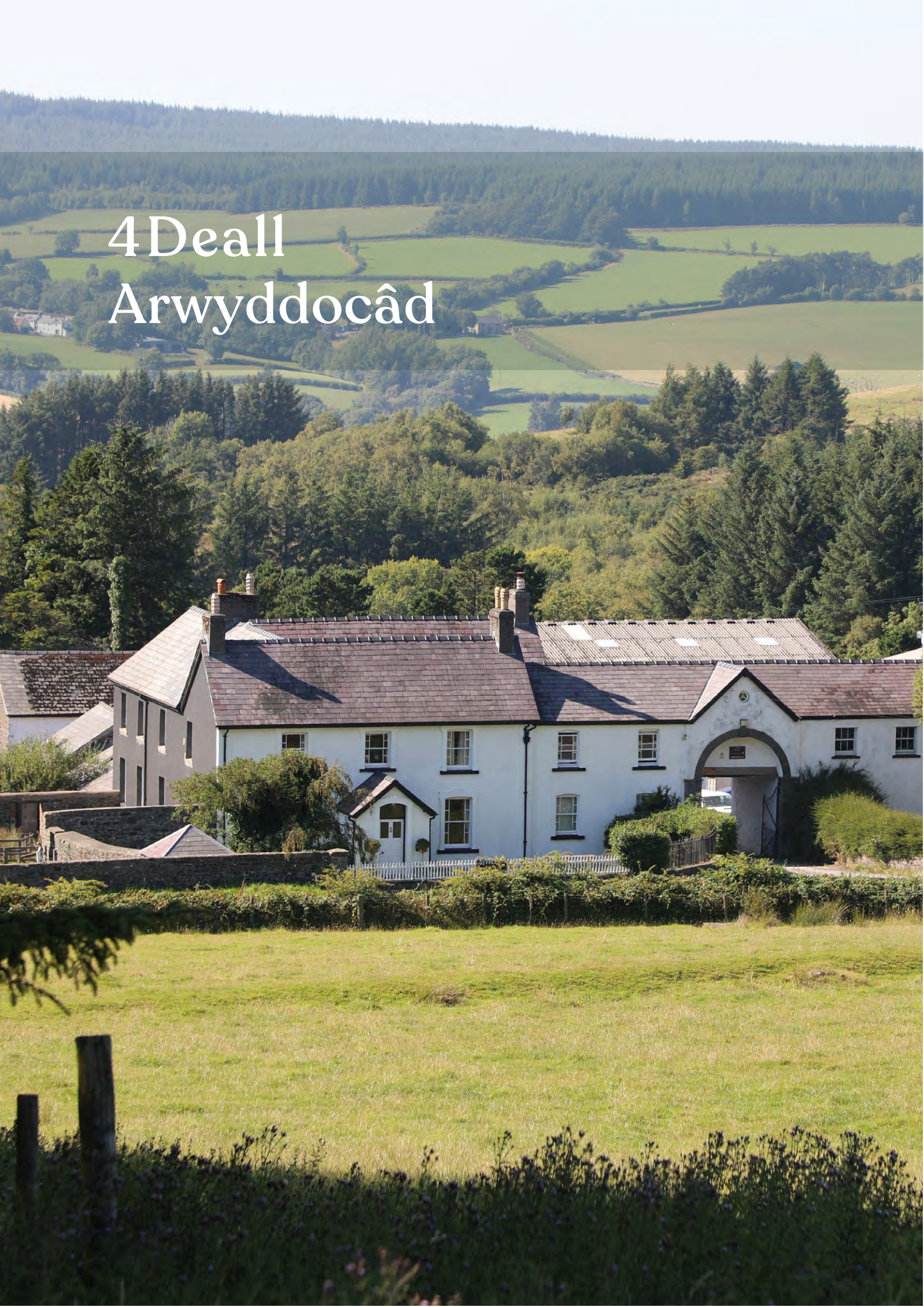
Mae'r map hwn yn dangos goroesiad llawer o dai hirion ac adeiladau fferm cynharach o'r 17^{eg} ganrif wedi'u gosod mewn tirwedd a amgawyd gan y cyfnod hwn, gyda mynediad hawdd i dir agored sy'n cynnwys clostir cynhanesyddol a'r llwyfannau cytiau sy'n aros o aneddiadau tymhorol (canoloesol yn ôl pob tebyg). Mae'r eglwys a gysegrwyd i Sant Isio yn un o'r cynharaf a'r mwyaf arwyddocaol yn bensaernïol yn y Parc Cenedlaethol, ac mae ganddi olion o'r 11eg ganrif a bedyddfaen, a chofnod o gael ei chysegru c.1060. Cafodd Tyn-y-llwyn (1, am gynlluniau gweler tudalennau 1 a 47) ei ymestyn a'i ailfodelu yng nghanol yr 17^{eg} ganrif hwyr ac mae Y Coed (2) wedi cadw cyplau nenfforch y tu ôl i wal

y cyntedd. Datblygodd Y Coed yn gynllun cyfochrog, ond mae gan Tyn-y Llyn - un o ddwy fferm fwyaf y plwyf - ystod eang o adeiladau a ddatblygodd yn wasgaredig ar hyd llwybr drifft. Mae'r adeiladau o ddiwedd yr 17^{eg} ganrif yn cynnwys ysgubor a beudy prin sydd wedi goroesi gyda mynedfeydd yn y talcen. Mae gan Dŷ Mawr (3) ysgubor gyfunol 7-bae o'r 17^{eg} ganrif gyda llety gwartheg ar un pen, gyferbyn â thŷ o ganol yr 17^{eg} ganrif gyda thŷ o'r 16^{eg} ganrif sydd wedi'i ddimchwel i raddau helaeth wrth ei ymyl. Roedd Tyn-y-pant (4) yn anghyfannedd erbyn cyfrifiad 1881, gyda chyfradd gadael ffermydd yn cynyddu i'r 1930au yn yr ardal hon. Mae Tirywen (5) yn enghraifft ddiweddar o dŷ neuadd, a adeiladwyd ar ddechrau'r 17^{eg} ganrif ac a ymestynnwyd i gynllun L cyffredinol, gyda phrif res o adeiladau fferm i un ochr i fuarth. Map Arolwg Ordnans o c.1900 wedi'i arosod ar ddelwedd Google Earth. © Hawlfraint y Goron a hawliau cronfa ddata 2021. Arolwg Ordnans 100019322. Ni chaniateir i chi gopio, is-drwyddedu, dosbarthu na gwerthu unrhyw ran o'r data hwn i drydydd partion mewn unrhyw ffurf.



Golygfa o'r Weledigaeth, i'r dwyrain o Gapel-y-Ffin. Mae'n debyg bod y ffermyd, a ailadeiladwyd yn y 19^{es} ganrif, yn dyddio o'r cyfnod canoloesol. Ceir dyddiad o 1702 ar gyfer yr ysgubor o fewn y prif resi o adeiladau cysylltiedig sydd wedi'u lleoli ar hyd y llethr. Mae mapiau Arolwg Ordnans hanesyddol yn dangos yr holl dir rhwng y fferm a'r tir agored fel ffridd. Llun © Sam Hale

4Deall Arwyddocâd



Rhan 4

Deall Arwyddocâd

Mae'r ffermydd a ddisgrifir yn y ddogfen hon yn gwneud cyfraniad sylfaenol i dirwedd ddiwylliannol Parc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog. Maent yn:

- darparu tystiolaeth yn eu hadeiladwaith a manylion am sut mae ffermydd a'u hadeiladau wedi datblygu dros y canrifoedd
- â gwerth hanesyddol am ddweud wrthym am ddatblygiad cymunedau gwledig, ystadau a ffermio o'r cyfnod canoloesol
- darlunio stori ffermio ac anheddu y gellir ei darllen yn y dirwedd ac yn y dystiolaeth gyfoethog yn yr iaith Gymraeg am enwau ffermydd a'r dirwedd amaethyddol
- dangos sut roedd ffermwyr ac ystadau yn gweithio mewn traddodiadau lleol, gan gyfnewid syniadau ac ymateb i ddatblygiadau cenedlaethol
- darparu tystiolaeth yn eu triniaeth bensaernïol ar gyfer traddodiadau a ffyrdd newydd o weithio mewn pren, carreg, llechi a haearn
- â gwerth amgylcheddol o ran darparu cynefin i adar sy'n nythu, ystlumod, amffibiaid, cennau a mwsoglau.

O ddiddordeb arbennig mae tai hirion sy'n dyddio o'r cyfnod canoloesol ac yn ddiweddarach sy'n cynnwys un o'r grwpiau mwyaf arwyddocaol o'r adeiladau hyn yn Ynysoedd Prydain; mae unrhyw enghreifftiau o wartheg sydd wedi goroesi ar eu pen i lawr yn brin iawn bellach. Mae llety gwartheg o'r 18^{fed} ganrif a chynharach hefyd yn arwyddocaol iawn mewn cyd-destun cenedlaethol.

Gellir hefyd gwella budd ffermydd ac adeiladau unigol, a'r cyfraniad hollbwysig y maent yn ei wneud i hynodrydd lleol, os oes ganddynt un neu fwy o'r canlynol:

- grwpiau eglur o ffermydd sydd wedi cadw ffurf eu cynllun hanesyddol, lle gellir gwerthfawrogi'r adeiladau a'u iardiau hanesyddol, gerddi a mannau eraill mewn perthynas â'i gilydd, ac y mae eu diddordeb yn cael ei gyfoethogi gan yr amrywiaeth o fathau o adeiladau y gallant eu cadw
- Adeiladau fferm o'r 18^{fed} ganrif a chynharach
- grwpiau ac adeiladau sy'n gysylltiedig â gwelliannau amaethyddol nodedig, ystadau neu benseiri y mae eu diddordeb wedi'i gyfoethogi gan ddogfennaeth helaeth ar eu defnydd a'u datblygiad hanesyddol
- enghreifftiau sy'n dangos y canlynol yn eu lluniad a'u manylion:
 - Adeiladwaith o'r 18^{fed} ganrif a mathau cynharach, cyn cyflwyno technegau safonol yn ystod y 19^{eg} ganrif, gan gynnwys tystiolaeth o greiddiau cynharach i adeiladau, trawstiau mewnol a chyplau to gan gynnwys unrhyw dystiolaeth o adeiladu nenfforch
 - drysau a ffenestri traddodiadol, yn wahanol yn eu triniaeth na drysau a ffenestri domestig
 - arwynebau llawr hanesyddol fel lloriau fflacs a choblau neu loriau lludw calch sy'n hynod o brin
 - unrhyw dystiolaeth o graffiti hanesyddol, cerrig dyddiad a nodau defodol

Yn ogystal ag adeiladau unigol a grwpiau o adeiladau, mae'r dirwedd amaethyddol yn cyfrannu at arwyddocâd ac yn ffurfio rhan o leoliad cyfagos neu ehangach adeiladau fferm. Gall hyn gynnwys iardiau fferm, gerddi, siapiau caeau canoloesol, ffiniau fel ffosydd, cloddiau, waliau sychion, cloddiau hynafol a rheiliau ystad, linsiedi, tystiolaeth o ffermio llain canoloesol, coetir hynafol a phrysgoed, atalfeydd gwynt, coed arwyddbyst, ceuffyrdd, a adeiladu neu addasu dyfrffyrdd a draeniau.

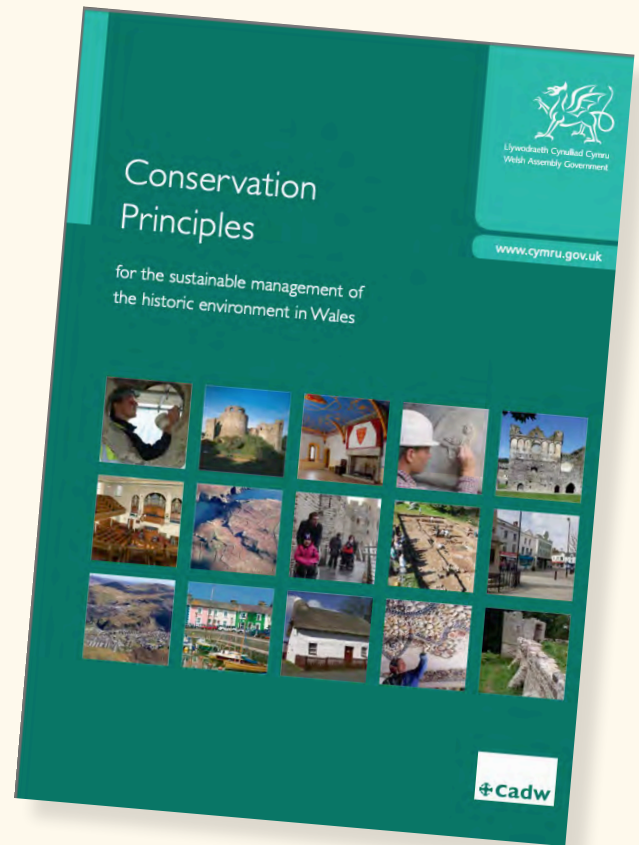
Mae'r enwau a roddir i ffermydd, adeiladau unigol a'r dirwedd ffermio hefyd yn agwedd sylfaenol ar eu harwyddocâd: ceir arweiniad pellach ar hyn yn Adran 4.1 (gweler tudalen 115).

Y cyd-destun polisi yng Nghymru

Polisi Cynllunio Cymru a'i *Nodyn Cyngor Technegol 24* ategol: Mae *The Historic Environment* (Mai 2017 yn nodi y dylai'r rhai sy'n gwneud penderfyniadau ddefnyddio *Egwyddorion Cadwraeth Cadw ar gyfer Datblygu Cynaliadwy'r Amgylchedd Hanesyddol yng Nghymru* i asesu effeithiau posibl cynnig datblygu ar arwyddocâd unrhyw ased(au hanesyddol ac i gynorthwyo wrth baratoi datganiadau o arwyddocâd, asesiadau effaith a gwneud penderfyniadau. Mae canllawiau Cadw yn egluro bod arwyddocâd ased hanesyddol yn deillio o'r gwerthoedd canlynol:

- *Gwerth tystiolaethol*, sy'n deillio o botensial lle i dystio am weithgarwch dynol yn y gorffennol. Mae ffermydd Aberhonddu, eu hadeiladau a'u lleoliadau yn darparu tystiolaeth uniongyrchol o ddatblygiad ffermydd o'r cyfnod canoloesol, gan gynnwys eu gallu i gael eu haddasu at ddefnydd diweddarach. Maent yn ategu'r dystiolaeth a ddarperir gan fapiau, archifau ac arolygon o'r dirwedd.
- Mae *gwerth hanesyddol* yn deillio o'r ffyrdd y mae lleoedd yn darlunio neu'n gysylltiedig â phobl, digwyddiadau ac agweddau ar fywyd yn gorffennol. Gall hyn ddeillio o oedran hanes ased, neu sut mae'n dangos datblygiadau hanesyddol lleol a chenedlaethol ar gyfer ffermydd yn natblygiad amaethyddiaeth, bywyd gwledig a chymdeithas.
- Mae *gwerth esthetig* yn deillio o'r ffordd y mae lle wedi'i ddylunio ac wedi esblygu, ac mae ymddangosiad, ffurf a defnydd deunyddiau yn arbennig o bwysig i'r ffordd y mae pobl yn gweld ffermydd traddodiadol fel nodweddion nodedig yn y dirwedd.
- *Gwerth cymunedol*, sy'n golygu eu gwerth i bobl am eu perthynas â diwylliant Cymreig lleol, gan gynnwys eu henwau, a phatrymau traddodiadol defnydd tir.

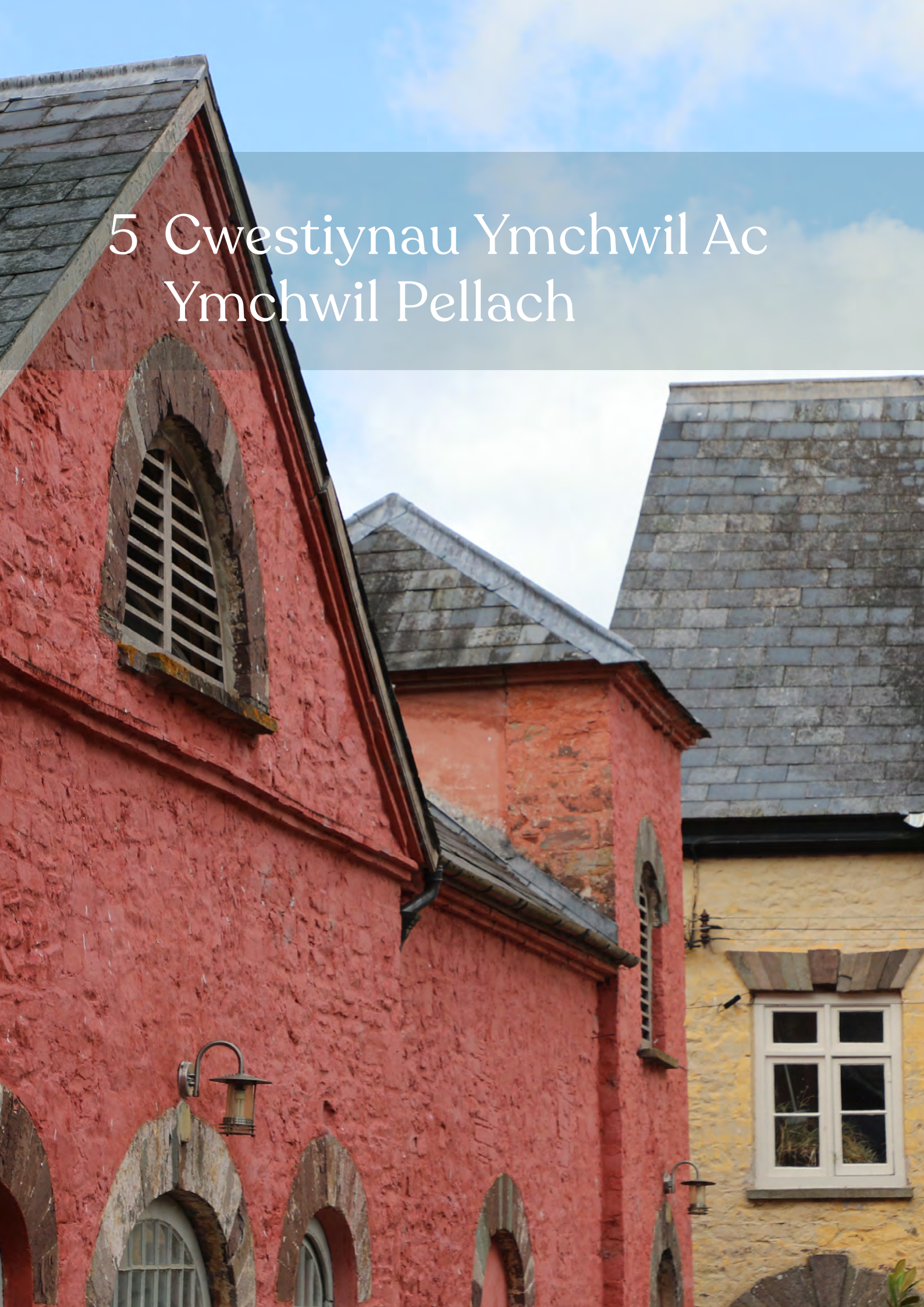
Mae Cadw hefyd wedi cynhyrchu canllawiau ar sut i asesu'r cyfraniad y mae lleoliad asedau hanesyddol yn ei wneud i'w harwyddocâd: gweler *Gosod Asedau Hanesyddol yng Nghymru* (<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth>).



y
a
-

- Ysguboriau:
 - unrhyw dystiolaeth o loriau dyrnu gan gynnwys trin trothwyon drysau, stondinau anifeiliaid a nodweddion eraill mewn ysguboriau cyfunol gan gynnwys rhanwyr slabiau tywodfaen monolithig
 - unrhyw dystiolaeth o ddefnyddio peiriannau mewn ysguboriau, gan gynnwys y gyriannau gwregys ar gyfer peiriannau a bwerir gan geffylau a pheiriannau ager ar gyfer dyrnu, nithio, cneifio a phrosesu porthiant ar gyfer da byw
 - tystiolaeth bensaernïol ar gyfer eu defnydd a datblygiad blaenorol
 - mae tai injan ceffyl yn brin iawn
 - mae ysguboriau maes yn brinnach yn y Parc Cenedlaethol o gymharu â llawer o ardaloedd ucheldirol eraill ym Mhrydain.
- Crastai: mae enghreifftiau cyflawn yn brin, ac mae'r rhai â manylion mewnol sydd wedi goroesi fel ffyrnau bara, aelwydydd a choprau yn brinnach fyth.
- Adar gan gynnwys llety i ddofednod:
 - mae tai dofednod ar wahân a thyllau gŵydd yn brin iawn
 - mae colomendai yn brin ac yn rhoi arwydd arwyddocaol o statws ffermydd unigol ac – yn enwedig fel y'u defnyddiwyd o'r 18^{fed} ganrif – o sut yr oedd ffermwyr yn gweld eu hunain yn y gymdeithas leol.
- Mae tyllau gwenyn a thai gwenyn yn brin iawn.
- Siediau certi: mae enghreifftiau cyn y 19^{eg} ganrif yn brin.
- Tai gwartheg:
 - mae enghreifftiau cyn y 19^{eg} ganrif yn brin
 - mae gan unrhyw dystiolaeth o stondinau hanesyddol, arwynebau lloriau a draeniad arwyddocâd arbennig
- Melinau seidr: gall y rhain fod yn anodd eu hadnabod, ac mae melinau neu weisg seidr sydd wedi goroesi yn brin.
- Melinau sychu yd a thai brag: mae unrhyw enghreifftiau sydd wedi goroesi yn hynod o brin.
- Mae llaethdai neu dai caws, yn enwedig y rhai sydd â nodweddion gwreiddiol fel ffenestri caeedig, gweisg caws a silffoedd llechi neu gerrig, yn brin iawn.
- Mae gefeiliau gyda ffitiadau mewnol (megin, aelwyd) yn brin iawn, ac mae'r rhai sydd â rheseli mewnol ar gyfer offer gefail yn brinnach fyth.
- Mae storfeydd tanwydd yn elfennau prin a nodedig o ffermydd yr ucheldir yn arbennig.
- Ydlofftydd: tystiolaeth ar gyfer biniau grawn a phlastro mewnol. ag arwyddocâd arbennig
- Ysguboriau gwair: mae'r ddarpariaeth helaeth ar gyfer gwair mewn llofftydd yn egluro pa mor brin, o gymharu ag ardaloedd ucheldirol eraill, yw ysguboriau gwair yn y Parc Cenedlaethol; mae rhai ysguboriau helm sy'n dyddio o ddiwedd y 19^{eg} ganrif.
- Tylciau Moch: prin iawn yw tylciau moch crwn sy'n nodweddiadol yn lleol.
- Cwningaroedd: mae'r rhain yn cael eu hystyried yn arwyddocaol iawn.
- Storfeydd gwreiddlysiau a storfeydd oer: mae enghreifftiau clir yn brin.
- Clampiau a thyrau silwair: mae unrhyw dystiolaeth sy'n dyddio o'r 1930au neu gynharach yn brin.
- Llety defaid: mae unrhyw adeiladau defaid hanesyddol yn brin iawn
- Lladd-dai: mae'r rhain yn fwyaf tebygol o gael eu canfod ar ffermydd ystadau mawr, ac maent yn brin.
- tablau: mae enghreifftiau o gadw ffitiadau mewnol gan gynnwys parwydydd stondinau a raciau porthiant yn brin ac yn arwyddocaol.

5 Cwestiynau Ymchwil Ac Ymchwil Pellach



Rhan 5

Cwestiynau Ymchwil ac Ymchwil Pellach

Mae'r adran hon yn cynnig rhywfaint o arweiniad i unigolion, cymunedau a grwpiau â diddordeb ar ffynonellau defnyddiol a hefyd rhai cwestiynau i helpu i arwain gwaith pellach.

5.1 FFYNONELLAU DEFNYDDIOL AR GYFER YMCHWIL

Mae gan Gymru draddodiad nodedig cyfoethog o ran astudio pensaernaeth frodorol, gan gynnwys ffermydd (Wiliam 2022). Mae'r Datganiad Cymeriad hwn wedi darparu dolenni i ffynonellau ar gyfer y Parc Cenedlaethol a thu hwnt. Mae'r rhain yn cynnwys cyflwyniadau i hanes ffermydd ac adeiladau fferm yn Harvey 1969, Brunskill 2007, Peters 1983, Lake 1989 a Wade Martins 1991. Ysgrifennodd Eurwyn Wiliam gyflwyniad cynhwysfawr i adeiladau fferm Cymru, a gyhoeddwyd ym 1986, a ddilynwyd ym 1988 gan *Houses of the Welsh Countryside* Peter Smith - a gyhoeddwyd gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru (CBHC, ac un o'r astudiaethau gorau pensaernaeth frodorol mewn unrhyw wlad. Mae CBHC, Cadw ac Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru yn parhau i gyhoeddi canlyniadau arolygon cenedlaethol a rhanbarthol, er enghraifft *Historic Settlements in the Brecon Beacons National Park a Deserted Rural Settlements in Wales* (2006) a *Houses and History in the March of Wales: Radnorshire 1400-1800* Richard Suggett. Mae Cadw hefyd wedi cynhyrchu crynodebau defnyddiol (<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth>, fel rhan o'i ganllawiau arfer gorau, ar *Adeiladau Bach Gwledig* ac *Adeiladau Amaethyddol Traddodiadol*. Mae Prosiect Treftadaeth Llawr Gwlad ABC (Adfer Ban a Chwm) yn enghraifft wych o arolwg yn cynnwys cymunedau lleol a gwirfoddolwyr, sydd wedi cofnodi llawer o ffermydd bach a thyddynnod segur yng Nghwm Tywi, mewn cydweithrediad ag Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed (Wheater 2015).

Fel y crybwyllwyd yn Rhan 1.3 ceir hefyd waith Fox a Rhaglan ar gyfer Sir Fynwy a gyhoeddwyd rhwng 1951 a 1954, ac ar gyfer Sir Frycheiniog o waith Jones a Smith a gyhoeddwyd rhwng 1963 a 1972 – dwy o'r astudiaethau pwysicaf o dai gwerinol ym Mhrydain. Ysgogwyd a chefnogwyd gwaith Stanley Jones a John Smith gan Deiniol Williams, Prif Swyddog Addysg Sir Frycheiniog, a'i gyhoeddi yn *Brycheiniog* (Gibbs 2017). Mae pob un ac eithrio'r ddwy gyfrol gyntaf (ar gyfer ardaloedd Llanfair-ym-Muallt a Thalgarth yn cwmpasu'r Parc Cenedlaethol. Yn 2015-16 bu CBHC a Chymdeithas Brycheiniog yn cydweithio i gael rhai dyddiadau o ddyddio cylchoedd coed; mae canlyniadau'r gwaith pwysig hwn wedi'u hadolygu a'u crynhoi mewn erthygl gan Richard Suggett (Suggett 2017 ac mae'r Gymdeithas yn cymryd rhan flaenllaw wrth ymchwilio i bensaernaeth werinol yn y sir.

Mae Sir Faesyfed gyfagos hefyd wedi elwa o arolwg cynhwysfawr o'i thai o'r 15^{fed} i'r 18^{fed} ganrif yn eu cyd-destun hanesyddol a thirwedd (Suggett 2005, gan roi rhywfaint o ystyriaeth i adeiladau fferm hefyd. Nid oes, fodd bynnag, unrhyw astudiaeth o ffermydd yn eu cyfanrwydd, gan gynnwys y rhyngberthynas rhwng tai ac adeiladau gwaith a'u perthynas â'r dirwedd ehangach. Mae gwaith diweddar yng Nghymru, Lloegr a'r Alban (e.e. Bezant a Grant 2016, Lake ac Edwards 2007 a Maudlin 2009) yn awgrymu bod llawer i'w ennill o edrych ar adeiladau nid yn unig yn eu rhinwedd eu hunain ond hefyd mewn perthynas â'u tirweddau a'u tirweddau mawr. themâu hanesyddol, er enghraifft:

- beth all ffermydd ei ddweud wrthym am newid mewn arferion ffermio, newid cymdeithasol a deiliadol a newid patrymau defnydd?
- beth allent ei ddweud wrthym am barhad a newid mewn aneddiadau a thirweddau?
- beth allent, er enghraifft mewn perthynas ag enwau lleoedd ac enwau caeau, ei ddweud wrthym am ddiwylliant lleol a'i berthynas â gweddill Cymru a Lloegr?
- Cyhoeddodd Awdurdod Parc Cenedlaethol Bannau Brycheiniog ei Asesiad o Gymeriad Tirwedd y parc cyfan yn 2012

(<https://bannau.cymru/cynllunio/strategaeth-a-pholisi/asesu-cymeriad-y-dirwedd/>). Mae ardaloedd o fewn ac yn ymestyn y tu hwnt i'r Parc Cenedlaethol hefyd wedi'u cynnwys yng Nghofrestr Cadw o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol Eithriadol neu Arbennig (<https://cadw.llyw.cymru/cyngor-a-chymorth/asedau-hanesyddol/ardaloedd-cadwraeth/asedau-hanesyddol-eraill/tirweddau>). O fewn y Parc Cenedlaethol, mae datganiadau Cymeriad Tirwedd Hanesyddol wedi'u cynhyrchu ar gyfer:

- Canol Dyffryn Gwy, Dwyrain Fforest Fawr a Mynydd y Glog, a Chanol Dyffryn Wysg, gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd a Phowys (<http://www.cpat.org.uk>)
- Cwm Tywi, a'r Mynydd Du Myddfai, a gyhoeddwyd gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed (<https://www.dyfedarchaeology.org.uk/wp/cy/>).
- Blaenafon a Chlydach, gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg Gwent (<http://www.ggat.org.uk/>)

Archifau gan gynnwys mapiau

Mae gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru (<https://www.llyfrgell.cymru>) ddolenni ar ei thudalen Adnoddau i holl gadwrfeydd archifol Cymru, gan gynnwys Archifdai Sir Gaerfyrddin a Phowys. Mae ganddi hefyd ddolenni i gyfnodolion, erthyglau papur newydd, catalogau ystadau a mapiau hanesyddol gan gynnwys y mapiau degwm (<https://lleoedd.llyfrgell.cymru/>) a luniwyd ar ôl Deddf Degwm 1836 ac sy'n cynnwys llyfrau dosraniadau sy'n rhestru'r trefeddiannwr, y tenant a'r defnydd o bob darn o dir wedi'i fapio. Mae archifau lleol ar gyfer Sir Gaerfyrddin, wedi'u lleoli yn Llyfrgell Caerfyrddin, Sir Frycheiniog yn Archifau Powys yn Llandrindod ac ar gyfer Sir Fynwy a rhan ddeheuol y Parc Cenedlaethol yn Archifau Gwent yng Nglynebwy. Mae gan lyfrgelloedd lleol hefyd gasgliadau hanes lleol defnyddiol.

Bydd archwilio mapiau'r Arolwg Ordnans hefyd yn caniatáu i newidiadau mewn ffermydd a'u tirweddau gael eu nodi, yn dyddio o ganol y 19^{eg} ganrif pan gyrhaeddodd buddsoddiad mewn draenio ac adeiladu fferm uchelfannau digynsail, gyda llawer ohono wedi ei dalu trwy fenthyciadau'r llywodraeth. Cyfnodau defnyddiol eraill ar gyfer cyfeirio fydd tua 1900, ar anterth y dirwasgiad ffermio ar ôl y 1870au pan oedd gweithgarwch ffermydd yn destun amrywiad rhanbarthol/ystâd cryf iawn, a dechrau'r ymgyrch ar ôl y rhyfel am gynhyrchiant (1950au-70au). Gall y mapiau mwyaf manwl 25 modfedd ddangos tai injan ceffylau a nodweddion eraill, megis llinellau toredig ar gyfer adeiladau blaen agored a chorlannau i gytiau moch a blychau rhydd.

Gellir nodi newidiadau mawr i fân newidiadau yn y dirwedd trwy gymharu mapiau hanesyddol â mapiau heddiw. Mae Llyfrgell Genedlaethol yr Alban (<https://maps.nls.uk>) wedi cynhyrchu adnodd defnyddiol iawn am ddim. Mae mapiau geo-gyfeiriedig a mapiau Ochr yn Ochr eich galluogi i weld gwahanol raddfeydd o fapiau modern a delweddau lloeren mewn perthynas â mapiau hanesyddol sy'n dyddio o 1842. Gallwch hefyd glosio i mewn i'r mapiau i weld nodweddion yn fanwl. Mae Google Earth (<https://earth.google.com/web>) hefyd yn darparu mynediad i ddelweddau o'r awyr yn dyddio o'r 1940au.

Mae gan yr Archifau Cenedlaethol (<https://www.nationalarchives.gov.uk>) yn Kew, Llundain, gyfleuster chwilio ar-lein, sy'n arbennig o berthnasol i ffermydd sef:

- Cofnodion Swyddfa Brisió 1910 yn dilyn y Dreth Tir 1910 gyda'i gofyniad i berchnogion preifat roi rhan i'r llywodraeth o'r cynnydd yng ngwerth tir, a oedd wedi codi oherwydd gwariant y llywodraeth ar ffyrdd a seilwaith arall. Defnyddiodd y syrffeyr fapiau Arolwg Ordnans i gofnodi cofnodion mewn 'Llyfrau Maes', a all gynnwys manylion megis y perchennog, y deiliad, gwerth a hyd yn oed disgrifiad gyda map o bob eiddo.
- Yr Arolwg Ffermydd Cenedlaethol 1940-1943 oedd yn ceisio deall yn well pa mor effeithlon oedd tir yn cael ei ddefnyddio i gefnogi ymdrech y rhyfel. Arolygwyr swyddogol a ymgymerodd ag ef i ddechrau, ac ategwyd hyn gan holiaduron eraill a lenwyd gan y ffermwyr. I gyd-fynd â'r rhain hefyd mae mapiau, sy'n rhifo caeau unigol.

Mae adroddiad 1896 Comisiwn Tir Cymru hefyd ar gael ar-lein, sy'n cynnwys datganiadau a gyflwynwyd gan dirfeddiannwr, tenantiaid ac eraill i'r Comisiwn Brenhinol ar Dir yng Nghymru, a chyfrifon ffermydd a thai gwledig - <https://archive.org/details/welshlandcommiss00thom>.

Mae tystiolaeth lafar, hen ffotograffau a ffilm hefyd yn rhoi cipolwg gwerthfawr ar fywyd a chymunedau ffermio, sydd bellach yn cael eu dwyn ynghyd gan Gasgliad y Werin Cymru (<https://www.casgliadywerin.cymru>). Mae Sefydliad Astudio Ystadau Cymru, ym Mhrifysgol Bangor, yn ymchwilio i hanes ystadau, eu tirweddau a'u plastai ledled Cymru (<http://iswe.bangor.ac.uk>). Mae gan Amgueddfa Werin Cymru Sain Ffagan hefyd archifau llawysgrifau sy'n cynnwys dyddiaduron ffermwyr ac archif ffotograffau fawr iawn, a llyfrgell a staff sy'n arbenigo nid yn unig mewn arferion ffermio ond hefyd mewn termau amaethyddol a phensaernïol.

Enwau lleoedd

Am enwau lleoedd gweler The Dictionary of the Place-Names of Wales (Owen a Powell 2007), gwefan Geiriadur Prifysgol Cymru, Cymdeithas enwau Lleoedd Cymru (<https://www.cymdeithasenuwalleoedd.cymru/> a'r rhestr o Enwau Lleoedd Hanesyddol Cymru ar wefan Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru (<https://enwalleoeddhanesyddol.cbhc.gov.uk/>). Mae Comisiynydd y Gymraeg hefyd yn darparu Rhestr o Enwau Lleoedd Safonol (<https://www.comisiynyddygybraeg.cymru/enwau-lleoedd-safonol-cymru>). Geiriadur Prifysgol Cymru yw'r unig eiriadur hanesyddol safonol o'r iaith Gymraeg ac mae arolygon manwl o enwau lleoedd i lawr i lefel tai, ffermydd, caeau a nodweddion topograffig yn anghyffredin iawn. Mae enghreifftiau o astudiaethau o fewn y Parc Cenedlaethol wedi'u dyfynnu yn yr adran Ffynonellau (Rhan 6a hefyd wedi'u rhestru yma:

- Blaenau Tywi 2014. Enwau yn y tirwedd, Names in the landscape. Grŵp Hanes Blaenau Tywi History Group
- John DM 2021 *Penderyn Place-Names*. Gwasg Carreg Gwalch: Llanrwst
- Morgan R 2005 *Place-Names of Gwent*. Gwasg Carreg Gwalch: Llanrwst
- Morgan R 2022 *Place-Names of Carmarthenshire*. Welsh Academic Press: Caerdydd
- Morgan R a Powell RFP 1999 *A Study of Breconshire Place-Names*. Gwasg Carreg Gwalch: Llanrwst
- Owen HW A Morgan R 2007 *Dictionary of the Place-Names of Wales*. Gwasg Gomer: Llandysul
- Powell RFP 1993 *The Place-Names of Devynock Hundred* Pen-pont, Brycheiniog
- Rackham O 2022 *The Ancient Woods of South-East Wales*. Little Toller Books a Coed Cadw
- Wmffre I 2004 *The Place-Names of Cardiganshire* BAR British Series 379 (I)

Nid yw *The Place-Names of Pembrokeshire* gan Charles 1992 yn uniongyrchol berthnasol i'r Parc Cenedlaethol ond mae'n cynnwys geirfa o enwau lleoedd.

Cofnodion Amgylchedd Hanesyddol

Mae cofnodi yn hanfodol er mwyn meithrin dealltwriaeth o adeiladau a lleoedd hanesyddol, tirweddau gwledig a sut y maent wedi datblygu dros y canrifoedd. Mae Deddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016 yn gosod dyletswydd statudol ar weinidogion Cymru i lunio a chynnal cofnod amgylchedd hanesyddol ar gyfer pob ardal awdurdod lleol yng Nghymru. Mae Cymru Hanesyddol (<https://cbhc.gov.uk/darganfod/cymru-hanesyddol/>) yn borth gwe sy'n darparu mynediad i gatalog ar-lein Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru (<https://coflein.gov.uk>), cronfa ddata mapiedig Cadw o asedau treftadaeth dynodedig (<https://cadw.llyw.cymru/>) a Chofnodion Amgylchedd Hanesyddol Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd a Phowys (<http://www.cpat.org.uk>) Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg Gwent (https://ggat.org.uk/cms/homepage_cym/) ac Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed (<https://www.dyfedarchaeology.org.uk/wp/cy/>). Mae Archwilio (<https://archwilio.org.uk/wp/cy/>) yn rhoi mynediad cyhoeddus i gofnodion amgylchedd hanesyddol pob ardal awdurdod lleol yng Nghymru. Mae'r cofnodion hyn i gyd yn deillio o gofnodi ar lawer o wahanol lefelau, o arolygon allanol i fewnol ac o werthuso cyflym gyda ffotograffau i gofnodion darluniedig manwl. Mae Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru yn mapio cymeriad hanesyddol a goresiad ffermydd yn raddol, gan ddilyn y fethodoleg a fabwysiadwyd gan Historic England.

5.2 CWESTIYNAU YMCHWIL

Mae pob un o'r cofnodion hyn yn helpu i greu darlun o sut mae ein tirweddau a'n cymunedau gwledig wedi datblygu dros gannoedd o flynyddoedd. Yn y blynyddoedd diwethaf, mae Fframweithiau Ymchwil wedi rhoi trosolwg o ddealltwriaeth gyfredol ac wedi nodi bylchau mewn gwybodaeth, ac mae ganddynt botensial mawr i integreiddio archaeoleg, yr amgylchedd adeiledig hanesyddol a thirwedd yn well. Mae'r Fframwaith Ymchwil ar gyfer Archaeoleg Cymru (<https://www.archaeoleg.org.uk/wdocuments2017.html>) wedi dod â'n dealltwriaeth o Gymru o'r cyfnod cynhanes i'r presennol at ei gilydd, ac mae'r penodau ar gyfer y canlynol yn arbennig o berthnasol:

- Cymru'r Oesoedd Canol Cynnar, c. OC 400-1070, yn enwedig yr adrannau ar systemau anheddu a chaeau
- Cymru'r Oesoedd Canol. c. 1070-1539, yn enwedig aneddiadau gwledig a systemau caeau a'r tŷ canoloesol
- Cymru ôl-ganoloesol gynnar, c. 1539-1750, yn arbennig aneddiadau, defnydd tir a chau tir, twf economi defnyddwyr a diwydiant

- Cymru Ddiwydiannol, c. 1750-1899, yn enwedig trafndiaeth, cynhyrchu bwyd, diwydiannu amaethyddiaeth.

Mae hyn wedi bod yn anodd ei gyflawni yn y Parc Cenedlaethol, gan fod y dirwedd mor amrywiol ac yn pontio cymaint o ffiniau gweinyddol hanesyddol a modern. Isod mae rhai cwestiynau ar gyfer ymchwil pellach i ffermydd sydd wedi goroesi a ffermydd segur, gan amlygu treftadaeth ffermydd y Parc Cenedlaethol yng nghyd-destun ei dirwedd.

A Datblygiad hanesyddol

Mae adeiladau'n darparu tystiolaeth uniongyrchol o ddatblygiad ffermydd o'r cyfnod canoloesol. Maent yn ategu'r dystiolaeth a ddarperir gan fapiau, archifau ac arolygon o'r dirwedd. Mae dwysedd a lleoliad ffermydd a dyddiad a chyfeiriadedd eu hadeiladau (gan gynnwys y ffermyd) hefyd yn dangos arferion ffermio cyfnewidiol, newid cymdeithasol, patrymau anheddu a chymeriad y dirwedd. Mae'n bosibl y bydd ffermydd gadawedig hefyd yn cadw ffynhonnell gyfoethog o ddeunydd na aflonyddir arno, gyda photensial archaeolegol uwch yn aml na ffermydd a ddefnyddir gyda'u hardaloedd gwaith gwell, a all ddweud wrthym am gymunedau ffermio.

1. Sut mae ffermydd yn perthyn i aneddiadau a thirweddau canoloesol a chynharach? Mae'r rhain yn cynnwys patrymau caeau a'u dyddiad tarddiad a datblygiad, datblygiad canolfannau ystadau o'r mileniwm cyntaf OC, rheolaeth Eingl-Normanaidd yn y cymoedd ac fel coedwig hela, crebachiad aneddiadau canoloesol a datblygiad ffermydd dyffrynnoedd a brynau. o'r 15fed ganrif.
2. Beth mae'r dyddiad a gofnodwyd, ffurf y cynllun a datblygiad y prif gyfnod cyntaf o dai hirion, ffermdai ac adeiladau fferm eraill sydd wedi goroesi yn ei ddweud wrthym am newid cymdeithasol ac economaidd ar ddiwedd y cyfnod canoloesol a'r cyfnod modern cynnar, gan gynnwys diwedd deiliadaeth bondiau a newidiadau yn y farchnad tir? A ydynt yn ymwneud â'r hyn a wyddom am batrymau perchnogaeth tir a deiliadaeth?
3. Pa rôl a chwaraeodd ailadeiladu ffermydd mewn gwelliannau amaethyddol?
4. Sut mae dyddiad cofnodedig yr adeiladau, a sut y cawsant eu haddasu dros amser, yn berthnasol i batrymau cyfoeth (landlordiaid, tenantiaid a pherchnogion preswyl) a buddsoddiad o'r 16^{eg} ganrif?
5. Sut maent yn berthnasol i rwydweithiau trafndiaeth, o borthffyrdd i gamlesi, tyrpeg, tramffyrdd, tyrpeg a rheilffyrdd?
6. Sut mae datblygiad ffermydd yn berthnasol i ddatblygiad ystadau, a beth all gael ei ddatgelu gan gofnodion ystadau gan gynnwys catalogau gwerthiant y 19^{eg} ganrif a dechrau'r 20^{fed} ganrif?
7. Pa oleuni all cofnodion cyfreithiol megis gadael y llys ei daflu ar ddatblygiad ffermydd?
8. Sut gall hanes llafar a chofnodi traddodiadau lleol wella ein dealltwriaeth o'r defnydd o ffermydd a'r rôl a chwaraewyd ganddynt ym mywyd a chymunedau ffermio lleol?

B Tirwedd ac anheddiad

Mae ffermydd hanesyddol sydd wedi goroesi ac sydd wedi'u gadael a'u hadeiladau yn rhan annatod o'r dirwedd wledig a sut mae wedi newid dros y canrifoedd. Maent yn dangos sut mae landlordiaid, ffermwyr a chymunedau gwledig wedi defnyddio ac addasu tir fferm, ochr yn ochr ag adnoddau fel coetir, tir garw a safleoedd diwydiannol fel chwareli.

1. Beth mae ffermydd mewn pentrefi yn ei ddweud wrthym am y newid yn ffurf aneddiadau pentrefol a'u cymunedau?
2. Sut y datblygodd ffermydd mewn gwahanol barthau ffermio ac anheddu?
3. Sut a phryd y datblygodd ffermydd mewn perthynas â llwybrau i bobl, anifeiliaid a cherbydau?
4. Beth yw'r dystiolaeth bod ffermdai ac adeiladau yn cael eu bwriadu i'w gweld a'u gwerthfawrogi yn y dirwedd?
5. Sut effeithiodd amodau deiliadaeth ar fuddsoddiad a gwelliant? I ba raddau y gellir dweud mai landlordiaid a ffermwyr tenant mwy, nid rhydd-ddeiliaid, oedd y grym y tu ôl i newid amaethyddol?
6. Sut y datblygodd grwpiau ffermydd maenoraidd a ffermydd bonedd statws uchel fel canolfannau ystadau ac a fuont yn safleoedd o statws uchel erioed?
7. Beth yw'r dystiolaeth ar gyfer mân-ddaliadau a'u hadeiladwaith?
8. Beth all ffermydd segur ac aneddiadau tymhorol ei ddweud wrthym am gymunedau ffermio'r gorffennol gan gynnwys achosion gadawiad a datblygiad trawstrefa?
9. Sut roedd patrymau newidiol ffermio a rheoli tir yn effeithio ar yr amgylchedd, gan gynnwys cynefinoedd a bio-amrywiaeth?

C Ffermydd a'u hadeiladau

Roedd parhad neu chwyldroadau mewn arferion ffermio naill ai'n llwyr waredu neu'n gwneud defnydd o'r stoc adeiladau presennol. Mae gwahaniaethau yng ngoroesiad adeiladau o'r 19^{eg} ganrif neu adeiladau cynharach yn rhoi syniad o ble a phryd y digwyddodd newid, yn deillio o gyfuniad o ffactorau megis polisiâu landlordiaid ac ystadau, mathau o denantiaethau a dosbarthiad cyfoeth. Mae traddodiadau lleol a rhanbarthol unigryw o fathau o ffermydd ac adeiladau yn dangos ymddangosiad economïau rhanbarthol arbenigol a seiliedig ar y farchnad, a sut maent yn berthnasol i dueddiadau cenedlaethol gan gynnwys y symudiad cynyddol tuag at safoni yn ystod y 19^{eg} ganrif.

1. Beth mae dyddiadau a chynlluniau ffermydd yn ei ddweud wrthym am batrwm buddsoddi gan ystadau?
2. Sut maen nhw'n berthnasol i batrymau defnydd tir lleol?
3. Sut wnaethon nhw newid dros amser?
4. I ba raddau y mae'r gwahanol fathau o ffermydd a oedd yn bresennol erbyn tua 1900 yn adlewyrchu datblygiadau hirdymor o ran maint ffermydd, a oedd eisoes i'w gweld ar fapiau degwm y 1840au a mapiau cynharach, neu newidiadau diweddarach yn y 19^{eg} ganrif? I ba raddau y maent yn deillio o un cyfnod adeiladu neu gyfnod aml-gyfnod?
5. Gan ddefnyddio gwybodaeth cyfrifiad a gwybodaeth arall, beth yw'r berthynas rhwng maint a chynllun ffermydd a statws eu preswylwyr (boneddigion, ffermwyr neu'r rhai sydd ag incwm o weithgareddau eraill)?
6. Pa dystiolaeth sydd ar gael ar gyfer datblygiad ffermwyr, tyddynwyr a sgwatwyr ar raddfa fach a ddefnyddiodd dir pori comin yn ogystal ag ardaloedd bach o dir caeedig, mewn rhai achosion i ategu incwm a gafwyd o ffynonellau eraill. Roedd adeiladau'r rhain, y ffermwyr ar y raddfa leiaf, yn nodweddiadol fach ac yn fwyaf tebygol o gynnwys cynlluniau llinellol, y cwrt rhydd lleiaf neu gynlluniau clwstwr gwasgaredig. Mae'n hysbys bod cynlluniau o'r fath wedi bod yn agored iawn i newid ac mae'r rhain, ynghyd â mân-ddaliadau, yn hynod o brin ond yn arwyddocaol. Mae angen ymchwil pellach i ddeall dyddiad datblygu a goroesiad y safleoedd hyn o fewn tirweddau tyddynnod ac ymyl comin.
7. Mewn perthynas â thai hirion:
 - a. Sut a ble y datblygodd y gwahanol fathau o dai hirion deilliadol o'r 15^{fed} ganrif? Ydy'r patrymau a gofnodwyd gan Smith a Jones i'w cael mewn ardaloedd eraill?
 - b. Sut y datblygodd ffermydd llinol, yn enwedig y rhai ag adeiledd o'r 17^{eg} ganrif a chynharach, o amgylch ardaloedd o dir comin hanesyddol a hefyd mewn perthynas ag aneddiadau canoloesol anghyfannedd neu llai?
 - c. Pwy oedd meddianwyr ffermydd llinol a oroesodd i'r 20^{fed} ganrif, ac a oeddent yn gweithio ar ffermydd llai gyda mynediad at sgil-gyflogaeth ai peidio?
8. Mewn perthynas â chynlluniau cwrt a gwasgaredig:
 - a. Pa dystiolaeth sydd gan ffermydd o dai cynharach a aildefnyddiwyd fel adeiladau fferm ac ar gyfer cyfuno rhai llai yn ffermydd mwy? Pa bryd y digwyddodd hyn?
 - b. A oes gan gynlluniau gwasgaredig unrhyw berthynas benodol â llwybrau ar gyfer symud anifeiliaid, ac a yw'r rhai a oroesodd i'r 20^{fed} ganrif hefyd yn gysylltiedig â thir comin?
9. Beth mae'r cyfnodau adeiladu ar gyfer ysguboriau ac adeiladau gweithredol eraill yn ei ddweud wrthym am newidiadau lleol ac ehangach mewn arferion amaethyddol?
 - a. Pa dystiolaeth sydd ar gael o raniadau a lloriau sy'n dangos sut y cafodd ysguboriau ac adeiladau eraill eu hisrannu?
 - b. Pa dystiolaeth sydd ar gael o gadw gwartheg cyn y 19^{eg} ganrif a beth yw eu dosbarthiad?

D Deunyddiau a manylion

Roedd adeiladau fferm yn cael eu newid a'u hail-doi'n aml, ac yn aml maent yn dangos tystiolaeth o gamau ailadeiladu olynol, wedi'u nodi gan uniadau syth mewn gwaith maen neu arwyddion o dyllau mortais ac uniadau mewn gwaith coed.

1. Os bu gwaith ailadeiladu ar raddfa fawr ac ailosod adeiladau cynharach, i ba raddau y cafodd ffabrig yr adeiladau cynharach gan gynnwys gwaith carreg a phren ei aildefnyddio?
2. Beth yw'r dystiolaeth o ailadeiladu carreg a thraddodiadau cynharach mewn ffrâm bren, pridd a hefyd ffabrig dros dro?
3. Beth mae'r defnydd o ddeunyddiau yn ei ddweud wrthym am:

- a. cyflenwadau lleol o ddeunyddiau adeiladu?
 - b. rheoli pren mewn coedwigoedd a ffiniau caeau?
 - c. datblygu trafndiaeth ar gyfer mewnfario deunyddiau?
 - d. datblygiad deunyddiau parod yn y 19^{eg} ganrif, megis pren meddal gyda chysylltiadau haearn a haearn rhychiog?
 - e. arddulliau gwerinol lleol o bensaerniaeth?
 - f. dylanwadau cenedlaethol mewn pensaerniaeth?
4. Beth yw'r dystiolaeth o doeau o'r 18^{fed} ganrif a rhai cynharach mewn adeiladau fferm gan gynnwys adeiladu nenfforch?
 5. Sut effeithiodd mewnfario deunyddiau ar ffermydd, a sut newidiodd hyn dros amser?
 6. A oes unrhyw wahaniaethau dros amser neu le yn y defnydd o wyngalch, a beth yw'r dystiolaeth o ddefnyddio lliw hefyd?

E Gwerth naturiol a diwylliannol ffermydd

Mae ffermydd a'r gofodau o fewn ac o'u cwmpas, sy'n rhan annatod o dirweddau naturiol a diwylliannol, hefyd yn darparu ystod o fanteision fel cynefinoedd ac i bobl. Mae Cyfoeth Naturiol Cymru wedi cynhyrchu Datganiadau Ardal sy'n nodi'r potensial ar gyfer camau gweithredu a fydd o fudd i dirweddau naturiol a diwylliannol yn y genhedlaeth nesaf (<https://naturalresources.wales/about-us/what-we-do/strategies-and-plans/area-statements/?lang=cy>).

Yn fwyaf amlwg, mae ffermydd wedi datblygu dros gannoedd o flynyddoedd i ddarparu tai, i brosesu cnydau a ffrwythau yn rawn a seidr a rheoli da byw. Mae hefyd yn werth archwilio ymhellach, oherwydd nid ydym yn deall y materion hyn cystal:

- *sut mae ffermydd a'u hadeiladau'n cynnal cynefinoedd:*
 - ganlyniad i'r deunyddiau a ddefnyddiwyd ar gyfer adeiladu eu waliau, toeau, arwynebau a therfynau
 - ganlyniad i'w dyfnder amser a'u dyluniad, gyda'r cyntaf yn gysylltiedig â hyd cynefin a'r olaf yn rhoi cynefinoedd i rai rhywogaethau
 - ganlyniad i'r ffiniau a'r gofodau y maent yn eu hamgáu, a'u cysylltedd â thirweddau o wahanol fathau o amgylch
 - yn anuniongyrchol trwy wladychu yn ogystal â ffawna a fflora domestig
 - o ganlyniad i waliau, ffiniau a gerddi eraill gan gynnwys perllannau ar gyfer rhywogaethau peillwyr
 - cynnal planhigion ac infertebratau llawn nitrogen ar fuarthau fferm ac o'u cwmpas, a ffynonellau bwyd i adar (mewn grawn a bwydydd eraill sy'n cael eu gollwng o ardaloedd prosesu cnydau a bwydo anifeiliaid).
- *helpu i reoleiddio hinsawdd a lliniaru newid yn yr hinsawdd trwy:*
 - aildefnyddio deunyddiau traddodiadol yn hytrach nag amnewid, gan ddefnyddio'r ynni sydd wedi'i fewnosod yn y stoc adeiladau presennol
 - eu cyfeiriadedd a'u dyluniad, a fwriedir yn aml i ddal llwybr yr haul a diogelu safleoedd rhag y tywydd cyffredinol.
- *cyfrannu at ddiwylliant ac economïau lleol, gan gynnwys cymunedau ac economïau lleol, oherwydd:*
 - eu cyfraniad at naws am le a hanes, rhan o'r cymeriad unigryw sy'n denu pobl i'r Parc Cenedlaethol, ac felly o fudd i'r economi leol
 - y cyfleoedd y maent yn eu cyflwyno ar gyfer darganfod, adnabod, addysg ac ymchwil
 - y cyfleoedd a gyflwynir ganddynt ar gyfer sgiliau gweithio mewn deunyddiau traddodiadol
 - eu defnydd parhaus a'u haddasiad ar gyfer ffermio modern ac wrth helpu ffermwyr i arallgyfeirio eu busnesau, gan danlinellu pwysigrwydd hanfodol ffermio i ddiwylliant ac economïau lleol
 - sut ac at ba ddiben (ar gyfer defnydd preswyl, gweithio gartref a gwahanol fathau o ddefnydd masnachol) y maent wedi cael eu haddasu at ddefnyddiau nad ydynt yn ymwneud â ffermio.

6 Ffynonellau



Rhan 6

Ffynonellau

- Alfrey J 2006a 'Deserted rural settlement: the architectural evidence', in Roberts K (ed *Lost Farmsteads: Deserted rural settlements in Wales*. Adroddiad Ymchwil Cyngor Archaeoleg Brydeinig 148: Efrog
- Alfrey J 2006b 'The language of its builders: stone in the vernacular of rural Wales during the nineteenth century' *Vernacular Architecture* 37, 54-60
- Alfrey J 2008 'The Habitations of wretchedness? Clom Buildings in Wales' *Vernacular Architecture* 39, 71-77
- Ashby A W and Evans I L 1944 *The Agriculture of Wales and Monmouthshire*. Gwasg Prifysgol Cymru: Caerdydd
- Bailey J and Bezant J 2009 'Survey of a late medieval landscape, Dyffryn Crawnon, Llangynidr' *Archaeology in Wales* 49, 65-71
- Bezant J a Chymdeithas Hanes Lleol Llangynidr 2009 *Dyffryn Crawnon Survey*. Cymdeithas Hanes Lleol Llangynidr a'r Adran Archaeoleg, Hanes ac Anthropoleg, Prifysgol Cymru, Llanbedr Pont Steffan
- Bezant J and Grant K 2016 'The post-medieval rural landscape: towards a landscape archaeology?' *Post-Medieval Archaeology* 50(1), 92-107
- Bissell D 2001 'Some seventeenth century roads in Breconshire' *Brycheiniog* 33, 37-57
- Blaenau Tywi 2014. Enwau yn y tirwedd, Names in the landscape. Grŵp Hanes Blaenau Tywi History Group
- Britnell W J 2006. *Middle Usk Valley: Brecon and Llangors, Historic landscape characterisation*. Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys. Ar gael ar https://www.walesher1974.org/her/app/php/herumd.php?level=2&group=CPAT&docid=301430041&linktable=her_source1_link
- Browne D and Hughes S (eds) 2003 *The Archaeology of the Welsh Uplands*. Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth
- Brunskill R 2007 *Traditional Farm Buildings and their Conservation*. Yale: Llundain
- Butler L 1987 'Domestic buildings in Wales and the evidence of the Welsh Laws', *Medieval Archaeology* 31, 47-58
- Cadw 2001 'Landscapes of historic interest in Wales: Register of landscapes, parks and gardens of special historic interest in Wales' Part 2.2: Landscapes of Special Interest
- Charles-Edwards T M 2013 *Wales and the Britons, 350-1064*. Gwasg Prifysgol Rhydychen: Rhydychen
- Clark J 1794 *General View of the Agriculture of the County of Brecknock*. Bwrdd Amaeth: Llundain
- Comeau R and Seaman A (eds) 2019 *Living off the Land: Agriculture in Wales c. 400 to 1600 AD*. Windgather Press: Rhydychen
- Comeau R 2019 'The practice of "in rodwallis": medieval Welsh agriculture in north Pembrokeshire', in Comeau R and Seaman A (eds) *Living off the Land. Agriculture in Wales c. 400-1600 AD*. Windgather Press: Rhydychen
- CPAT. Canol Dyffryn Wysg: Cymunedau Aberhonddu a Llanddew, Powys' (HLCA 1173) Nodweddu'r Dirwedd Hanesyddol Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys. Ar gael ar <https://www.cpat.org.uk/projects/longer/histland/usk/1173.htm>
- Davies B and Miller H 1944 *The Land of Britain: Carmarthenshire*. Geographical Publications: Llundain
- Davies E 1973 'Hendre and Hafod in Merioneth', *Journal of the Merioneth Historical and Record Society* 7, part 1, 13-27
- Davies H T 1960 'The soils of Brecknock', *Brycheiniog* 6, 51-66
- Davies J 2014 'The Landed Families of Breconshire', *Brycheiniog* 36, 69-82
- Davies J 1990 *A History of Wales*. Penguin: Llundain
- Davies R 2005 *Hope and Heartbreak. A Social History of Wales and the Welsh, 1776-1871*. Gwasg Prifysgol Cymru: Caerdydd
- Davies W 1810 *General View of the Agriculture of North Wales*. Macmillan: Llundain
- Davies W 1815 *General View of the Agriculture and Domestic Economy of south Wales*. Macmillan: Llundain
- Edmunds H 1957 'History of the Brecknockshire Agricultural Society, 1755-1955', *Brycheiniog* 3, 67-127

- Evans G 2014 'The drowning of Cwm Taf and the impact on the way of life of its inhabitants', *Brycheiniog* 45, 115 – 144
- Fry, Stuart – gwybodaeth a ddarparwyd gan godwr waliau cerrig sychion lleol arbenigol a hanesydd amaethyddol ar adeiladu waliau cerrig sychion, ffiniau caeau, nodweddion a pheiriannau ac offer amaethyddol lleol
- Fox H and Raglan, F 1951-4 *Monmouthshire houses: a study of building techniques and smaller house plans in the fifteenth to seventeenth centuries*. 4 rhifyn. Amgueddfa Cymru: Caerdydd
- Gibbs J 2017 'The Investigation of the Breconshire House during the 1960s by Stanley Jones and John (J.T.) Smith', *Brycheiniog* 38, 58-63
- Gibson J 1879 *Agriculture in Wales*. Hodder and Stoughton: Llundain
- Grove J C 1962 'Eighteenth-century land use records in Breconshire', *Brycheiniog* 8, 83-95
- Glamorgan-Gwent Archaeological Trust 2018 'Historic Landscape Characterisation for the Clydach Gorge and Blaenavon'. Ar gael ar http://www.ggat.org.uk/cadw/historic_landscape/main/english/historical.htm
- Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd 2001. *Field boundaries in Wales – pilot project, part 1*. Adroddiad GAT rhif 394
- Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd 2002a. *Field boundaries in Wales – pilot project, preliminary atlas*. Adroddiad GAT rhif 458
- Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd 2002b. *Field boundaries in Wales – pilot project, part 2*. Adroddiad GAT rhif 467
- Hankinson R and Sylvester R 2012. 'Mills and milling'. Adroddiad i Cadw gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd a Phowys. Ar gael yn https://www.walesher1974.org/her/app/php/herumd.php?level=2&group=CPAT&docid=301507119&linktable=her_source1_link
- Harvey N 1984 *A History of Farm Buildings in England and Wales*. David and Charles: Newton Abbot
- Hodges, C 2015 *Derelict Stone Buildings of the Black Mountains Massif*. Archaeopress: Rhydychen.
- Howell D 1977 *Land and People in Nineteenth-Century Wales*. Routledge: Llundain
- Howell D 1986 Farming in SE Wales c.1840-80 yn Baber, C. a Williams LJ.(gol) *Modern South Wales Essays in Economic History*. Gwasg Prifysgol Cymru: Caerdydd
- Hughes S 1990 *The Brecon Forest Tramroads*. Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth
- Jenkins J G 1970 'Rural industry in Brecknock', *Brycheiniog* 14, 1-40
- John D M 2021 *Penderyn Place-Names*. Gwasg Carreg Gwalch: Llanrwst
- Jones B 1999 'Banqueting at a moveable feast: Wales 1780-1870', in Jones G E and Smith D *The People of Wales*. Gwasg Gomer: Llandysul
- Jones, R S and Smith J T 1963 'The Houses of Breconshire: I, The Builth District', *Brycheiniog* 9, 1-77
- Jones, R S and Smith J T 1964 'The Houses of Breconshire: II, The Hay and Talgarth District', *Brycheiniog* 10, 69-183
- Jones, R S a Smith J T 1965 'The Houses of Breconshire: III, The Brecon District', *Brycheiniog* 11, 1-150
- Jones, R S a Smith J T 1968-69 'The Houses of Breconshire: V, The Defynnog District', *Brycheiniog* 13, 1-85
- Jones, R S a Smith J T 1966-67 'The Houses of Breconshire: IV, The Crickhowell District', *Brycheiniog* 12, 1-91
- Jones, R S and Smith J T 1972a 'The Houses of Breconshire: VI, The Faenor (Vaynor) and Penderyn District', *Brycheiniog* 16, 1-37
- Jones, R S and Smith J T 1972b 'The Houses of Breconshire: VII, The Ystradgynlais District', *Brycheiniog* 16, 39-78
- Lake J 1989 *Historic Farm Buildings*. Blandford Press: Llundain
- Lake J ac Edwards B 2007 'Buildings and Place: Farmsteads and the Mapping of Change', *Vernacular Architecture* 37, 33-49
- Leighton D K and Sylvester R J 2003 'Upland archaeology in the medieval and post-medieval periods', in *The Archaeology of the Welsh Uplands*. Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth
- Leighton D K 2012 *The Western Brecon Beacons: the Archaeology of Mynydd Du and Fforest Fawr*. Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth
- Lloyd T, Orbach J and Scourfield R 2006 *The Buildings of Wales: Carmarthenshire and Ceredigion*. Yale: Llundain
- Maudlin D 2009 *The Highland House Transformed. Architecture and Identity on the Edge of Britain: 1700-1850*. Dundee University Press: Dundee
- Moore-Colyer R J 2001 *Roads and Trackways of Wales*. Landmark Publishing: Ashbourne
- Moore-Colyer R J 2002 *Welsh Cattle Drovers*. Landmark Publishing: Ashbourne
- Moore-Colyer, R J 'On the home front: Rural life in Breconshire during the Second World War', *Brycheiniog* 18, 85-102
- Morgan R and Powell R F 1999 *A Study of Breconshire Place-Names*. Carreg Gwalch (Welsh Heritage Series): Conwy
- Morgan R 2005 *Place-Names of Gwent*. Gwasg Carreg Gwalch: Llanrwst

- Morgan R 2022 *Place-Names of Carmarthenshire*. Welsh Academic Press: Caerdydd
- Morgan R and Powell RFP 1999 *A Study of Breconshire Place-Names*. Gwasg Carreg Gwalch: Llanrwst
- Murphy F 2016 'The medieval and early post-medieval woollen industry in Dyfed: threat related assessment, interim report'. Adroddiad gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed ar ran Cadw
- Owen HW and Morgan R 2007 *Dictionary of the Place-Names of Wales*. Gwasg Gomer: Llandysul
- Peter J 1983 *Discovering Farm Buildings*. Shire Publications: Aylesbury
- Powell N 2007 'Near the Margin of Existence? Upland Prosperity in Wales During the Early Modern Period', *Studia Celtica* 41, 137-162
- Powell R F P 1993 *The Place-Names of Devynock Hundred*. Pen-pont, Brecon
- Proctor E 2007 *Llanthony Priory in the Vale of Ewyas: the landscape impact of a medieval priory in the Welsh Marches*. Traethawd hir MSc; Prifysgol Rhydychen. Ar gael yn llawn o http://www.ewyaslacy.org.uk/-/Llanthony-Priory-in-the-Vale-of-Ewyas-The-Landscape-Impact-of-a-Medieval-Priory-in-the-Welsh-Marches/2007/rs_lty_0001
- Rackham O 2022 *The Ancient Woods of South-East Wales*. Little Toller Books a Coed Cadw
- Read C S 1849 'On the farming of south Wales', *Journal of the Royal Agricultural Society of England*, 7, 122-165
- Powell R F P 1993 *The Place-Names of Devynock Hundred*. Pen-pont, Brecon
- Redwood P and Barnes J 1993 'The History of a Breconshire Farm: Tyn-y-Llwyn' *Brycheiniog* 26, 53-104
- Redwood P 2001 'The landscape and population of early modern Breconshire', *Brycheiniog* 33, 15-36
- Redwood P 2012 'Houses and history in rural Breconshire', *Brycheiniog* 43, 19-64
- Rees W 1915 reprinted 1968 *The Mediaeval Lordship of Brecon*. Brecknock Museum: Brecon
- Rees W 1966 *The Great Forest of Brecknock*. Amgueddfa Brycheiniog: Aberhonddu
- Richardson F 2014 'Women farmers of Snowdonia, 1750-1900', *Rural History* 25 2, 161-181
- Roberts K 2006 *Lost Farmsteads: Deserted rural settlements in Wales*. Adroddiad Ymchwil Cyngor Archaeoleg Brydeinig 148: Efrog. Ar gael ar <https://archaeologydataservice.ac.uk/archiveDS/archiveDownload?t=arch-281-1/dissemination/pdf/RR148.pdf>
- Roberts S 2019 'Living off the land in medieval Welsh Law' yn
- Comeau R a Seaman A (gol) *Living off the Land. Agriculture in Wales c. 400-1600 AD*. Windgather Press: Rhydychen
- Report of the Royal Commission on Land in Wales and Monmouthshire 1895. Vol. 1, Minutes of Evidence. Llundain: Y Comisiwn Brenhinol ar Dir yng Nghymru
- Rural Urban Classification <https://www.gov.uk/government/statistics/2011-rural-urban-classification>
- Sambrook P 2006 'Deserted rural settlements in south-west Wales', in K Roberts (ed) *Lost Farmsteads: Deserted rural settlements in Wales*. Adroddiad Ymchwil Cyngor Archaeoleg Brydeinig 148: Efrog
- Scourfield R and Haslam R 2013 *The Buildings of Wales: Powys*. Yale: Llundain
- Seaman A 2019 'Landscape settlement and agriculture in early medieval Brycheiniog: The evidence from the Llandaff Charters', yn Comeau R a Seaman A (gol) *Living off the Land. Agriculture in Wales c. 400-1600 AD*. Windgather Press: Rhydychen
- Silvester R 2001 Deserted medieval and later rural settlements in Powys and Clwyd: Ar gael ar: https://www.walesher1974.org/her/app/php/herumd.php?level=2&group=CPAT&docid=301466230&linktable=her_source1_link
- Silvester R. 2006a 'Deserted rural settlements in central and north-east Wales', in Roberts K (ed) *Lost Farmsteads: Deserted rural settlements in Wales*. Adroddiad Ymchwil Cyngor Archaeoleg Brydeinig 148: Efrog
- Silvester R. 2006b 'The Badminton Manorial survey', in Roberts K (ed) *Lost Farmsteads: Deserted rural settlements in Wales*. Adroddiad Ymchwil Cyngor Archaeoleg Brydeinig 148: Efrog
- Silvester R 2007 'Encroachment in Wales in the Post-Medieval Centuries', yn Barnwell P and Palmer M (eds) *Post-Medieval Landscapes*. Windgather Press: Rhydychen
- Silvester B 2019 'Medieval field systems in north Wales', yn Comeau R a Seaman A (gol) *Living off the Land. Agriculture in Wales c. 400-1600 AD*. Windgather Press: Rhydychen
- Silvester R and Dorling P 1993 'Historic settlements in the Brecon Beacons National Park', Farms and Farming: Scheduling Enhancement Programme. Adroddiad i Cadw gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd a Phowys: Adroddiad Rhif 44. Ar gael yn https://www.walesher1974.org/her/app/php/herumd.php?level=2&group=CPAT&docid=301356674&linktable=her_source1_link
- Silvester R and Hankinson R 2013 'Farms and farming: Scheduling enhancement programme'. Adroddiad i Cadw gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd a Phowys: Adroddiad Rhif 1199. Ar gael ar <https://www.walesher1974.org/her/app/php/herumd>.

https://www.breconbeaconsnationalpark.gov.uk/level=2&group=CPAT&docid=301506724&linktable=her_source1_link

Smith P 1988 *Houses of the Welsh Countryside*. Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth

Suggett R 2005 *Houses and History in the March of Wales: Radnorshire 1400–1800*. Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth

Suggett R 2007 'The Unit System Revisited: Dual Domestic Planning and the Developmental Cycle of the Family', *Vernacular Architecture*, **38**:1, 19-34

Suggett R 2017 'The Vernacular Houses of Breconshire: following Jones and Smith', *Brycheiniog* **38**, 22-57

The Commercial Motor, 2 October 1942, *How Brecon beats its ploughing-up records*, 30

Thomas B (ed) 1970 *Domestic Life in Wales*. Gwasg Prifysgol Cymru: Caerdydd

Thomas D 1963 *Agriculture in Wales during the Napoleonic Wars*. Gwasg Prifysgol Cymru: Caerdydd

Thomas L 1896 *Welsh Land Commission: A Digest of its Report. Welsh Housing and Development Commission*. Whittaker and Co: Llundain

Tipper D 1993 *The Talybont Saga*. Winding House Print Ltd: Pont-y-pŵl

Wade Martins S 1991 *Historic Farm Buildings*. Batsford: Llundain

Walker P and Linnard W 1990 'Bee boles and other bee keeping structures in Wales'. *Archaeologia Cambrensis* **xx**, 56–73. Ar gael ar <https://cylchgronau.llyfrgell.cymru/view/4718179/4750381/67>

Whitear H gydag Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed 2015 'Historic Landscape mapping programme: Recording abandoned and derelict vernacular buildings in the western area of the Brecon Beacons National Park, and Myddfai Community'. Adroddiad gan ABC (Adfer Ban a Chwm), yn rhan o Brosiect ABC Grass Roots

Whyte R and Howell E 1943 *The Land of Britain: Brecon*. Geographical Publications: Llundain

William E 1986 *The Historical Farm Buildings of Wales*. John Donald: Caeredin

William E 2010 *The Welsh Cottage: Building Traditions of the Rural Poor, 1750-1900* Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru: Aberystwyth

William E 2022 'Let use be preferred to uniformity': the study of vernacular architecture in Wales', *Archaeologia Cambrensis* **171**, 1-19

Williams D 1961 *The Old Farmhouse*. Harrap: Llundain

Williamson T 2007 *Rabbits, Warrens and Archaeology*. Tempus: Stroud

Wmffre I 2004 *The Place-Names of Cardiganshire* BAR British Series 379 (I)

Wmffre I 2009 'Toponymy and Land-use in the Uplands of the Doethie Valley (Carmarthenshire)' in *Carmarthenshire & Beyond: Studies in History and Archaeology in Memory of Terry James*. Gwasg Dinefwr: Llandybie

Atodiad 1: Geirfa Ddwyieithog

Darparwyd yr enwau mewn coch gan Gwyneth Evans a William John Harris (Wil Harris)

Arable Field Cae troi	Darn o dir sy'n cael ei drin ar gyfer tyfu cnydau.
Barn Ysgubor	Adeilad ar gyfer storio a phrosesu cnydau grawn ac ar gyfer cadw gwellt, offer fferm ac weithiau da byw a'u porthiant.
Beast House Beudy stabal	Adeilad ar gyfer buchod a lloi.
Brewhouse/ bakehouse Tyffwrn/Crasty	Adeiladau sydd ar wahân ond yn agos at y ffermdy ar gyfer bragu cwrw a phobi bara, yn aml wedi'u cyfuno'n un adeilad a'u dogfennu fel llety a ddefnyddir ar gyfer gweddwon.
Calf house or Calf shed Tŷ lloi	Adeilad, neu ran o adeilad, ar gyfer cadw lloi. Yn debyg i feudy, ar raddfa lai fel arfer.
Cart shed Cartws / Sied Troliau	Adeilad ar gyfer cadw troliau, wagenni ac offer fferm, yn aml â blaen agored.
Cattle yard Ffaldyda	Iard ar gyfer gwartheg sydd â mynediad i adeiladau fferm gweithredol.
Cheese room or cellar Tŷ caws	Ystafell i storio caws, mewn seler neu mewn llofft uwchben y llaethdy neu yn atig y ffermdy.
Cider house Tŷ seidr	Adeilad, neu ran o adeilad, ar gyfer melino a gwasgu afalau seidr i gynhyrchu seidr (neu gellyg ar gyfer perai) ac ar gyfer storio'r ddiod mewn casgenni.
Combination Barn Tŷ pob peth	Ysgubor ddyrnu a adeiladwyd i gadw anifeiliaid fferm a hefyd ysguboriau, troliau a swyddogaethau eraill.
Cow house, Byre Beudy	Adeilad lle mae gwartheg fel arfer yn cael eu clymu mewn stalau.
Dairy Llaethdy	Adeilad ar wahân, neu'n amlach ystafell o fewn y ffermdy, a ddefnyddir i storio llaeth yn oer a'i wneud yn fenyn a/neu gaws. .
Dutch Barn Ysgubor agored/Helm	Adeilad ffrâm haearn, blaen agored i gysgodi gwair neu ŷd.
Enclosure Ffald	Tir caeedig. Gall hyn fod wedi digwydd unrhyw bryd dros y canrifoedd.
Farmhouse Tŷ fferm	Prif dŷ annedd fferm, gall fod naill ai ar wahân i'r adeiladau gwaith neu ynghlwm wrthynt.
Field Cae	Darn o dir caeedig.
Field barn Bytac / Ysgubor maes	Ysgubor anghysbell neu sied gysgodi, efallai gyda llofft wair. Fe'i canfyddir yn nodweddiadol mewn ardaloedd lle roedd ffermydd a chaeau wedi'u lleoli ymhell oddi wrth ei gilydd
Forge Tŷ gof/Efai	Adeilad sy'n gartref i brosesau gwaith haearn gof.
Goose house Tŷ gwydda	Strwythur sy'n darparu llety diogel i wyddau.
Granary Ydloffft (anglicised to Tollet)	Adeilad, neu ystafell ar y llawr cyntaf mewn adeilad, ar gyfer storio grawn yn sych ac yn ddiogel ar ôl iddo gael ei ddyrnu a'i wincio.
Hay barn Tŷ gwair	Adeilad wedi'i awyru'n dda ar gyfer storio gwair.
Hay loft Llofft gwair	Lle storio gwair uwchben ysgubor, sied gert, llety gwartheg neu stablau.
Hen house Tŷ ieir neu Sied fowls	Strwythur sy'n darparu llety diogel i ieir..
Hogg house Cartref i'r defaid	Adeilad ar gyfer cadw defaid blwydd yn y gaeaf, a all fod yn debyg i ysgubor mewn cae neu sied gysgodi.
Kennel Cwtsh y cŵn	Ciwbiel ar gyfer cŵn fferm, yn aml o dan grisiau.

Kiln (Corn or Oat) Odyn	Strwythur ar gyfer sychu grawnfwydydd ar ôl cynaeafu.
Kitchen (Detached) y Llaethdy	Adeilad ar wahân wedi'i leoli'n agos at y tŷ a allai fod wedi tarddu fel llaethdy neu – yn aml yn yr 16eg a'r 17eg ganrif – fel cegin ar wahân ar gyfer bragu, pobi a dibenion eraill.
Longhouse Tŷ hir	Adeilad a oedd yn gartref i bobl a gwartheg o dan yr un to, gyda mynedfa a rennir yn darparu mynediad i'r llety gwartheg (lawr y llethr fel arfer) a'r ardal breswyl.
Loose box Sied rhydd	Adran ar wahân, gyda'i drws ei hun, ar gyfer pesgi gwartheg ac weithiau i gadw teirw.
Malthouse bragdy	Adeilad nenfwd isel ar gyfer bragu haidd cyn ei fragu, yn benodol ar gyfer egino'r cnwd ar loriau bragu ac yna sychu mewn odyn.
Meadow Waun	Cae a gynhelir ar gyfer gwneud gwair.
Mill y Felin	Adeilad ar gyfer y broses melino. Mae yna sawl math o felin gan gynnwys ŷd, blawd a phannu.
Mixing house Tŷ cymysgu	A building where grain, cake and roots for animals would be prepared for animal feed.
Orchard Perllan	Adeilad lle byddai grawn, cacen a gwreiddiau ar gyfer anifeiliaid yn cael eu paratoi ar gyfer porthiant anifeiliaid.
Outfarm Bytac	Cyfuniad o adeiladau wedi'u gosod o fewn y caeau i ffwrdd o'r brif fferm, fel arfer yn cynnwys ysgubor a llety gwartheg.
Outshot Twlc	Adeilad neu gae, fel arfer ychwanegiad diweddarach, a godir yn erbyn ochr adeilad mwy.
Ox house Stabal	Adeilad, neu ran o adeilad, ar gyfer cadw ychen gwedd.
Pasture Porfa	Cae a ddefnyddir ar gyfer pori.
Peat house Tŷ mawn	Ystafell neu adeilad ar wahân yn anaml ar gyfer cadw mawn a ddefnyddir ar gyfer tanwydd.
Pigsty Twlc moch	Strwythur sy'n darparu lle diogel i foch, weithiau gydag iard ynghlwm.
Poultry housing Twlc ffowls	Adeiledd sy'n darparu llety diogel i ddofednod.
Stable Stabal	Adeilad, neu ran o adeilad, ar gyfer cadw ceffylau neu ychen gwedd, storio a chynnal eu taclau ac weithiau lletya gweithwyr fferm.
Stall stâl	Safle ar gyfer buwch neu geffyl o fewn beudy neu stabl. Mae stalau fel arfer yn cael eu rhannu â pharwydydd pren neu garreg i amgáu anifeiliaid.